

**ŽENE
ZA
MIR**

Izdale:
Žene u crnom, Beograd, 2012.
Jug Bogdanova 18/V
Tel: 011 26 23 225
e-mail: zeneucrn@gmail.com
www.zeneucrn.org

Uredile/i:
Slavica Stojanović, Staša Zajović i Miloš Urošević

Lektura i korektura:
Marija Ivanić

Dizajn korica:
Škart

Tehnička obrada:
Zinaida Marjanović

Tiraž:
500

Štampa:
Artprint, Novi Sad

Ovaj zbornik je realizovan zahvaljujući solidarnoj podršci:
Kvinna Till Kvinna – Švedska
Globa Fund for Women
Charles Stewart Mott Foundation

I poglavlje:

Uvek neposlušne: etički principi i politička filozofija

Žene u crnom protiv rata – 9. oktobar 1991	7
Uvek neposlušne – dvadeset godina	
Žena u crnom – 9. oktobar 2011.	9
Staša Zajović – Uvek neposlušne:	
Feministička etika – otpor Žena u crnom	12
Jasmina Tešanović – Dvadeset godina Žena u crnom	31
Atena Atanasiju – Poetika otpora i politička	
hrabrost Žena u crnom	40
Zoe Gudović – Snagatorke	58

II poglavlje:

Feministička promišljanja aktivističkih iskustava

Staša Zajović – Feministički antimilitarizam Žena u crnom	63
Mireja Forel, Nasilje nad ženama u vremenima rata	
– nasilje kao oružje rata	94
Rada Iveković, Feminizam,	
nacija i država u proizvodnji znanja od 1989.	118
Staša Zajović i Nataša Lambić, Antifašizam Žena u crnom	141
Kuda ide feminizam danas?	159
Tamara Kaliterna – Naši i “njihovi” zločinci –	
Prošlost je stvarnost Srbije	190
Marija Perković, Osećati se kao ljudsko biće –	
Feministički pristup pravdi Žena u crnom	202
Miloš Urošević, Kažnjivost zločina put do pravednog mira	218

Marijana Stojčić i Ivana Vitas, Od globalizacije siromaštva ka globalizaciji solidarnosti, mira i nenasilja	236
Miloš Urošević i Lepa Mladenović, Dežurne u svim vidovima solidarnosti: permanenta politika slobode za lezbejke i gej aktiviste	259

III poglavlje:

Politika solidarnosti: drugile o nama

Teodora Tabački, Hoću-neću ili zapis o sinhronizaciji gibanja.....	269
Bojan Tončić, Dve decenije Žena u crnom – Časni deo beščasne istorije	272
Silvia Dražić, Uvek neposlušne – mi ostavljamo trag	275
Uzajamna podrška je naša zajednička snaga	279
Zlatko Paković, Feministička etika odgovornosti	284
Biljana Kašić, Pogled koji bode – boli	287
Biljana Kašić, Ženski kronotopi i pamćenje	291
Borka Pavićević, Žene u crnom	295
Martin Alonso, Pacifistkinje i oni/e koji se reklamiraju kao pacifisti	298

**UVEK
NEPOSLUŠNE:
ETIČKI
PRINCIPI
I
POLITIČKA
FILOZOFIJA**

Žene u crnom protiv rata

Mi smo grupa žena koje u crnini i ćutanju izražavaju protivljenje ratu. Ovakav protest započele su izraelske pacifistkinje, januara 1988. godine, suprotstavljajući se okupaciji Palestine. Pridružile su im se američke i palestinske pacifistkinje. Ove žene su time dokazale da ženska solidarnost ne poznaje granice nacionalnog, verskog, državnog čak i kad ih režim namerno sukobljava i deli.

Istim oblikom protesta italijanske pacifistkinje su, februara ove godine, iskazale otpor ratu u zalivu. Pridružile su im se engleske i nemačke pacifistkinje. Već nedeljama ŽENE U CRNOM u Italiji protestuju protiv rata u Jugoslaviji.

Žene u crnom se u Beogradu svake srede okupljaju na javnom mestu i u crnini i ćutanju izražavaju protest protiv rata.

Zašto crnina i ćutanje?

Crninu nose žene zbog smrti bliskih osoba. Mi crninu nosimo zbog znanih i neznanih žrtava ovog rata.

Crninu nosimo u znak protesta protiv neodgovornih nacionalističkih vođa koje smatramo odgovornim za žrtve ovog rata jer su im jedini argumenti brutalna vojna sila i nasilje.

Ćutanje smo odabrale odbijajući da izgovaramo suvišne reči koje omogućavaju i sprečavaju razmišljanje o sebi i drugima.

Ćutanje obeležava živote većine građana i građanki. Mass mediji su nas ućutkivali, ali za nas su crnina i ćutanje izraz neslaganja sa ovim ratom, kao i sa ratom uopšte.

Oružjem se ne sprečava rat, niti se ubijanjem ljudi postiže mir. Najdublje smo uverene da je poštovanje ljudskog života preduslov svake političke aktivnosti.

ŽENE U CRNOM žele da podstaknu građenje drugačijih vrednosti od vladajućih patrijarhalnih – nenasilje umesto nasilja, solidarnost umesto tlačenja, život umesto uništenja, smrti i nekrofilije.

Pozivamo sve žene da nam se pridruže

Svake srede u 15.30 ispred SKC

U ovom činu pobune protiv rata, vlastodržaca i patrijarhata

Rat nismo tražile

Odbijmo ga

Aktivnom ženskom solidarnošću i nenasiljem protivimo se ratu odmah!

Beograd, 09. oktobar 1991.

Uvek neposlušne

Saopštenje povodom 20 godina Žena u crnom

Navršava se dvadeset godina postojanja i rada *Žena u crnom*.

Dvadeset godina od kada smo prvi put izašle na ulicu navršava se 9. oktobra.

I dalje smo na ulicama. I dalje smo rukovođene istim etičkim principima i političkim stavovima, a najvažniji među njima su:

Ne u naše ime: javni, jasni i glasni nenasilni otpor režimu koji je vršio agresije i vodio ratove u naše ime, a nakon ratova svima onima koji poriču, umanjuju, relativizuju ili glorifikuju zločine počinjene u naše ime. Nikad nećemo prestati da uznemiravamo vlast i javnost pitanjima o odgovornosti za zlodela iz prošlosti. Nećemo pristati na ćutanje o tome u ime 'projektnog partnerstva' sa državom ili u ime 'integracionih procesa'. Nećemo prestati da imamo kritički stav prema svakoj vlasti, prvo prema vlasti države u kojoj živimo, a potom i prema svakoj drugoj.

Ne dajmo se od svojih prevariti: feministička etika odgovornosti uvek nam nalaže da se prvo suprotstavimo nacionalistima, militaristima, svim patrijarhalcima u državi u kojoj živimo, a potom i svima ostalima. Naša feministička etika je preuzimanje odgovornosti i brige za određeno vreme, kontekst i prostor, ali i za ceo svet u kojem živimo.

Uvek neposlušne: ratu i svim drugim vidovima patrijarhata. Neposlušne smo jer smo odgovorne građanke, autonomne žene, slobodnomisleća bića. Odbijamo poslušnost patrijarhalnoj moći jer je to nesloboda i ropstvo za žene, kao i neodgovornost prema zemlji i svetu u kojima živimo.

---

20 godina gradimo politiku mira, nenasilja, solidarnosti, feminizma, antimilitarizma, antifašizma, antihomofobije, alterglobalizma...

20 godina smo svedokinje politike zla, ali i akterke nenasilnog otpora, što je ostavilo duboke i neizbrisive tragove u svakoj od nas, u našoj aktivističkoj zajednici, ali i u društvu.

20 godina transformišemo svoj bes i ozlojeđenost naspram svih nepravdi u činove aktivističke i građanske odgovornosti.

20 godina preskačemo zidove mržnje i zla, kršimo svesno, smišljeno i namerno sve vidove nametnutih politika i konsenzusa država-nacija, armija, crkava, partija...

20 godina obelodanjujemo veze između rata i siromaštva, između rata i svakodnevnog porasta nasilja u navodno mirnodopskom periodu, između rata i naglog bogaćenja pojedinih grupa na vlasti, između rata i uništavanja obrazovnog i zdravstvenog sistema, između rata i uništavanja solidarnosti među ljudima, između rata i gubitka nade u bolje sutra...

20 godina organizujemo nenasilne akcije protiv militarizma – regionalnog i globalnog – u našim akcijama i razmišljanjima uvek imamo na umu međuzavisnost i povezanost lokalne, regionalne i globalne patrijarhalne moći.

20 godina gradimo – postojano i strpljivo – politiku poverenja, uzajamne podrške i pravednog mira 'odozdo' – kroz direktni odnos, pre svega sa žrtvama zločina počinjenih u naše ime, kao i svim marginalizovanim, isključenim iz ekonomske, političke, društvene moći, kako u našem okruženju, tako i u celom svetu.

20 godina stvaramo alternativnu istoriju, proizvodimo znanje povezujući teoriju i praksu, etiku i estetiku otpora na osnovu našeg aktivističkog iskustva – kroz zajedničku refleksiju i razmenu – u svom okruženju i u celom svetu...

20 godina aktivno gradimo mreže solidarnosti, izvan državnih, nacionalnih granica i podela i spaja nas mnoštvo niti – osećanja, vrednosti, principa sa našim drugaricama i drugovima, kako na prostoru cele bivše Jugoslavije, tako i na svim kontinentima...

20 godina brinemo jedne o drugima, razvijamo feminističku etiku brige i feminističku odgovornost – zajedno gradimo pravedniji svet...

Uvek neposlušne!

Beograd, 5. oktobar 2011.

Staća Zajović

Feministička etika – otpor Žena u crnom

Uvek neposlušne

Oktobra 2011. godine navršilo se dvadeset godina od kada smo izašle na ulicu. I dalje smo na ulicama. I dalje rukovođene moralnim imperativom: Ne u naše ime! Prvih deset godina živele smo u zemlji državno organizovanih zločina; zemlji poricanja zločinačke stvarnosti ‘Srbije koja nije u ratu’. Nakon pada diktatorskog režima, oktobra 2000. godine prošle smo kroz period nade i neispunjenih očekivanja. Od tada se smenjuju se vlade i koalicije na vlasti. Poslednjih godina živimo u Srbiji na putu ‘evropskih integracija’ shvaćenih isključivo u funkciji održanja koalicija na vlasti, kroz besomučno prepisivanje i štancovanje ‘evropskih’ zakona, promovisanje ‘pomirenja’ bez odgovornosti, primenu tranzicionih zakona i saradnje sa Haškim tribunalom kao razmenu dobara i usluga, kao tržišnom artiklu i finansijskoj transakciji. Ukratko, tzv. evropski standardi veoma često služe ne za suočavanje

sa zločinačkom prošlošću već za potiranje, pa i pranje zločinačke prošlosti. Normativni optimizam obeležava najveći deo državnih institucija, ali nažalost, i dobar deo organizacija civilnog društva u tzv. partnerskim odnosima sa državom.

Uvek smo bile bile neposlušne: od 1991. godine zločinačkom režimu Slobodana Miloševića, a nakon 2000. godine vlastima koje nisu napravila suštinski raskid sa politikom rata i ratnih zločina. Nismo nekritički prihvatile pragmatičnu politiku “pomirenja odozgo” bez odgovornosti, bez ozbiljnog preispitivanja zlodela iz prošlosti, tj. pomirenje u ime “viših nacionalnih interesa”. Aktivno smo nastavile da stvaramo politiku poverenja i pravednog mira “odozdo” – kroz direktan odnos sa zajednicama žrtava, sa srodnim organizacijama civilnog društva iz cele regije, kreirajući zajedno modele pravde s feminističko-pacifističkog stanovišta.

U ovom radu biće izneti etički principi Žena u crnom (ŽuC-a), način na koji su aktivistkinje i aktivisti ŽuC-a oblikovali i oblikuju i percipiraju te principe, kao i stavovi drugih, tj. način na koji nas one/i percipiraju. Budući da u oblikovanju nismo imale mnogo teorijskih referenci, u nedostatku „oslonca“ („ohne Geländer“ - Hana Arendt),¹ rukovođene moralnim imperativom i aktivističkom „obavezom“ da osećanja besa, ozlojeđenosti i stida pretvaramo u činove građanske odgovornosti, gradile smo, uglavnom na osnovu iskustva, skromne teorijske postavke i koncepte odgovornosti. Iz dužnosti da stalno reagujemo na politike zla, često nismo imale vremena da proučavamo ono što je napisano o sličnim situacijama, ali smo nailazile na podudarnost sa našim teorijskim aktivizmom: „Smatram da je ovo izmicanje oslonca – uprkos tome što izaziva strah – jedini način da se uspostavi politička odgovornost. To postaje na bolan način očigledno u graničnim situacijama, u slučajevima krajnjeg užasa kakve donose totalitarne politike zla“.²

1) Duhaček, Daša, Breme našeg doba – Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arendt, str. 46; u izdanju Beogradskog kuga i Centra za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2010.

2) Ibid

Etički principi

Navodim neke od najvažnijih etičkih principa Žena u crnom, koji su kontinuirano i istrajno ključne odrednice našeg nenasilnog otpora. U ovom tekstu biće pre svega reči o etičkim principima u vezi odgovornošću za rat i ratne zločine budući da je to najvažnija tačka političke aktivnosti Žena u crnom.

I Ne u naše ime

Ne u naše ime za nas znači stalno, javno, jasno i glasno distanciranje od onih koji govore u naše ime, vode ratove ili vrše nasilje; ako to ne činimo, oni mogu pomisliti da imaju naš pristanak, saglasnost pa i saučesništvo u zločinima. Sada, nakon ratova, ako im ne kažemo jasno, javno i glasno mogu pomisliti da imaju našu saglasnost i saučesništvo u poricanju i relativizovanju zločinačke prošlosti. Ili pak, da uznemiravamo pitanjima o odgovornosti za zločinačke prošlosti pristajanjem na projektno partnerstvo sa državom u ime evropskih integracija!

Srebrenica – paradigma srpskih zločina

Premda su srpske vojne i paravojne formacije počinile bezbrojne zločine i ne praveći hijerarhiju među njima, u ovom tekstu će najviše reći biti o Srebrenici, kao paradigmi svih srpskih zločina. Srebrenica je, kao i Aušvic, najdublji etički problem „povijesna razdjelnica“³, ‘mjesto ‘fabrikacije leševa‘.⁴ i poniženja smrti. Ili kako je jedna mlada aktivistkinja ŽuC-a, suočivši se po prvi put prizorom tokom komemoracije u Srebrenici napisala: ‘Odjednom sam primetila da se nešto kreće kroz masu. Bili su to mrtvi. Spakovani u kutije, ne duže od jednog metra i ne šire od kutije za cipele, kretali su se kao voz na rukama živih. Neko je ovo radio jednog dana i sutradan se nije pokajao. Ni preksutra, ni dan posle. Serijska proizvodnja. Kao kutije nekog proizvoda na pokretnoj traci’.⁵

3) Agamben, Giorgio, Ono što ostaje od Aushwitza - Arhiv i svjedok (Homo sacer III), str. 56, u izdanju Antibarbarus, Zagreb, 2008.

4) isto

5) Dimitrijević, Jovana, Žene za mir, 2009. str. 60; izdanje ŽuC-a, Beograd.

Pokretna traka za fabrikovanje kulture smrti se nastavlja: ‘Mi u Srbiji treba da znamo da negiranjem genocida u Srebrenici zapravo i sami živimo u Srebrenici i da ćemo dok god ne otvorimo ovo pitanje i ne suočimo se sa njim i dalje ostati da živimo u njoj’⁶

Moralni sunovrat i emocionalni slom – raspolućenost društva i se nastavljaju sve dok neka zajednica ne stekne sposobnost da prizna zločine počinjene u njeno ime. ‘Tehničko okrivljavanje (ili presude) pred sudovima moraju biti praćene emotivnim preispitivanjem: postizanjem svesti i interiorizovanim osećanjem o nanetoj šteti i to osećanje se razvija kao stvar društvene zajednice, dok se ono ne može pojaviti u emocionalno obezglavljenom društvu’.⁷

Autoritet svedokinja vremena gradi se kroz intervenciju u kontekst, kroz intervenciju iz konteksta, zauzimanjem javnog prostora za obelodanjivanje onog što se poriče. Kasandrinim glasom, ‘Hoću da budem svedokinja, makar nijednog živog čoveka ne bilo koji

6) Tomić, Milica, sa marša „Trasom smrti do slobode“, Žene za mir, 2009. str. 92.

7) Alonso, Martin, na debati ŽuC-a, održanoj u Beogradu, 9. jula 2009.

bi od mene svedočenje zaiskao’⁸

’Borba za sećanje na Srebrenicu na ulicama Beograda je metafora borbe za sećanja na ratove, žrtve i ratne zločine. Poruka Žena u crnom “*Ne u moje ime*” znači da će one i dalje biti na ulicama, stalno podsećajući na ono što se stvarno dogodilo – u njihovo ime. Što je upravo suprotno opštoj tendenciji da se ide dalje, gleda samo unapred, ne osvrće, izbegavaju problematična i teška pitanja odgovornosti i krivice, održavaju festivali mira obojeni potrošačkim duhom. Dok ulice i ljudi teže normalizaciji, poruka antiratnih aktivista/kinja podseća prolaznike da nije sve bilo normalno. Time oni predstavljaju pretnju koja ugrožava prijatno i lepo nedeljno večerje u Beogradu.⁹

Kao što je rekla jedna od osnivačica Žena u crnom “To je moja moralna odgovornost i obaveza. Stajala sam i stojim na ulici mog grada kao svedokinja moralnog sunovrata, ali to ljudi nisu želeli i

8) Razgovor sa Kasandrom, *Žene za mir*, 2007.; str. 11; u izdanju ŽuC-a; o Kasandri, prema Kristi Volf.

9) Fridman, Orli „Javno gradski prostori i alternativni glasovi – slučaj Žena u crnom“, *Žene za mir*, 2009.; str. 90; izdanje ŽuC-a.

dalje ne žele da vide, zato se osećaju neprijatno zbog našeg prisustva. Ja mogu da razumem želju ljudi da ne znaju, ali ne mogu da je prihvatim!”

Veza odgovornosti i stida prisutna je u stavovima mnogih članica/va ŽuC-a:

„Stid je ništa manje nego temeljni osjećaj biti subjekt“¹⁰ ili „Mi možemo osuđivati zločine svoje ili bilo koje zemlje ali mi se možemo stideti i osećati krivim samo zbog zločina naše zemlje. Zbog onoga što su učinili u naše ime“.¹¹

’U Srebrenici najviše osećam stid. Videla sam tamo natpis ‘Narodi neka se stide koji čine genocide’. Ja nisam narod, ja sam pojedinka, ali stidim se...“¹²

„Naše iskustvo, iskustvo građanki države koja je vodila he-

10) Agamben, G.; Ono što ostaje od Auschwitzta; str. 75; u izdanju *Antibarbarus*, Zagreb, 2008.

11) Staša Zajović, na javnom obraćanju na komemoraciji povodom zločina nad bošnjačkim stanovništvom u Višegradu, maj 2009.

12) Zajović, Staša, *Tranziciona pravda – feministički pristup - iskustva Žena u crnom*; izjava aktivistkinje Marine iz Kruševca, str. 75; izdanje *Žena u crnom*, 2008.

gemonu, zločinačku politiku i rat u ime srpske nacije, stvarao je u nama osećaj krivice, stida, i očaja. Od femini–stkinja sam naučila da je osećaj krivice koji imamo mehanizam društvene kontrole nad ženama, ali od Jovane Vuković (ŽuC, Beograd) sam naučila da me i taj osećaj vodi da se pobunim protiv zločina počinjenih u moje ime. Potpuno proterivanje osećaja krivice iz mog života učinilo bi me neosetljivom na nepravdu¹³.

Odgovorna sam ne samo za ono što ja činim već i za ono što čine u moje ime – javni otpor prema poricanju zločinačke prošlosti, ozlojeđenost zbog negiranja, minimiziranja i relativizovanja zločina počinjenih u naše ime...

„Refleksije Hane Arent navele su me da pomislim na Žene u crnom iz Beograda, koje su se odupirale i odupiru se nacionalističkoj politici njihove vlade, nastavljajući da se sećaju genocida u Srebrenici i zahtevajući da se zločinci izvedu pred Haški tribunal. One su javno izjavile da kao Srпкиnje prihvataju kolektivnu odgovornost za ono što je počinjeno i u njihovo ime, ali,

13) Perković, Marija, *Od pobune do alternative, Žene za mir 2007*, str. 28.

odbacivši politiku njihove vlade, potvrdile su da neće prestati da prelaze ratom stvorene granice kako bi se u Srebrenici sretale s bosanskim ženama, od kojih su zamolile oproštaj i s kojima pokušavaju da stvore niti koegzistencije, čime pokreću ono „započinjanje“ koje se zbiva u znaku rodnosti i budućnosti.

Njihova politička akcija (ŽuC-a) jasno pokazuje dijalošku strukturu odnosa odgovornosti, a to se može izraziti na sledeći način: *Preuzimanje kolektivne odgovornosti znači da se odgovori drugoj, pozove je da kao sagovornica izade na svetsku scenu, da se prepozna u bolu koji joj je nanet, u uvredi koja je povredila njeno dostojanstvo, u njenom pravu na pravdu i na naknadu, a u isto vreme da se oseće kao članice jedne zajednice predvođene vladom koja je počinila nasilje, ali članice koje sprovode unutrašnju diferencijaciju u kolektivnom. Ja budući da nisu učestvovala u delima koja su nanela ozledu, i koje stoga mogu da kažu žrtvama: „Ovo zlo nije počinjeno u naše ime; u naše ime mi želimo da iznova tkamo niti brutalno prekinutoga dijaloga, da pređemo put koji će nam omogućiti da vas iznova sretnemo jer vi niste neprijateljice, nego ste druge koje žive u ovom našem zajedničkom svetu“.*¹⁴

14) Longoni, Gracijela: Hana Arent o

Politike mesta/lokacije – Odgovornost je nužno locirati, smestiti u određeno vreme, kontekst i prostor : „Feministička etika mi nalaže da uvek imam na umu odakle dolazim, iz koje emotivne, moralne i političke tačke se obraćam“ .¹⁵

Etički principi ŽuC-a izrastaju iz “direktne nenasilne intervencije” u kontekst, iz političke odluke i moralnog imperativa da se imenuje mesto iz kojeg se dolazi tj. “lokacije za koju moram da preuzmem odgovornost” (E. Rič): “Kao žena imam državu; kao žena neću se otarasiti te države ako osudim njenu vlast ili tri puta ponovim „Ženi je ceo svet njena zemlja”. Status svedokinja politike zla, obavezuju da se preokrene misao Virdžinije Vulf: “Kao žena, nemam zemlju. Kao žena, ne želim zemlju. Kao ženi, ceo svet je moja zemlja”¹⁶

odgovornosti, str. 88 i 89; Žene za mir, u izdanju Žuc-a, 2009.

15) Zajović, Staša, Ne u naše ime! Ne dajmo se od svojih prevariti! , Žene za mir, str. 45, izdanje ŽuC-a, 2007.

16) Rič, Adrijen, Politika lokacije, prevod Tamare Kaliterne, 2011.; eseja Adrienne Rich, „Notes Toward a politics of Location“.

„Dolazim iz glavnog grada države – naslednice agresorskog zločinačkog režima, iz glavnog grada u kojem danas se i dalje glorifikuju i poriču zločini počinjeni u naše ime. Odluka da se tome suprotstavljam neprestano, jasno i javno sastavni je deo moje feminističke etike. Moja odluka je da znam, da ponavljam i da tražim odgovornost za bezbrojne zločine počinjene u moje/naše ime“.¹⁷

„Uvek moramo da imamo na umu odakle smo mi. Mi smo sa okupatorske strane, a oni su okupirani. Ne živimo u istim uslovima, ali da bi mogle da gradimo zajedničke odnose moramo da se odrekemo paternalizma“.¹⁸

Od svedokinje vremena preko buntovne građanke do aktivistkinje koja umesto polmirenja neprekidno uznemirava, ispostavlja zahteve i društvu i državi...

17) Zajović, Staša, Ne u naše ime! Ne dajmo se od svojih prevariti! , Žene za mir, str. 47, izdanje ŽuC-a, 2007.

18) Traubman, Lily, Stanje permanentnog sukoba Izrael-Palestina, Žene za mir, str. 158. u izdanju ŽuC-a 2009.

Budući da ni na četrnaestu godišnjicu genocida u Srebrenici “Srbija još nije pokazala da to osuđuje, nije se iskreno i nedvosmisleno izvinila, nije pokazala da poštuje dostojanstvo žrtve i razumevanje za bol i patnju njenih najdražih i nije uhapsila i Haškom tribunalu predala one koje Haški tribunal traži”, svaka od Žena u crnom eksplicitno u Ja – formi („*Ja antifašistkinja, antimilitaristkinja, feministkinja, građanka, žena i majka*“) zahteva:

– Da u svim malim, većim i velikim naseljenim srbijanskim mestima glavna ili jedna od glavnih ulica (ili bulevara) i trgova dobije (i preimenovanjem!) naziv u Ulica (Bulevar, Trg) žrtava srebreničkog genocida i da u mestima u kojima postoji više škola, jedna škola (i preimenovanjem!) dobije pomenuto ime i da odluka o (pre)imenovanju bude obavezna i na zakonskim aktima doneta.

– Da u okviru obaveznog nastavnog plana i programa u udžbenicima iz istorije ili sociologije bude ustupljeno onoliko prostora koliko je potrebno da se opširno i tačno o genocidu u Srebrenici i svim drugim srpskim zločinima

počinjenim u toku devedesetih godina dvadesetog veka piše i vizuelno (fotografije logoraša, fotografije umetničkih dela koja govore o genocidu i drugim srpskim zločinima) dodatno ilustruju genocid i druge zločine i da publikovane ispovesti preživelih zatočenika/ca srpskih logora i očevidaca sa drugih mesta zločina budu obavezan deo lektire i deo iz istorije i sociologije, itd. ¹⁹

Politika estetike otpora odvija se kroz zauzimanje javnog prostora za obelodanjivanje onoga što se poriče jer „Ti se činovi odvijaju u određenom vremenu i zbog toga veličina, ili specifično značenje samog čina, može počivati u samom provođenju, izvođenju’ i otuda ‘značaj i neophodnost (javne) scene ili pozornice, na kojoj treba da se odigra otkrivanje pred drugima“. ²⁰

Proces kreiranja estetske dimenzije otpora sagledaćemo kroz

19) Ja, građanka Persa Vučić, zahtevam...; Žene za mir, 2009. str. 92.

20) Duhaček, Daša, Kako do političke odgovornosti: Hana Arent i slučaj Srbija. Genero, Beograd, br. 10-11, str. 9. rasuđivanje u delu Hane Arent, str. 46; u izdanju Beogradskog kuga i Centra za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2010.

jednu od uličnih akcija **‘Par cipela – jedan život’**, izvedenu 7. jula 2010. u Knez Mihajlovoj. Ova umetničko-aktivistička akcija sastojala se u doniranju cipela sa porukama žrtvama genocida u Srebrenici, a imala je decentralizovan karakter jer su tokom deset dana pre akcije 7. jula aktivistkinje Mreže ŽuC-a po celoj Srbiji cipele prikupljale od građanki i građana.

Akcija je predstavljala prvu fazu kampanje za podizanje trajnog spomenika u Beogradu, u spomen žrtvama genocida u Srebrenici, a tom je prilikom prikupljeno više stotina cipela iz cele Srbije. Cela akcija se nastavlja prikupljanjem 8732 pari cipela, što odgovara zvaničnom broju ubijenih u genocida. Akciju su osmislile i realizovale Žene u crnom, zajedno sa brojnim angažovanim umetničkim udruženjima i umetnicama/ima (Škart, Dah teatar, grupa Spomenik, Art klinika, Novi Sad, Centar za kulturnu dokumentaciju).

Akcija donacije cipela artikulisana je na više nivoa vezano uz obraćanje žrtvama, *obraćanje građankama i građanima zemlje u kojoj se živi i obraćanje državi.*

Politički, emotivni i moralni

‘ritual’ obraćanja žrtvi/žrtvama (prvenstveno žrtvama zločina počinjenim u naše ime, a tek kad to uradimo, stičemo legitimitet da govorimo o žrtvama koje su drugi naneli nama) predstavlja aktivnu politiku mira i solidarnosti Žena u crnom, a to je za veliki broj ljudi u Srbiji, uključujući i one koje dele naše moralne vrednosti, veliki problem. “Sučeljavanje sa njima (žrtvama) verovatno je najteži korak koji (treba da) sledi nakon erupcije zla: po svemu sudeći, to je zato što odgovornost za sopstvena dela, nedela ili čak i za izostanak činjenja, postaje konkretna, jer dobija lik. A kako nas podseća Levinas, *‘pristup licu je izravno etički’*.”²¹

Proces obraćanja žrtvama nije jednokratni simbolički čin, odvija se uvek na više nivoa, ali su žrtve uvek naš prvi adresat. Ovim činom pokazujemo da *znamo da je genocid počinjen i ko je počinio genocid te da je zločin vršen u ime nacije, a istovremeno uvažavamo dostojanstvo i ljudskost žrtava*, izražavajući žaljenje zbog uništenja života i solidarnost i i saosećanje sa patnjama žrtava *da su ostavili trag u našim životima.*

Postavljanjem cipela negujemo

21) Agamben, G.; Ono što ostaje od Auschwitzta; str. 75; u izdanju Antibarbarus, Zagreb, 2008.

sećanje i popunjavamo prazninu koju su ostavili oni koji su proterani, ubijeni, mučeni...

Obraćanjem građanima/kama države u kojoj živimo postićemo da zajedno reflektiramo i gradimo jer je Srebrenica (kao i Aušvic) istorijska vododelnica i da se zajedno prema tome moramo odrediti jer od toga zavisi naša budućnost. Ovim obraćanjem želimo da sa našim sugrađanima/kama podelimo žaljenje, saosećanje, solidarnost i odgovornost prema žrtvama genocida i zajednički izgradimo drugačiji moralni poredak moguć jedino činovima protiv kulture zaborava i pobune poricanja genocida, normalizacije zločina, nasilja ponižavanja i laži te prekidom kulture neosetljivosti i ravnodušnosti.

Zato cipele koje nam građani i građanke doniraju postaju vrednost, a time se pokazuje poštovanje ne samo prema zajednici žrtava već i prema zajednici u kojoj živimo.

Obraćanjem državi zahtevamo da ispuni obaveznu i dodeli lokaciju jer čin dodele lokacije za izgradnju trajnog spomenika predstavlja ne samo odnos prema žrtvama već i prema članovima vlastite zajednice koji su izrazili svoju građansku odgovornost i solidarnost – (dar/doni-

rana cipela mora biti zaštićena) već i uspostavljanje vladavine zakona, političke kulture kažnjivosti zločina, uvažavanja dostojanstva žrtava i onih koji se solidarišu sa njima i poštovanje države prema onima koji se zalažu za pluralitet drugosti, dobrosusedske odnose, mir, solidarnost. Izgradnjom spomenika počinje i proces javnog žaljenja, a iznošenje bola na javnu scenu. To ne bi bila više više stvar 'intime i privatnosti' već javna kulturna, moralna i politička činjenica. Naš je zahtev da trajni spomenik bude podignut na mestu koje oličava stradanje žrtava i anti-fašističko nasleđe (naprimer, Sajmište, bivši nacistički konc-logor u II svetskom ratu, ili Arhiv Jugoslavije), a postavljanjem trajnog spomenika žrtvama genocida Beograd bi stekao status postgenocidnog grada.

Marta 2011. godine nadležni organi su konačno odgovorili na našu inicijativu, i to negativno. Pokretači/ce inicijative su u saopštenju kazali/e da „država nema političku volju ni moralni kapacitet za saosećanje sa žrtvama i da nastavljamo sa našom kampanjom.

II Ne dajmo se od svojih prevariti!

Ne dajmo se prevariti, prvo od svojih a potom ni od drugih: to su činovi neposlušnosti militaristima i nacionalistima države u kojoj živim a potom i svima ostalima. Neophodno je odreći se prvo svojih heroja, ne zaboravljajući pri tom da na prostoru bivše Jugoslavije (a i šire) nismo sve u istoj poziciji. Konkretno, mi dolazimo iz države koja je vodila ratove; dakle, naša odgovornost je najveća, ali to ne isključuje odgovornost drugih.²²

Etički principi *Žena u crnom* nastajali su kao odgovor na stvarnost koja nas okružuje, kroz živu akciju i intervenciju u kontekst.

Tragajući za „osloncem“ („gelderom“), našle smo „utočište“ u antičkoj figuri Kasandre. Kasandra je bila kći trojanskog kralja Prijama i kraljice Hekabe. Živela je u 33 veku pre nove ere. Prema Kristi Volf,²³ Kasandra je svojim proročanstvima pokušavala da zaustavi Trojanski rat, objašnjavajući ljudima da uzrok

rata nije otmica Helene, nego borba za prevlast Grčke i Troje. Kasandra ljudima saopštava ono što njen otac Prijam i drugi muškarci kriju, da je uzrok rata lažan, da on zapravo i ne postoji, a da oni ratuju da bi na vlasti očuvali patrijarhalni/muški princip življenja. Kasandra je prorekla tragičan kraj grada Troje i tada je otac zatvorio proglašavajući je ludom. Međutim, ona ne prestaje da se bori protiv gluvoće „svojih“, već nastavlja da proriče i nastavlja svoju beskompromisnu borbu protiv rata; ona protestuje, traži da bude saslušana u veću u kome bi mogla da kaže istinu o ratu. Postaje „tuđinka“, izgnana među „svojima“. Nije se slagala sa ratom i nije ćutala; javno je govorila i svedočila protiv njega. Kasandra je priča o otporu žena protiv rata, o borbi za autonomiju žena. Kasandra je stvarna žena koja živi u svim vremenima i na svim prostorima. Kasandra je tokom vekova postala simbol za tragična i istinita, ali i neslušana proročanstva. Na predlošku Kasandre kao glavnog lika romana nemačke književnice Kriste Volf utemeljuje se „kasandrizam“ označavajući intelektualna strujanja koja s jedne strane zauzimaju kritički pa i pesimistički stav u odnosu na sistematsku stvarnost uništavanja, a s dru-

22) *Žene za mir*, 2007. str. 25.

23) Volf, Krista, *Kasandra*, 1987, Sarajevo, Svjetlost.

ge, zastupaju etiku otpora i civilne/građanske odgovornosti“.²⁴

Kasandra nam je, u duhovno nasleđe, ostavila jedan od ključnih i temeljnih principa naše ženske mirovne politike: „*Ne dajmo se od svojih prevariti!*“: Performans *Kasandra sa nama* Žena u crnom u saradnji sa Dah teatrokom izveden je 1997. godine kao dijalog između Žena u crnom i Kasandre, poput omaža ženskom otporu ratu i militarizmu, na svim mestima na svetu, u svim epohama.²⁵

„Kasandra postaje moderna figura tamo gde uspravan hod i ljudska čast postaju glavne teme estetike emancipirajuće buntovne subjektivnosti čiji je osnovni zadatak reći NE. Metafora uspravnog hoda postaje etička i politička figura solidarnog, nameravanog, praktičnog i otpora subjekta – figura dostojanstva“.²⁶

24) Calloni, Marina, Etika i estetika) otpora – Kasandra po Ernstu Blochu i Christi Wolf, Filozofska istraživanja, god. 7 (1987), Sv. „ (519 – 532).

25) Zajović, Staša, Antimilizarizam i žene, str. 47., u izdanju ŽuC-a, 2009. Žene za mir, 1997. str. 26.

26) Calloni, Marina, Etika i estetika otpora – Kasandra po Ernstu Blochu i Christi Wolf, Filozofska istraživanja, god.

Žene u crnom, dezertke iz 'svoje zajednice', iz svih nametnutih identiteta, večne disidentkinje, usamljenice i tuđinke među 'svojima', prekršiteljke svih vidova konsenzusa, preskakačice zidova i podela, imaju u svom aktivizmu, politici transgresije odlike Kasandre. „ (...) U svetu u kome se identiteti i pripadnosti nameću, u kome me svojataju oni koje ja ne želim, nije dovoljno reći „ja neću” i okrenuti se na drugu stranu. Sloboda izbora u ovom slučaju ne znači nadmeno napuštanje zajednice koja me prisvaja, već preuzimanje odgovornosti za moje mesto u toj zajednici, odnosno, kritičko odnošenje prema njoj. I bez obzira da li je ta zajednica nametnuta/nasleđena (kao što je etnička, verska ili državna/teritorijalna) ili pak izabrana (kao što je profesionalna, politička pa i emotivna) od Žena u crnom sam naučila da odgovornost u svim tim slučajevima znači „**ne dajmo se od svojih prevariti**”.²⁷

I kao Kasandra, Jelena je 'između raznorodnih grupa – raznorodnih kako po socijalnoj tako i etničkoj

7 (1987), Sv. „ (519 – 532).

27) Perković, Marija, Od pobune do alternative, Žene za mir, 2007. str. 30.

pripadosti – uspostavljala odnose sa manjinama', gradeći mostove među njima, svesna da nedostatak solidarnosti među potlačenima samo služi moćnicima a da je solidarnost građanska vrlina i da je ona zasnovana na empatiji".²⁸

„Nikad ne praveći hijerarhiju u ljudskim pravima i u solidarnosti, Biljana (Kovačević–Vučo) branila je sve marginalizovane/potlačene/progonjene...dezertere i vojne begunce, prigovarače savesti, pobunjenike/ce protiv Miloševićevog režima, romsko stanovništvo, LGBT aktiviste/kinje, albanske političke zatvorenike/ce...“²⁹

„Zajedno sa Ženama u crnom, stajali smo na Trgu Republike 10. jula, držeći transparente Odgovornost i Solidarnost i Beograđanima projektovali film Žene Srebrenice govore, autorke Milice Tomić. Čudno je bilo to – Trg u mraku, Srebreničanke se obraćaju Srbiji, Beograd ćuti, tek poneko priđe i pljune nas“.³⁰

28) Zajović, Staša, Omaž Jeleni Šantić-Jelena – građanka sveta, buntovna aktivistkinja, osećajna umetnica...mart 2010

29) Zajović, Staša, Omaž Biljani Kovačević-Vučo; 29, april 2010.

30) Stojanović, Boban, Kakvo je vreme u Srebrenici?, Žene za mir, 2009. str. 65

Politika prenošenja „simboličke i etičke zaraze” Žena u crnom iz Beograda stvara zajedničku etiku feminističke solidarnosti i internacionalizma sa ženama iz Izraela, Andaluzije, Baskije, Rusije..

„Žene u crnom iz Izraela i iz Srbije dale su sebi u zadatak da se solidarišu sa nestalima i zatočenima u Palestini i sa žrtvama na Balkanu, zavetovale su se da će to obelodanjivati, o tome pisati, svedočiti a to ih čini otpadnicama, isključenima iz njihovih zajednica”.³¹

„Aktivistički i mirotvorni rad osmislile smo prema onome što ste vi, Žene u crnom iz Beograda, radile prvih godina vašeg aktivizma, a zatim smo usvojile vaše iskustvo posećivanja mesta zločina. Ja nemam prijatelje, jer se bavim Čečenijom. Ljudi ne vole da im pričam o Čečeniji. Fondacije koje nam pomažu kažu nam da se ne bavimo Čečenijom. Evropskim parlamentarcima koji se bave Čečenijom i idu u Čečeniju zabranjuju ulazak u Rusiju”.³²

31) Valdes, Ana Luisa, Žene Srebrenice i Žene u crnom, sa Marša sa nestale, Tuzla, 11. novembar 2010.

32) Vilenskaja, Elena „Čečenija ili bol zaboravljenog konflikta“, Žene za mir, 2009. str. 163.

„Pre petnaest godina odlučila sam da promišljam kao Baskijka, kao žena u crnom i kao antinacionalistkinja. U tom kontekstu *'druga, različita nepripadajuća'* ili još gore *'on ili ona koja se odvaja'* postaje neprihvatljiva pretnja. Izjasniti se kao nepripadajuća parija jeste jedina moguća pukotina da se odgovori i reaguje na onemelost, disciplinovanje ili ušančivanje koje takva društvena struktura zahteva od tebe”.³³

III Uvek neposlušne: patrijarhatu, ratu, nacionalizmu, militarizmu..

Najjači vid nenasilnog otpora dolazi iz osećaja lične odgovornosti, a planetarno je prihvaćen o kroz slogan *uvek neposlušne*, koji je usvojen od strane Žena u crnom u Beogradu devedesetih godina. Žene u crnom tako su reagovala na optužbe srpskih nacionalista, da su, kao disidentkinje zajedno sa prigovaračima savesti – *nelojalne*, a što su ponosno i subverzovno prisvojile, ističući ih na majicama i banerima.

Aktivistkinje ŽuC-a doživljavaju neposlušnost kao odgovornost,

33) Romano, Idoja, Bez rezignacije, Žene za mir, 2007, str. 101.

autonomiju, slobodu i dostojanstvo i obratno „poslušnost kao neodgovornost, ropstvo, neslobodu“, a i kao način djelovanaj protiv autoriteta, crkve, države, porodice.

To se vidi iz njihova ličnog pozicioniranja:

„Otkad sam postala neposlušna, mnogo mi je bolje, neposlušnost mi je glavna reč u rečniku...’ (*Borka, Beograd*)

‘Sve dok sam bila poslušna, osećala sam se loše, a kad sam postala neposlušna, lepo se osećam, mogu sve da kažem, uradim...’ (*Milka, Leskovac*).

„Kad sam bila osam godina poslanica u parlamentu Vojvodine, javno protestovala protiv rata, bila sam neposlušna i to mi je bilo jako važno’ (*Julija, Bečej*)

‘Neposlušnost kao ekces na svim nivoima, neposlušnost kao delovanje spram države, crkve, porodice...’ (*Jelena, Bor*)

‘Neposlušnost je stalno osvajanje slobode, teško je i mnogo košta, ali ako si poslušna onda si ponižena i ropkinja’ (*Senka, Beograd*)

„Odbijanje lojalnosti svemu nametnutom; biti neposlušna znači aktivno živeti, preuzimati odgovor-

nost. Dajmo otkaz svemu nametnutom' (*Ana, Beograd*)

'Istina je naša neposlušnost, primorati ih da nas čuju' (*Jasna, Beograd*)³⁴.

Simbolika Žena u crnom

(tokom rata i posle rata)

Ovde će biti reči isključivo o komemorativnim ritualima, činovima politike pamćenja i sećanja u javnom prostoru Žena u crnom, budući da u drugim akcijama ŽuC praktikuje iznosi na javnu scenu mnoštvo boja, zvukova, slika.

Žene u crnom baštine tri simbola: crninu, ćutanje i telo koja u njihovom tumačenju i delovanju imaju posebno značenje. Crnina je važna kao svedočenje, opomena, ali i kao transgresija, subverzija, kidnapovanje“ tradicionalnih simbola i njihovo preokretanje za političke poruke dijametralno suprotne tradicionalnim, patrijarhalnim:

Crnina je svedočenje u trenutku dok rat traje o ratu, dok se zločin dešava o zločinu; ona je intervencija

34) Navedeni iskazi zabeleženi su zbornicima *Žena u crnom* (izdanja od 1995. do 2009.)

u stvarnosti i iznošenje onog poricanog u domen javne sfere, na Trg.

Nekoliko iskaza članica Žena u crnom o tome govore:

„Crna boja kao nemogućnost izbora, paradigma života bez boja i nijansi. Moja crnina nije samo oplakivanje bliskih osoba, već svih žrtava ovog i svih ratova. To nije prepuštanje oplakivanju i tugovanju kao sastavnom delu ženske uloge; to je otpor ubijanju gradova i ljudi, nasilju u svakodnevnom životu, pobuna protiv militarističkog režima koji proizvodi smrt, nesreću, razaranje (...) To je javna boja pobune, to je primer kako se tradicionalni simbol pretvara u nešto subverzivno i ja volim da ih iritiram, za nešto što oni misle da imaju monopol na kulturno nasleđe i tradiciju a to je crnina, ćutanje, simboli njihovi, ti im to oduzimaš i potpuno menjaš sadržaj i formu. Ti si deo te kulture, ukorenjena si u toj kulturi, jer crna boja je toliko tradicionalna boja i iz te ukorenjenosti ti izlaziš sa svojim telom. Jer žene u crnini su samo po grobljima nad kovčezima, ženama u crnini je zabranjeno da budu na javnim mestima, i zato je to veliko iritiranje.” (*Staša*)³⁵

35) Zajović Staša i Urošević Miloš, „Simbolika Žena u crnom”, Monografija Žuc, 2002. i *Žene za mir*, 2007.

„Tradicionalni simboli crnine i ćutanja skroz su preokrenuti. Crnina je skoro deo tradicionalne ženske uloge, istorijska, porodična dužnost koju žene, da bi izrazile bol, upražnjavaju isključivo u nevidljivoj, porodičnoj sferi. Mi smo crninu iznele na trg kao vidljivu, političku boju“. (*ŽUC, Beograd*)³⁶

„Četiri godine opominjemo crnom bojom u koju smo obukle naša tela – rat je krenuo iz našeg grada“. (*Jadranka Milićević*)

„Ja pre svega nosim crninu zbog uništavanja multikulturalnog života na ovim prostorima.“ (*Neda Božinović*)

„Već je ustajanje sa crnom bojom bila naša lična i javna činjenica – ne slažemo se sa nacionalizmom, ne slažemo se sa ubijanjem.“ (*Lepa Mladenović*)³⁷

Crnina nakon rata dobiva novo značenje, predstavlja simbol borbe protiv zaborava zločina od strane oficijalne politike i protiv poricanja zločinačke prošlosti. Crnina predstavlja simbol borbe protiv zaborava zločina do strane oficijalne politike.

36) Žene za mir, 2007., str.26-34

37) Ibid

Crnina kao sećanje na zločine i crnina kao pamćenje zločina počinjenih u naše ime. Kao i izraz solidarnost sa žrtvama rata.

„Ne želimo da se zaboravi rat, da se ukine sećanje na žrtve rata, da se nastavi amnezija u odnosu na ratne zločine – našim protestima podsećaćemo na to“. (*Zinaida*)³⁸.

Želimo da opominjemo, da zahtevamo odgovornost za rat: ne prihvatamo opštu odgovornost koja izjednačava krivce za rat. Mi znamo: „Srbija je bila u ratu“ i ovaj režim je najodgovorniji za rat, a veliki deo opozicije snosi moralnu odgovornost za rat.³⁹.

„Crna je meni simbol pobune i nakon rata, mi smo drugačije. Crna boja je iščitavanje pobune.“ (*Senka*)⁴⁰

„Crna boja je politika i meni je to užasno važno za prepoznavanje. Crno je jedna politika koju mi učimo i koje se pridržavamo, to je baza Žena u crnom. Što se tiče komemoracija to se mora zadržati.

38) Ibid

39) Saopštenje Žene u crnom, Beograd, 4. mart 1997.

40) Žene za mir, 2007.

Njih iritira crna boja jer ona uvodi i neke žrtve koje nisu politički podobne da se za njih zna, kažu : “kako ti našom crnom bojom žališ druge žrtve?” (Boban)⁴¹

„Mi smo mnogo vidljivije kada smo u crnom, veća nam je snaga. Crna boja je politički izbor.“ (Ljilja)

„Mi nosimo crninu jer smo drugi i kao takvi nevidljivi, a crnina za mene znači postati vidljiv, ostaviti utisak, biti primećen i sagledan, naterati neme posmatrača da reaguju.“ (Miloš)

„Kada nosim crninu ja saosećam, izražavam tugu. Za mene bi bilo neprimereno i neumesno da se obučem drugačije; osećam saosećanje sa stradalim žrtvama, njihovim srodnicima upućujemo da osećamo neku empatiju, ništa ne govorimo.“ (Ljilja).

„Meni je lično crna boja, boja empatije. To jako iritira ljude i ja to jako volim, boja koja nije tužna nego je boja razumevanja patnje drugih, ja sebe lišavam nečeg drugog i prihvatam to, ja razumem.“ (Boban)

41) Žene za mir, 2007.

„Oni žele da kažu da mi nismo deo ovog naroda, “vi nemate veze sa našim narodom.” “Ja imam veze sa “tvojim” narodom jer ja definišem šta je moj narod, ja radim sa crnom bojom šta hoću i ne određuješ ti meni za kojim ću ja žaliti, ja žalim za onim za kojim ja odredim, ne za tvojim narodom, već za mojom zajednicom naroda a to su svi narodi koje ste vi ubili (Stasa)⁴².

Ćutanje

U trenutku dok rat traje, dok se dešavaju zločini – ćutanje je još jedna intervencija u stvarnost.

Kao i izraelske Žene u crnom odlučile smo da ćutimo kako bi izbegle provokacije ljudi koji su nas na ulici šikanirali. Kakao kaže Haja Šalom: „Ćutanje je takođe iskorišćeno kao sredstvo nenasilne tehnike protesta. Osim toga, znale smo da muškarci na demonstracijama retko ćute, ako ih neko isprovocira uvek žele da reaguju. Ćutanje je jedna dimenzija ženskog života koju smo svesno odabrale da iskoristimo kao način protesta. Dakle, ćutanje je bilo i način da se muškarci održe izvan grupe.“⁴³

42) Ibid

43) Šalom, Haja, na panelu „Istorija Žena u crnom”, Žene za mir 2002.

„Mi smo odlučile da ne izgovaramo suviše reči i zato smatramo da se važna iskustva i osećanja iskazuju i doživljavaju ćutanjem. Ćutanjem kao protestom ovde, odakle je rat vođen, uočljivim ćutanjem kao krikom i opomenom. Ćutanjem i crninom želimo iskazati i stid i saosećanje.”⁴⁴

Simbolika ćutanja je važna i posle zločina, posle završetka ratova. Ćutanje simbolizira poštovanje, ozbiljnost, dostojanstvo, saosećanje; ono je prostor drugih, i prostor nenasilja.

„Šaljemo jaku poruku kada ćutimo, pokazuje dostojanstvo, poruka saosećanja, a i onima koji posmatraju, ne želimo da ulazimo u duele.” (*Ljilja*)

„To je poštovanje prema onome za šta tog dana stojimo.” (*Fika*)

„Mislim da je važno držati se simbolike ćutanja jer tako naš performans dobija na rečitosti.” (*Ana*)

„Od devedesetih to je bio način distance i metod odbrane, način da pokažemo da smo drugačije.” (*Lina*)

44) Saopštenje Žuc-a, Žene za mir 2007

„Ćutanje kao sredstvo nenasilne odbrane je jako važno. Ti ne vodiš ratove u koje oni žele da te uvuku, na provokacije ne odgovaraš. Značajno je za učenje nenasilja. To je dekonstrukcija, ti čutiš, ne želiš da ponavljaš ono što oni od tebe traže.” (*Stiša*)

„Ćutanje kao moj izbor; ćutim jer sve je već rečeno; u svetu i vremenu u kome i kada svi pričaju, a niko se međusobno ne čuje, zbog nedostatka prostora u kome bi se čuli glasovi drugih, ja sam izabrao ćutanje.” (*Miloš*)⁴⁵

Telo

Telo na Trgu

Telo na Trgu, izlaganje tela simbolički je provokativni način na koji žene, izlažući sebe i vlastito telo, izražavaju krik protiv rata želeći da probude savest. Svojim telima, kao krikom i opomenom, iskazivale smo ogorčenje i odbojnost prema svima koji žele i vode rat.”⁴⁶

Sada, kada su ratovi prestali, a ostali samo zločini da o njemu svedoče i dalje na Trg iznosimo svoja tela. Svedokinje smo sopstvenom

45) Žene za mir, str, 26-34 2007.

46) Ibid

rukom ispisane istorije. Izlaganjem tela na trgu članice/vi Žena u crnom upisiju tela u istoriju antiratnog otpora, „otimaju“ prostor dominantnom diskursu i onima koji ga promovišu po javnim prostorima, čine subverziju patrijarhalnih tradicionalnih simbola.

Simbolična poruka ovog izlaganja jest: mi smo vidljive, samim tim, mi postojimo ili *“Mi stojimo – dakle postojimo”*, ili kako je aktivistkinja Jelena 2010. godine kratko i jasno izložila politiku kontinuiteta, istrajnosti, dežurstva u solidarnosti i nenasilnoj borbi ŽuC-a.

„Ja sam svoje telo izložio na Trgu; moje telo kao medijum, recipijent reakcija koje dolaze od vani; pokušaj telesne transgresije, biti negde tamo sa drugima. Sva tri simbola: telo, crnina i ćutanje sam preuzeo jer želim da baštinim tradiciju Žena u crnom, jer ja to jesam i u emotivnom, moralnom, kulturnom i političkom kontekstu. Iako sam iskorenjen iz svih mi zadatih kategorija, osećam snažnu ukorenjenost u ideji Žena u crnom” (Miloš).⁴⁷

47) Zajović, Staša i Urošević, Miloš 'Simbolika Žena u crnom', Monografija Žena u crnom, 2002. i Žene za mir, 2007.

Angažovana umetnost i otpor ratu

Od početka delovanja Žene u crnom zajedno rade sa umetnicima i umetničkim udruženjima na estetskom oblikovanju otpora. Umesto ravnodušnosti većine umetnika/ca, koji su sledili oficijelni stav 'Srbija nije u ratu', odnosno za vreme rata nisu reagovali na stvarnost rata a sada ne reaguju na stvarnost poricanja zločina, većina umetnika/ca je bežala i sad beži u eskapizam, u tzv. lepu umetnost, neutralnu, depolitizovanu, ustvari nemoralnu, etički nedopustivu. Za razliku od većine njih, umetnici/e i umetnička udruženja sa kojima radimo (Škart, Dah teatar, Hor proba, Art klinika, Grupa Spomenik, Četiri lica Omarske, itd.) dele sa nama iste etičke vrednosti, odbacuju komercijalizovanu umetnost, ne pripadaju oficijelnom svetu umetnosti, odbacuju i ne prate „modne/projektne tendencije (tj. 'Ako pratiš modu, uvek si u zaostatku' - Škart), već radimo zajedno, dvosmerno, dugoročno, učeći jedni/e od drugih, proizvodeći čitave nove otpora.

Političko-etičko-estetska platforma ŽuC-a jasno je podvučena i na izložbi povodom 20 godina posto-

janja Žena u crnom 'Uvek neposlušne – Mi ostavljamo trag'.

Izložba je re/akcija, re/prezentacija konteksta u kojem dvadeset godina dominiraju politike zla, unutar homogenizovane uniformne javnosti:

– iz koje su iz/brisane teme koje dominantna politička/društvena javnost i kulturna produkcija nije želela niti želi da zna: bezbrojna zlodela počinjena u naše ime (na primer genocid u Srebrenici);

– iz koje su bile i dalje jesu isključene, proterane, iz/brisane one/i pojedinke/ci, kolektivi izvan dominantnog nacionalnog/državnog/estetskog koda/modela;

– iz koje su iz/brisane u ime 'lepe umetnosti' ili u ime tržišnog neoliberalnog modela ili integracionih prostora, kao nepostojeće i nevidljive teme, a svima vidljive i znane – beda, pljačkaška privatizacija...

Izložba je i *aktivno stvaranje* drugačijeg konteksta, re/prezentacija pluraliteta javnosti u Srbiji i šire; *uključivanje*/inkluzija onih 'otpisanih' (Škart), onih na marginama, izvan i iznad konsenzusa, večnih disidenata/kinja, autsajderki milom ili silom, prekršiteljki svih patrijarhalnih normi; *pamćenje* naspram

organizovanog zaborava glasova, osećanja, misli, akcija...protiv politika zla – rata, nacionalizma, militarizma.

Izložba je, takoreći poput celokupnog angažmana Žena u crnom *istrajno insistiranje na istom* – na etičko/političkim vrednostima, principima, odgovornosti... u vremenima kulturnog relativizma, moralnog cinizma, pa i građanskog nihilizma, predstavljaju provokacija i subverzija naspram modnih-projektnih neoliberalnih tržišnih tendencija. Ili kako smo navele u saopštenju povodom 20 godina:

20 godina smo svedokinje politike zla, ali i akterke nenasilnog otpora, što je ostavilo duboke i neizbrisive tragove u svakoj od nas, u našoj aktivističkoj zajednici, ali i u društvu.

20 godina gradimo politiku mira, nenasilja, solidarnosti, feminizma, antimilitarizma, antifašizma, antihomofobije, alterglobalizma...⁴⁸

Beograd, novembar 2011.

⁴⁸) saopštenje Žena u crno, povodom 20 godišnjice, oktobar 2011.

Jasmina Tešanovi

Dvadeset godina Žena u crnom, Srbija

Aktivistkinje ŽUC-a odgovaraju, 3. septembar 2011.

Šta ti znači ŽuC danas?

Inicijativa, mogućnost obnove vrednosti, beskompromisnost prema patrijarhatu; organizacija koja ostaje pri svojim osnovnim načelima; autentična aktivistička organizacija; put ka svetlosti, ka trajnom miru, ka jednakosti, ka pravdi; oaza, jedino mesto gde se osećam ispunjenom i potpunom; organizacija hrabrih, odlučnih, druželjubivih i odgovornih žena, feministkinja i antimilitaristkinja; mesto gde sam sigurna i svoja i autonomna; organizacija koja nam otvara oči u ovom mraku; feministička organizacija koja nije depolitizovana; poslednje ostrvo; početak mog aktivizma; solidarnost; pravo na pravo; nastavak mog aktivizma, otpor; život, motivacija, energija; osećaj pripadnosti sa ženama koje imaju iste stavove; suprotstavljanje nasilju; snaga, podrška; ne dajmo se od svojih prevariti; deo mog života i moje prošlosti; mirovna, najozbiljnija i najrelevantnija organizacija u Srbiji. Najbolje organizovana i najmasovnija iako nas vlast ne voli;

jedna od retkih NVO čija aktivnost nije kontrolisana novcem donatora; upornost; sigurnost; istina; pretvaranje besa u akciju; organizacija koja gradi mostove, ujedinjuje žene u idejama, beg od lažne stvarnosti; ona me inspiriše, motiviše, puni energijom i osećanjem da vredim i da sam korisna; himna žena u crnom koju smo slušale danas; mesto na kojem razmišljamo o prošlosti, menjamo sadašnjost da bismo imali budućnost; institucija za zaštitu mira, dostojanstva, identiteta, ljudskih prava; razumevanje, toplina, znanje, razmena, davanje, organizacija koja budi ono dobro u nama.

Završila sam svoj prvi esej o *Ženama u crnom*, posle neprospavane noći 30. aprila 1999, usred teškog NATO bombardovanja u Beogradu i ništa manje teške unutrašnje represije zločinačkog režima Slobodana Miloševića rečima: Ovaj esej je mogao drugačije da izgleda da svet nije krenuo u ovom pravcu.

Danas, 9. oktobra 2011. nastavljam sa te tačke. *Žene u crnom* slave 20 godina svog postojanja. Prilika za radovanja među nama ženama aktivistkinjama koje slave radost aktivizma i svoje postojanje, ali takođe i prilika da se podsetimo kako razlozi našeg postojanja nisu još minuli: rad *Žena u crnom* iz Srbije, inače najvećem i najboljem ambasadoru u svetu, koji pronosi istinu o postojanju one druge, časne Srbije, nije još postao sastavni deo društva, institucija i javne savesti. I dalje smo na ulicama, i dalje smo državni neprijatelji, i dalje Srbija živi bez dovoljno svesti i savesti o zločinačkoj ulozi srpske politike u poslednjih 20 godina. Posle terorističkog napada u SAD-u 11. septembra 2001. i državnog rata SAD-a protiv terorizma svuda u svetu nastupila je globalizacija balkanizacije. Izvesna aktivistkinja *Žena u crnom* iz Amerike rekla mi je pre neki dan znajući da pišem ovaj tekst:

Iako možda zvučite opsesivno, imajte na umu da vaš rad o zločinačkoj prošlosti spada trenutno u najznačajniji aktivizam u svetu. Vaša upornost i metodi postaću priručnik za izgradnju alternativne istorije i za ostale.

A ovo su *Žene u crnom* iz Srbije

odgovorile danas na pitanje:

„Šta znaš o istoriji *ŽuC*-a?”

Tranziciona pravda; antimilitarizam, mirovne akcije protiv rata; podsticanje građana i građanki da rade razne stvari; obelodanjivanje zločina počinjenih nad civilima i; suočavanje sa prošlošću, stajanja protiv rata; ulične akcije, stajanja na trgu; posećivanje mesta zločina kao vid tranzicione pravde; stajanje; mirovni aktivizam, antifašizam; iskazivanje solidarnosti sa žrtvama velikosrpske politike; ženski sud; Srebrenica i genocid; svakodnevni otpor ratu i posledicama rata; kontrakultura; izlazak na ulicu i stajanja u crnini i ćutanju; zalaganje za drugačiji i lepši i pravedniji svet; stajanje za Srebrenicu i marš; podrška izručenju Ratka Mladića, pomoć Romkinjama i ženama ugroženim u ratu; pomirenje, feminizam; permanentno podsećanje na nepravdu; dokazivanje istine u nedavnim ratovima; suočavanje sa zločinima počinjenim u naše ime; borba protiv rata, odgovornost.

Kao ni onog davnog 30. aprila 1999. godine kada sam pokušala da objasnim smisao delatnosti *Žena u crnom* u Srbiji ni danas ne znam kojim pravcem će ovaj svet da krene, ali znam da ćemo mi i dalje

biti na ulicama, na javnim mestima: naša tela i reči koje moraju da se izgovore.

„To je simbolički provokativan način na koji žene, izlažući sebe i vlastito telo, izražavaju krik protiv rata želeći da probude savest.“ Staša Zajović

Najvažniji momenat te savesti jesu ratni zločini počinjeni u naše ime. Pre svega, srebrenički genocid. *Žene u crnom* su već od prvih dana posle pogroma stupile u kontakt sa preživelim, uglavnom ženama iz Srebrenice. To moćno savezništvo i prijateljstvo, solidarnost i građenje alternativnih sprega protiv lokalnih i svetskih političara, uključujući i Haški sud koji je nedavno uništio dokazni materijal žrtava, najveća je pobjeda svetskog pacifizma na ovom tlu. Naši ratnici nisu uspjeli da nas zavade.

Žene u crnom iz Srbije redovno posećuju sva mesta zločina počinjenih u naše ime: Srebrenica, Tuzla, Vukovar, Sjeverin, Prijedor, Omarska, Vlasenica, Lovas, Višegrad, Štrpci, Bratunac, Zvornik ...

Žene u crnom na svaku godišnjicu tih zločina opominju domaću i svetsku javnost da nije ostvaren minimum pravde neophodne za

pomirenje u regionu. *Žene u crnom* redovno izdaju saopštenja u kojima prozivaju srpske vlasti odgovorne onda kao i sada za taj zločin; u ono vreme zbog pokretanja nepotrebnih ratova, a danas zbog izgradnje nekog mutnog, neiskrenog nacionalnog identiteta.

Politička filozofija Žena u crnom nastajala je iz života, „pačvork metodom“. Adrijana Zaharijević

„Jer za nas, suočavanje sa prošlošću je prevashodno istina o zločinima i zločincima, ali i sećanje na otpor u ovoj zemlji. Nenasilan otpor...“

...Kao feministkinja znam kako je to samo produžetak kućnog rada koji ima terapeutsko dejstvo ali nema transformatorski karakter. Strašno mi je bilo stalo da nam ne govore da smo majke nego žene, da nismo tešiteljke i negovateljice naših sinova koje skrivamo.

Prvo protestno stajanje Žena u crnom na Balkanu bilo je organizovano u Sarajevu, 27. septembra 1991. godine. To je za mene bilo jedno izuzetno snažno osećanje, i telesno i duhovno. Kad sam se vratila u Beograd išla sam danonoćno da ubedujem žene smatrajući da je to najbolji vid borbe. I tako su 9. oktobra

1991. počele Žene u crnom”, *Staća Zajović*.

Hana Arent je tvrdila da rasuđivanje dovodi mišljenje u onaj prostor između prošlosti i budućnosti („sadašnjost kao te- snac”) koji je jedina dimenzija delo- vanja i predstavlja pretpostavku za odgovornost.

Da bi se pokrenula takva odgo- vornost neophodno je, prema Hani Arent, da se ima „široko srce”, to jest treba koristiti onu dragocenu sposobnost imaginacije koja nam dozvoljava da promišljamo svoju budućnost jer smo propitale svoju prošlost.

A oproštaj se daje osobi a ne počinjenom zločinu jer ovaj ostaje neoprostiv.

Godine 2010. *Žene u crnom* poslale su pismo sa istim sadržajem na 15 adresa: akcija „Žene pitaju”. Pismo je poslato na adrese ministra- stava koja se bave ili bi trebalo da se bave suočavanjem srpske države sa prošlošću.

Evo naših 20 pitanja:

Koliko je bilo civilnih žrtava u ratovima 1991–1999?

Koliko regruta/vojnika je poginulo u ratovima ?

Koliko ima masovnih grobnica u Srbiji i koliki je broj žrtava u ma- sovnim grobnicama u Srbiji?

Koliki je broj invalida?

Koliki je broj izbeglica?

Koliko je bilo dobrovoljaca iz Srbije?

Koliko je muškaraca u Srbiji bilo nasilno mobilisano?

Koliki se procenat rezervista nije odazivao pozivima za mobilizaciju i koliko se rezervista skrivalo radi izbegavanja vojne obaveze?

Koliko je muškaraca odgovaralo pred vojnim sudovima za neodazi- vanje za mobilizaciju ili bekstvo sa ratišta?

Koliko je muškaraca bilo prekršajno gonjeno iz istih razloga?

Koliko je bilo pobuna rezervista u Srbiji? Koliko rezervista je u njima učestvovalo?

Koliko je muškaraca, uglavnom mladih, napustilo zemlju da ne bi išli u rat?

Koliko je izbeglica u Srbiji bilo mobilisano za rat i to protivno

svim međunarodnim konvencijama?

Koliko je izbeglica bilo mobilisano po spiskovima koje su MUP-u Srbije dostavljali Crveni krst i Komesarijat za izbeglice Srbije?

Koliko je žrtava rata dobilo obeštećenje?

Kolika je materijalna šteta naneta vojnim beguncima/dezerterima jer iz objektivnih razloga (skrivanja) nisu mogli zarađivati za život?

Koliko je muškaraca vojnih begunaca u studentskoj populaciji bilo primorano da napusti studije?

Koliko je u Srbiji žrtava post-traumatskog sindroma/PTSP i koliko je muškaraca obolelih od PTSP izvršilo samoubistvo?

Koliko je žena pretrpelo najteže oblike nasilja u porodici od strane muških srodnika koji pate od PTSP i koliko žena doživljava svakodnevno nasilje u porodici od strane bivših učesnika rata?

Koliko u Srbiji ima žrtava kasetne municije? Zašto Srbija nije potpisala Konvenciju o zabrani kasetne municije?

Zahtevamo da se obelodane ovi podaci, da se skine pečat vojne tajne sa njih. Tek iznošenjem istine

o svim zločinima počinjenim u naše ime, kažnjavanjem svih kreatora, nalogodavaca, izvršilaca zlodela i zločina protiv mira, sadašnje vlasti će početi da se oslobodaju od tereta zločinačke prošlosti.

Mi znamo da je Srbija bila u ratu. Ukoliko se ne saznaju činjenice o ratu u Srbiji će i dalje prevladavati klima koja je dovela do rata, u Srbiji će i dalje tinjati opasnost od novih ratova i sukoba.

A 2009. *Žene u crnom* poslale su predsedniku Tadiću sledeće pismo:

Poštovani gospodine Predsedniče,

Obraćamo Vam se kao predsedniku Srbije koji svojim autoritetom može da utiče na ključne odluke i politiku države:

Naglašavajući da presuda Međunarodnog suda pravde obavezuje Srbiju da se jasno distancira od ratnih zločina;

Podsećajući Vas da je 15. januara 2009. godine Evropski parlament usvojio Rezoluciju o proglašenju 11. jula Danom sećanja na genocid u Srebrenici;

Ukazujući da je time, s obzirom na izraženu političku volju nas,

građanki i građana, da Srbija bude deo Evropske unije, to postala i obaveza naših vlasti;

Izražavajući čvrsto uverenje da je poštovanje i priznanje žrtava najtežeg zločina među zločinima i početak izgradnje zajedničkog pamćenja u koje će biti utkane sve žrtve ratnih zločina počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije naša zajednička obaveza;

Zahtevamo

Da podržite zahtev da se 11. juli i u Srbiji prihvati i obeležava kao Dan sećanja na genocid u Srebrenici i odavanja pošte njegovim žrtvama.

Žene u crnom stajale su povodom inicijative „Proglasite” od januara 2009. do juna 2010.

Pisanje alternativne istorije jeste zadatak nas feministkinja spisateljica, aktivistkinja i svedokinja stvarnosti koju živimo. Ono što žene vide i način na koji to formulišu uglavnom je kroz istoriju, pisanu iz muške patrijarhalne perspektive, ostalo nezabeleženo, ako ne i u domenu tajne. Kada gledamo u prošlost mi ne znamo kako su živele žene u grčkom dobu, ili za vreme rimskih ratnih pohoda; uglavnom znamo šta NISU radile, jer su bile nevidljive.

Žene u crnom su zato uvele ritual izveštavanja sa suđenja za ratne zločine počinjenih u naše ime i na našem jeziku, kao i pisanje dnevnika sa tih sudjenja: Škorpionima u Trnovu, zločin u Podujevu, u Suvoj Reci itd. Sedeći zajedno sa porodicama žrtava, slušajući na našem jeziku zločine počinjene u naše ime, pišući na našem maternjem jeziku detalje i reči izgovorene na suđenju, dovodi do katarzičnog osvajanja jednog novog misaonog i političkog prostora u kome leži naša nada, ako ne i budućnost.

Ali nije dovoljno samo institucionalno suditi zločinima, već je potrebno i primeniti alternativne modele tranzicione pravde.

– **Kreiranje novih vidova tranzicione pravde:** do sada poznati modeli tranzicione pravde ne daju odgovore na složena pitanja prošlosti, niti su dovoljni za raskid za zločinačkom prošlošću, i zato je naš feministički pristup tranzicionoj pravdi važan izazov za feminističku teoriju i praksu. Pratimo suđenja zločinima počinjenim u naše ime, pružamo podršku porodicama žrtava, organizujemo diskusione kružoke, video-projekcije sa filmovima o zločinima, biblioteke na

temu tranzicione pravde...

– **Stalni edukativni rad:** organizovanjem seminara, radionica, konferencija, kao i sakupljanjem iskaza žrtava rata, čija pisana svedočanstva prerastaju u neku vrstu alternativne istorije. Rat se pripremao dugo, u kreiranju vrednosnog i moralnog sistema koji je omogućio rat učestvovali su mnogi, tako da je za demontiranje tog sistema, a to znači otklanjanje uzroka rata, potrebno mnogo vremena. Bez stalne moralne refleksije među članovima i članicama grupe u čije su ime počinjeni zločini nema drugačije, bolje budućnosti. Zato je značajan deo edukativnih aktivnosti *Žena u crnom* posvećen upravo ovoj temi.

– **Pamćenjem i obeležavanjem važnih činova i datuma nenasilnog otpora u Srbiji – ratu i zločinačkoj politici.** Činjenica je da je srpski režim stalno proizvodio mržnju, ratove, nasilje, ali je takođe činjenica da je za sve to vreme u Srbiji postojao veoma jak antiratni otpor. I činjenica je da i danas u Srbiji postoji otpor kad je u pitanju poricanje zločinačke prošlosti.

Građenje alternativne istorije je skok u prazno za žene koje su vekovima ćutale i koje nemaju sopstveni

jezik i tradiciju. Zato moramo da gradimo i naš jezik i našu estetiku .

„Moja crnina nije samo oplakivanje bliskih osoba, već svih žrtava ovog i svih ratova. To nije prepuštanje oplakivanju i tugovanju kao sastavnom delu ženske uloge; to je otpor ubijanju gradova i ljudi, nasilju u svakodnevnom životu, pobuna protiv militarističkog režima koji proizvodi smrt, nesreću, razaranje”, Staša.

„Mislim da je važno držati se simbolike ćutanja jer tako naš performans dobija na rečitosti”, Ana.

Ćutanje kao prostor drugih, prostor nenasilja.

Milica Tomic, konceptualna umetnica i saradnica ŽUC-a koja je pohodila marš mira, kilometarski višednevni put kojim su prošle bošnjačke žrtve da bi potom napravila film o tome pod naslovom „Žene Srebrenice govore”, u produkciji ŽUC-a 2008.

Članice Dah-teatra, naše pozorišne sapatnice, više puta su režirale performanse *Žena u crnom*. „Hleb” (2004), „Ni kurve ni sveticе” (2007), kao i pozorišnu predstavu „Ženska strana rata” (2009) po istoimenoj antologiji u izdanju ŽUC-a.

Konceptualna grupa Škart koja osmišljava vizuelne i grafičke performanse *Žena u crnom*: himna,

kuvarice, štampana izdanja, poster, izložbe, itd.

U spomen dezertoru: podizanje simboličnog spomenika pobunjenicima protiv rata jeste podsećanje na nenasilni otpor, priznavanje i slavljenje građanske hrabrosti i neposlušnosti.

Izgradnja trajnog spomenika žrtvama Srebrenica: „Par cipela, jedan zivot”, građanke i građani polažu par cipela i fotografiju na javnim mestima.

Dekonstrukcija kuhinjskog prostora: Danas *Žene u crnom* upotrebljavaju formu „kuvarica” kao jednu od najprepoznatljivijih formi vezivanja žene za kuću kako bi dekonstruisale patrijarhalni kuhinjski prostor i u njega počele da upisuju drugačiju žensku istoriju.

Muškarci su u *Ženama u crnom* dobrodosli.

Žene u crnom ne mogu da se definišu kao isključivo *ženska* grupa. Ali, šta onda odrednica *Žene* znači?

Ratni dezerteri gejovi i svi muškarci koji nemaju problem da kažu:

Ja sam žena u crnom.

NE GOVORITE U NAŠE IME,
MI GOVORIMO U SVOJE IME
NE DAJMO SE OD SVOJIH
PREVARITI
NE DAJTE SE NI OD DRUGIH
PREVARITI
BITI ANTIPATRIOTKINJA
ŠIRITI POLITIKU ŽENSKJE
SOLIDARNOSTI
PRIHVATITI ULOGU IZDAJNICA
GRADITI POVERENJE
OSEĆANJE KRIVICE PRE-
TVARATI U ČINOVE
ODGOVORNOSTI
PODRŽAVATI DEZERTERE I
PRIGOVARAČE SAVESTI
PODSTICATI ODGOVORNOST
PRESKAČUĆI ETNIČKE
ZIDOVE I BARIJERE,
OSUĐUJUĆI SVAKI RAT,
ODRIČUĆI POSLUŠNOST
NAŠIM HEROJIMA/MILITA-
RISTIMA
POMAŽUĆI ŽRTVAMA RATA
PERMANENTNO TRAŽEĆI
ODGOVORNOST ZA RAT I
RATNE ZLOČINE

Žene u crnom iz Srbije, u okviru svetske feminističke globalne politike *Žena u crnom*, ali i ostalih se-strinskih grupa, stoje solidarno uvek kad su u pitanju mirovne inicijative protiv rata i diskriminacije svuda u svetu.

Kritičke beleške kao i aktivnosti *Žena u crnom* povodom NAP- a (nacionalnog akcionog plana) za implementaciju UNSC rezolucije 1325. su detaljna analiza koja tretira problem nesigurnosti žena u Srbiji, kao i njihovo nepoverenje u vlast. (Rezolucija S/RES/1325 o ženama miru i bezbednosti usvojena je 31. oktobra 2000. Ova rezolucija potvrđuje važnu ulogu žena u sprečavanju i rešavanju sukoba, u mirovnim pregovorima, građenju mira, održavanju mira, humanitarnom angažovanju i post-konfliktnoj rekonstrukciji i podvlači koliko je važno da žene jednako učestvuju maksimalnim snagama u nastojanju da se obezbede i održe mir i bezbednost).

Više puta nominovane za Nobelovu nagradu za mir, dobitnice su svetskih i domaćih prestižnih nagrada. I dalje na ulicama, i dalje ozloglašene kod većeg dela domaće populacije – što govori o ozbi-

ljno poremećenim vrednostima u srpskom društvu u kojem je ženama dodeljena uloga veštica koje treba da preuzmu javnu krivicu i odgovornost za priznavanje svih zločina počinjenih u naše ime.

Fizički, verbalni i institucionalni napadi, kriminalizacija i progon rada grupe još uvek ne prestaju.

Naš rad i moto UVEK NEPOSLUŠNE je trajna politička i mentalna higijena koja nije na odmet ni u zdravoj političkoj zajednici.

Bilo gde i bilo kada: Uvek neposlušne sa Ženama u crnom!

I na kraju, reči koje ženama ŽUC-a danas padaju na pamet u vezi sa svojom grupom?

Nada, drugačiji svet, nenasilje, sigurnost, nezavisnost, borba, ponosna i jaka žena, svi isti – svi različiti, istina, pravda, solidarnost, akcija, antimilitarizam, kritičnost, feminizam, uvek nelojalne, nepokorne, neposlušne, ulica, istrajnost, autonomnost, avantura, kaos-kosmos, briga; otpor, zagrljaj, ljubaznost, doslednost, hrabrost, uvek budne, istina, pravda, toplina, promišljanje; prihvatanje svih različitosti, čuvanje mira, mir i ljubav.

Athena Athanasiou

Poetika otpora i politička hrabrost

Žena u crnom

1. Pomeranje granica senzibilnosti javnosti

Kako je dvadeset godina politike ulice *Žena u crnom* (ŽuC) artikulisalo, inoviralo i transformisalo jezik političkog? Kako politika otpora ŽuC-a pomera ograničenja mogućnosti slušljivosti i pojmljivosti u diskursima političkog? Kako menja ono što se može čuti i izgovoriti u javnom prostoru savremene Srbije? Kako dislocira opšta mesta nacionalnog sećanja i odgovornosti? Moj zadatak u ovom radu je da istražim načine na koje uznemirujuća i agonistička politika ŽuC-a izbacuje iz koloseka etnocentrične, falogocentrične i heteronormativne pretpostavke o tome koji životi i smrti vrede da se zapamte u vremenu i mestu nacionalne pripadnosti.

Od pojave pokreta ŽuC je preplitao feminizam sa antinacionalizmom kako bi otelotvorio

politiku kontra-sećanja. Boreći se u javnosti protiv zvaničnog poricanja i priznajući mrtve „suprotne strane” (neprijatelje nacije), ove su aktivistkinje potkopale normativno povezivanje žaljenja sa ženskim, porodičnim i patriotskim, ukazujući u isto vreme na ćutanje koje je pokrivalo štetne nacionalne i rodne istorije. Zapravo, kao što argumentujem ovim esejem, poetika i politika otpora izvedena od strane ŽuC-a, stvara krizu u regulatornim nacionalnim diskursima, a u isto vreme oživljava značenje kritike kao značajne prakse upornog ponavljanja ali i ispravljanja predmeta spora.⁴⁹

34) Analizu *Žena u crnom* sam napravila na osnovu istraživanja na terenu, počevši od mog kratkog prvog boravka u Beogradu 2005. godine. Intenzivno istraživanje sam uradila 2010. kada sam se uključila u ŽuC-ove akcije na sistematičniji način. Želim da se zahvalim svim aktivistkinjama ŽuC-a koje su me počastvovala poverenjem i prodelile sa mnom svoje priče. Tekst je deo knjige na kojoj trenutno radim.

2. ŽuC kao antimilitaristički, antinacionalistički i feministički politički subjektivitet

Ratovi koji su doveli od raspada SFRJ postavili su neke ključne izazove savremenom promišljanju politike i političkog. Politički subjektiviteti koji su nastali iz tog istorijskog trenutka, upozorili su nas na važnost distinkcije koju je pravio Žak Derida (Jacques Derrida) između pravde i formalnih pravnih režima (t.j. birokratskih, administrativnih zakonodavnih institucija i legislative) (1990:977). Oni su pokušavali su da ukažu na karakter nasilja i zakona, rata i mira, lokalnog konflikta i međunarodnih čuvara mira, dehumanizacije i humanitarne intervencije. Ali, iznad svega, pokušavali su da nas suoče sa različitim dilemama u pogledu međunarodnih ograničenja tranzicione pravde, preopterećene politike sećanja i zaborava, mogućnosti i nemogućnosti svedočenja, kritičkog diskursa ljudskih prava, kao i ambivalentnog čina svedočenja (Savić 2010).

Raspad Jugoslavije, naročito nacionalističke politike, militarizacija konflikta i normalizacija nasilja

sredinom devedesetih manifestovali su ključnu ulogu rodni normi u konstituisanju nacionalističkih diskursa. Od kasnih osamdesetih kad su uspostavljeni diskurzivni uslovi za vojni sukob koji je usledio, različite grass roots feminističke i ženske grupe u regionu uključile su se u antimilitaristički i antinacionalistički politički rad. Feminističke grupe učestvovala su u aktivnostima solidarnosti sa žrtvama ratnog nasilja i ženama izbeglicama, u glavnim gradovima bivših jugoslovenskih republika, od samog početka rata (Cockburn 1998). Kada se saznalo za masovno silovanje žena u Bosni, avgusta 1992. godine, grupe su odmah reagovala i bile uporne u organizaciji brojnih protestnih akcija, borile su se za demistifikaciju i denaturalizaciju pitanja ratnog nasilja nad ženama i pokušavale da ga stave na agendu međunarodnih institucija (Đurić-Kuzmanović, Drezgic i Žarkov 2008). Elisa Helms (Elissa Helms) i druge su smatrale da ove grupe strateški koriste rodni esencijalizam, to jest reprezentaciju brižne i mirotvorne ženstvenosti, u artikulisanju antinacionalističkih zahteva i u angažovanju u antiratnim aktivnostima (2003).

U tom kontekstu ja posmatram istorijske okolnosti u kojima je mogao da se pojavi *ŽuC* kao jedna forma političkog subjektiviteta, izrastao iz tradicije radikalne feminističke i antinacionalističke misli ranih devedesetih, razvije se u kritiku politike „tranzicije” u 2000-im, a danas se bori da ne bude apsorbovan depolitizovanom rutinom postkonfliktne, postjugoslovenske NVO-izacije. U istraživanju sam naročito bila zainteresovana za načine na koje *ŽuC* strateški koristi idiom „žene koja oplakuje”, da bi dekonstruisao militarističku diskurzivnu matricu koja je, kroz istoriju, stereotipu ženskog oplakivanja pridodavala svoju normativnost. Interesovali su me uslovi u kojima se pojavio *ŽuC*, njihovi modaliteti diskursa, forme zajednice, poetika političkog subjektiviteta i iznad svega njihov konstantan poziv na protestna stanja i sećanje putem svedočenja. Linija istraživanja koju predlažem organizovana je oko veze preplitanja ključnih koncepata: oplakivanje i čin svedočenja, sećanje i kontra-sećanje, javni prostor i heterotopija, politike tela i uznemirenost ćutanja, afektivnost i redistribucija osetilnog, obnova otpora u politici i aktivizam kao antagonistička rekonfiguracija političkog.

Od samog početka, *ŽuC* je predstavljao hrabru i alternativnu priliku za antiratni, feministički subjektivitet. Kao što jedna od *Žena u crnom* priča o svom prvom susretu sa *ŽuC-om*: „Za mene su *Žene u crnom* porodica koju sam izabrala. To je sasvim jasno čvrsta i jaka veza po srcu. Bila sam u potrazi za njima i pre našeg susreta. Još tada sam bila jedna od njih. I kada smo se susrele bila sam spašena u trenutku u kojem se sve oko nas rušilo. To su bila žestoka vremena [...] *Žene* iz svih krajeva Jugoslavije, izbeglice iz Hrvatske, Bosne, one koje su izgubile svoje bliske, žene koje su bile silovane. Ne možete ni da zamislite stepen ženske patnje. Ali, čak i u tim gorkim okolnostima, ja sam našla ono za čim sam tragala, što me je tešilo. Uхватile smo se u koštac sa ženskim svedočanstvima o progonstvu i gubitku integriteta: povesti koje zvanična istorija uporno prećutkuje”, (intervju sa autoricom, 2010).

Druga aktivistkinja *ŽuC-a* se priseća svog prvog angažovanja u *ŽuC* pokretu antiratne građanske opozicije: ”Kada sam im se pridružila, shvatila sam da sam godinama na mikroplanu svog života radila ono što je *ŽuC* praktikovao na širem nivou, antinacionalističku

i antimilitarističku akciju. Ja sam protiv bilo kojeg oblika diskriminacije. Uvek sam se suprotstavljala duhu nacionalnog heroizma. Kada je izbio rat osećala sam gađenje, a ne ponos”, (intervju sa autorkom, 2010).

Još jedna aktivistkinja *ŽuC*-a je naglasila performativnost kao svedočenje koje je u osnovi izlaganje tela aktivistkinja u javnosti, performativnost kojom se bori protiv kolektivne kulture političke amenizije: ”Na najzvanichnijem mestu, u centru Beograda, mi suočavamo građanstvo ove zemlje licem u lice sa onim što žele da zaborave [...] Naša je politika istovremeno nehijerarhijsko antinacionalistička, antiseksistička i antihomofobična [...] U protestu mi stojimo u ime žrtava nacionalizma, onih koje/i nemaju mogućnosti da govore a, u to isto vreme, u ime onih koji su živi ali na koje se obično gleda kao na one koji ne bi trebalo da žive”, (intervju sa autorkom, 2010).

3. A/efekti komemoracije: preuređivanje javnog prostora nacionalnog sećanja

Aktivizam *ŽuC*-a treba razmeti u okvirima heterogenog i rastegljivog domena otpora u kontekstu devedesetih u Srbiji (Erdei 1997, Jansen 2000, Lazić 1997, Spasić i Pavićević 1997, Torov 2000). Jasno je da u okolnostima čudne mešavine jugoslovenskog federalizma i srpskog populističkog nacionalizma koju je fabrikovao Miloševićev režim, moramo uzeti u obzir ne samo unutrašnje heterogenosti diskursa otpora (koji idu od antikomunista do reformista, jugoslovenskih disidenata levičara, i antinacionalista) ali i političkih tenzija i hijerarhijskih razlikovanja unutar samog antinacionalističkog diskursa (u rasponu od elitističkih liberalnih kosmopolita do alter-globalista, pacifista, feministkinja i queer aktivista/kinja) (Jansen 2008). *ŽuC* je pak formirao još jedan polivalentni i heterogeni diskursni sloj solidarnih u otporu unutar već višeslojnog pejzaža antiratne i antirežimske građanske opozicije tokom devedesetih (Fridman 2006).

U sklopu šireg konteksta

feminističkog i antinacionalističkog otpora koji je postojao pre, tokom, uprkos i protiv ratova koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije, moj glavni fokus je na načinima na koje se politički subjektivitet *ŽuC*-a performirao u aktivnosti i afektivnosti komemoracije koja je uključivala redefinisane nacionalnog sećanja i preuređenje javnog prostora. Moja polazna tačka je da osetilni i afektivni intenzitet njihove politike povraćaja javnog prostora provocira krizu u fundamentalnom zaboravu na kojem se zasniva mnemonička normalnost zajednica i topografija. Štaviše, naglašavam da je moje centralno pitanje kako gest oplakivanja drugog može biti upreden sa procesom razgrađivanja žalosti koja je društveno propisan ženski idiom.

Mreža *ŽuC*-a je u javnom prostoru postala poznata uglavnom po svojim nedeljnim protestnim stajanjima u centru Beograda i u drugim mestima bivše Jugoslavije, kojima su naročito naglašavale ratne zločine počinjene od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija. Bile su aktivne u masovnim demonstracijama protiv Miloševića u martu 1991. u Beogradu, pre početka rata, u masovnim demonstracijama protiv granatiranja Sarajeva 1992, često

u saradnji sa drugim disidentskim grupama kao što je 1992. osnovano udruženje intelektualaca "Beogradski krug", kao i u zimskim protestima 1996/7. protiv Miloševićevog režima. Njihova politika, otvoreno feministička i antinacionalistička unutar šireg spektra saveza protiv Miloševića, koji nije bio uvek jednoglasno antinacionalistički, upućivala je uvek na njihova dva principa: "Ne u naše ime", „Ne damo se od svojih prevariti”.

Istorijski centar grada, Trg Republike, je simbolička pozicija *ŽUC*-ovih akcija. U stvari, to je jedna od istaknutih pozicija akcija ovog pokreta od 1991. Trg je takođe bio pozicija svih važnih događaja u savremenoj političkoj istoriji zemlje. To je bila simbolička tačka okupljanja prvih demonstracija protiv Miloševića 1991, studentskih protesta 1996/7. i masovnog mitinga u jesen 2000. godine. Ali, takođe, kada je Milošević optužen u Hagu, njegove pristalice su organizovale demonstracije na Trgu, a nacionalisti su tu izveli protest kada je ratni predsednik bosanskih Srba Karadžić uhvaćen u leto 2008. Tu je organizovana i prva gej parada juna 2001. koju su ultranacionalisti nasilnički napali. Druga po redu beogradska gej parada je zabranjena u se-

ptembru 2009. u okruženju straha od nasilja nakon fatalnog napada na francuskog navijača od strane huligana, kada je centar grada bio prepun pretećih grafiti i plakata Obraza koji je upozoravao potencijalne učesnice i učesnike parade: "Čekamo vas!"

ŽuC izvodi akcije na Trgu Republike u sugestivnom pozicioniranju tik uz spomenik knezu Mihailu. Visokoparni spomenik zauzima inaturalno mesto u nacionalističkoj mejnstrim istoriji. Posvećen je veličanju rođenja srpske nacije, podignut krajem XIX veka u čast ovog srpskog heroja koji je oslobodio sedam preostalih srpskih gradova koji su bili pod otomanskom vlašću. Podcrtavajući konstitutivnu ulogu muškosti u proizvodnji nacionalnog označavanja, deklarativna arhitektura ovog spomenika prati kod po kojem se vertikalnim spomenicima simbolizuje vojna čast (Sturken1997). Skulptura predstavlja kneza na konju, koji prstom navodno uperenim ka Konstantinopolju pokazuje Turcima da odu gestom prkosnog isterivanja osvajača u kojem odzvanja nacionalna ideologija XIX veka. Uprkos njegovom očiglednom prisustvu, ova herojska figura nije zadržala mnogo od svoje komemorativne i deklarativne

svrhe. Čak je izgubila i svoje „pravo ime“, jer je poslednjih godina poznata kao jednostavno i anonimno *kod konja*: izostavljanje imena ovog čuvenog jahača dvosmisleno znači *i* gubitak aure koji prati pad u sramotu zaborava, *i* intimnost deminutiva, žestine lišenog opšteg „kućnog ljubimca“ – intimnosti tako duboke da nije potrebno ni njegovo ime izgovoriti. I tako je sinegdoha u kojoj muški heroj predstavlja naciju uparena – i izmeštena – sinegdohom u kojoj životinja predstavlja jahača. Ratno sećanja se ponovo ispisuju kroz ambivalentnu intimnost na koju ukazuje muškost srpskog vojnika.

U ovoj ordenjem okićenoj areni nacionalne komemoracije, aktivistkinje ŽuC-a nastoje da uznemire tu monolitičnu proizvodnju nacionalnog sećanja i uzdrmajaju njene rodne temelje, kroz akcije kontra-sećanja koje se suprotstavljaju zaboravu nanih trauma, pre nego one herojske i narcistički podnete – u ime etnosa. Akcija žena obučenih u crno privremeno prekida i tok prolaznika koji oživljavaju Trg i nacionalnu naraciju ovekovječenu u njegovoj arhitekturi. Performativno orodnjavanje i denormalizovanje uspostavljene topografske i istoriografske strukture je srodno konfliktnom i neodređenom

statusu heterotopije: „Heterotopije su uznemirujuće”, pisao je Fuko (Foucault), „jer one onemogućavaju da se ovo ili ono imenuje, jer remete i ruše uvreženost imena”, (1994: xviii).

U srcu ove ćuteće intervencije čiji je cilj da protrese jezike nacionalnog suvereniteta, leži zahtev za odgovornost Srbije za nacionalističke zločine koje su počinile vojne i paravojne snage u ratovima bivše Jugoslavije. U ovoj intervenciji je u pitanju način na koji se srpsko društvo seća spornog događaja svoje nedavne prošlosti, a koji je izazvao podele i imao traumatski efekat čija su se narativizacija i učutkivanje pretvorili u arenu žestokog spora.

„Zahtevamo... da se građani Srbije suoče sa nedavnom prošlošću i preuzmu svoj deo odgovornosti za beščašće u koje su nas gurnute zločinačke vođe i zločinački branioци nacionalnih interesa, ali i za nedostatak snažnog otpora zlu koje nas okružuje...” (*Žene za mir* 2001: 103-104).

Prvi *ŽuC*-ovi protesti u ćutanju bili su inspirisani akcijama žena Izraela/Palentine. Feministička, antimilitaristička organizacija *Žena u crnom* Izraela i Palentine, poja-

vila se januara 1988, mesec dana nakon početka prve Intifade. Tada je mala grupa Izraelki Jevrejki, aktivno podržana od strane Palestinki, otpočela marš na Zapadnu obalu da protestuje protiv izraelske agresije. Od osnivanja *ŽuC* je postao međunarodni pokret žena koje organizuju protestna stajanja, obično u vreme najveće gužve na centralnim trgovima, prometnim raskrscima ili ispred glavnih zgrada i spomenika, protestujući protiv etnonacionalističkog nasilja, militarizma, rasizma, seksizma i homofobije.

Po sličnoj osobini feminističkog otpora i nelojalnosti patriotizmu iznikao je *ŽuC* kao deo pokreta otpora režimu Slobodana Miloševića. Podržane od strane antimilitarističkih grupa, pokreta prigovarača savesti, beogradske opozicione inteligencije, tu prvu grupu *Žena u crnom* činile su feministkinje, levičarke, ratni dezerteri, izbeglice, ljudi politički isključeni iz građanstva na osnovu nacionalnosti ili seksualnosti, kao i prijateljice/lji i saborkinje/ci iz inostranstva. Nedeljne akcije u ćutanju su se održavale od oktobra 1991. do oktobra 1995. godine na Trgu Republike. Posle toga su se ulične akcije nastavile organizovanjem

oko određenih datuma varirajući u učestalosti u zavisnosti od političkih događaja. Ćutanje u kojem su žene stajale bilo je naglašeno pisanim sloganima: „Žene, izdajnice rata, protestuju za mir” ili „Mi smo neloyalne”. Ove akcije su obično nailazile na javnu apatiju, ali su često izazivale besne napade, kao kad su desničari, ekstremisti militarističke grupe „Beli orlovi”, 1993. dali sebi maha. *ŽuC* je nastavio da organizuje stajanja do oktobra 1998. pred samo bombardovanje NATO avijacije. Ulične akcije su kombinovane sa drugim aktivnostima kao što je dokumentovanje i solidarni rad sa izbeglicama. Nakon rušenja režima 2000. nastavile su da se mobilizuju protiv nacionalističkog zaborava organizujući akcije kontra-sećenja na mestima na kojima su zločini počinjeni u ime nacije.

Reflektujući nerazmrsiv heteronormativ i nacionalistički bes koji one izazivaju jedna od osnivačica i koordinatorka Staša Zajović se priseća komentara upućenih članicama mreže tokom njihovih protestnih stajanja: ”Vi niste Srkinje, vi ste Jugoslovenke, jer da ste prave Srkinje, rađale biste srpske heroje za srpsku osvetu” (1997: 21). U tom su kontekstu nadmetanja normativne interakcije

nacionalnog i seksualnog tela *ŽuC* aktivistkinje radile protiv korišćenja silovanja kao sredstva vođenja rata, kao biopolitičkog projekta regulacije političkog tela po normama nacionalne reprodukcije. Borile su se da skrenu pažnju javnosti na načine na koje je vojna premoć nad suparničkom etničkom zajednicom uspostavljena silovanjem neprijateljevih žena, a silovanja instrumentalno raspoređena kao teritorijalne oznake i reproduktivna sredstva demografskog suvereniteta. Suština je da u srcu *ŽuC*-ove politike leži veza između feminizma i antinacionalizma, antiratnog aktivizma (Papić 1989, Yuval-Davis 1997). Tako one problematizuju naturalizovane konvergencije između nacionalne pripadnosti, rodno-polnih normi i demografsko-biopolitičkih direktiva. Jedan od njihovih istrajnih angažmana je bila kritika diskursa nacionalne demografije i nacionalna(istička) reproduktivna politika (Drezgić 2004, Helms i Jansen 2009, Zajović 1994).

4. Sećanje na Srebrenicu – Poziv na odgovornost

Sa tim stavom preplitanja feminizma i antinacionalizma, *ŽuC* se borio za političku odgovornost za masovno etničko čišćenje bošnjačkih civila u Srebrenici u julu 1995. koje su izvele srpske vojne i paravojne formacije pod komandom Ratka Mladića. Tako su 10. jula 2004. godine izvele performans „Mape zabranjenog sećenja” u saradnji sa Dah-teatrom iz Beograda, obeležavajući devetogodišnjicu srebreničkog masakra. Pre i tokom performansa nacionalisti su napali aktivistkinje urlajući: „Koga žalite?”, „Kurve”, „Vi ste sramota za Srbiju”, dok su drugi pevali četničke pesme. Jasmina Tešanović je na ovo dala svoj komentar: „Srebrenica je žestoka reč za Srbiju, gora i od reči feminizam, a *Žene u crnom* povezuju obe”, (2005:35).

Prelomna tačka u međunarodnim suđenjima u slučaju Srebrenica bila je 2004. kada je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu presudio da su zverstva počinjena u Srebrenici genocid. Međunarodni sud pravde je 2007. godine izneo svoje slaganje

sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, ali je doneo odluku da Srbija nije kriva za ovaj zločin. Predsednik Boris Tadić je pozdravio ovu odluku (bar retorički) i podstakao parlament da osudi srebrenički masakr. Ipak, nalazi komiteta i sudska praksa su uglavnom osporavani od strane nacionalističkih grupa koje, kao u doba Miloševićeve propagande, tvrde da se masakr nije ni dogodio.

ŽuC je sa još sedam nevladinih organizacija kao što su Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju i Fond za humanitarno pravo 2005. napisao i uputio Narodnoj skupštini Republike Srbije nacrt „Deklaracije o obavezama države Srbije da preduzme sve mere zaštite prava žrtave ratnih zločina, a posebno žrtava genocida u Srebrenici”. Deklaracija je bila jasna u pogledu obaveza Srbije: „da će se jasno obratiti žrtvama i njihovoj zajednici i priznati da je zločin izvršen u naše ime, i tim činom legitimne i moralne demonstracije distancirati se od zločina. Žrtve imaju pravo na to i to očekuju od nas.” Deklaracija je zvanično odbijena.

ŽuC je 11. marta 2010. organizovao još jedno protestno stajanje za Srebrenicu, ovog puta ispred zgrade

Predsedništva, na Terazijama. Poenta ovih demonstracija je bila da se pozovu srpski parlament i predsjednik Srbije da priznaju srebrenički masakr kao genocid a ne samo kao „strašan zločin”, kako se prema njemu odnosio skupštinski tekst rezolucije o Srebrenici. Po tom tekstu rezolucije parlament Srbije osuđuje zločin koji se dogodio u Srebrenici, u skladu sa presudom Međunarodnog suda pravde i izražava žaljenje i izvinjenje žrtvama porodica. Srpska vlada je govorila da će rezolucija o Srebrenici biti ključni korak u pokušajima zemlje da se predstavi kao promenjeno društvo, sa nadom u buduće članstvo u Evropskoj uniji. Evropski parlament je januara 2009. usvojio rezoluciju u kojoj poziva sve članice Evropske unije i zemlje Zapadnog Balkana da proglase 11. jul, početak srebreničkog masakra, „danom komemoracije širom EU”.

Genealogija srebreničke rezolucije postavlja krucijalna pitanja koja se tiču međunarodnog prava, zločina pod univerzalnom jurisdikcijom, konceptualnih granica genocida i etničkog čišćenja i, posle Nirnberga, samog pojma zločina protiv čovečnosti. Rezolucija o Srebrenici teško da ukazuje na kraj ovih propitivanja. Jugoslovenske države nasled-

nice su pribegle međunarodnim pravnim institucijama da razreše sporove. Srbija i Hrvatska su podnele tužbe za genocid, jedna protiv druge, pred Međunarodnim sudom pravde. Hrvatska je to učinila 1999. godine, a pošto je odbila da povuče tužbu, Srbija je uputila kontratužbu u januaru 2010. U martu 2010. su se oba predsednika, Srbije Tadić i Hrvatske Josipović, saglasili da bi najbolje rešenje bila vansudska nagodba.

Pitanje je zašto onda *ŽuC* insistira pa i dalje organizuje protestna stajanja kontra- sećanja? Za *ŽuC* ”Srebrenica” nije samo pravo ime za sabirnu nacionalnu smrt, već je i poziv na političku odgovornost u odnosu na nepriznavanje patnje žrtava. Pitanje odgovornosti i polaganja računa je ključno pitanje u radu *ŽuC*-a. Značajno je kako je Daša Duhaček izložila problem građanske odgovornosti u kontekstu 1990. godine u Srbiji kroz političku teoriju Hane Arent i fokusiranje na politički rad *ŽuC*-a. Kako ona kaže: „[ŽuC] gradi model građanstva koji se zasniva na odgovornosti *političkog tela* kojem pripadaju”, (2006 : 214, kurziv u originalu).

U tom smislu ”Srebrenica” postaje mnemonički topos za

politički osećaj odgovornosti i pravednosti, pre nego za zakonodavno/legalističko-administrativnu koncepciju tranzicione pravde (Savić i Miljanić, 2006). U političkom radu *ŽuC*-a ove uslovne mogućnosti i nemogućnosti odgovornosti, zahtevaju osmišljavanje novih formi žaljenja i drugačiji način ćutanja. Nasuprot ceremonijama moralističkog svedočenja kroz kazivanje istine pred publikom, aktivistički rad *ŽuC*-a je vođen svedočenjem kao tegobnim uključivanjem u političku akciju kontra-sećanja. Njihovo mnemoničko i komemorativno ćutanje pokreće – radije nego da prikriva ili da se pretvara da popravlja konstitutivnu tenziju između normativnih i kontranormativnih snaga istorijski uključenih u proces žaljenja i svedočenja.

Stoga kroz izraz tela ćutanjem, izvan ustaljenog sistema ili aktivno ili pasivno, one ne ispostavljaju jednostavno račun za političke događaje, nego preoblikuju političko u samom događaju. Postavljanje političkog pitanja, naročito kada je to aktuelizovano u ovom obeshrabrujućem prostoru sporenja, je centralno u njihovim protestnim stajanjima u solidarnosti sa žrtvama. „Naša vlast”, kaže *ŽuC*, „morala bi da bude sposobna da izgovori ime

zločina počinjenih u naše ime.” Ili, kako je u razgovoru rekla jedna aktivistkinja *ŽuC*-a: „Umesto moralisanja o krivici zahtevamo čin političkog podnošenja računa.” I nastavlja: „Upravo je u martu 2004. godine vlast u Srbiji odlučila da da kompenzaciju Srbima optuženim u Hagu za ratne zločine i njihovim porodicama, za izgubljene plate, troškove odbrane i porodične troškove”, (intervju sa autorkom 2010). Ovaj zakon može se uzeti kao jasan indikator da, kako tvrdi *ŽuC*, veliki deo srpske populacije ratne zločince posmatra kao heroje, pretpostavlja da koncentracioni logori nisu ni postojali i da je broj ubijenih u Srebrenici preuveličavanje međunarodnih agenata.

Predlažem da se naglasak *ŽuC*-a na „žrtvama” može posmatrati kao kritičko preotimanje nacionalne autoviktimizacije što je kroz istoriju bila ključna tema srpskog nacionalizma. Umesto i uprkos opsesivnom retoričkom neprestanom ponavljanju trauma koje je srpska nacija propatila prkosno i herojski tokom istorije, rad *ŽuC*-a na sećanju pomera naglasak na užase koje je srpski nacionalizam izazvao drugim post-jugoslovenskim republikama. Time je diskurzivni izum proglašavanja srpskog mučeništva

uzdrman jer je raspoređen u antinacionalističke svrhe.

Stalna preokupacija *ŽuC*-a je ukazivanje na načine na koje pravednička samoreprezentacija srpske nacije kao večito nevine i traumirane prečesto prenebregava ili potpuno briše patnju drugih i što je najvažnije onih koje je srpski nacionalizam učinio žrtvama: one/i koje/i se ne „broje” kao vredne/i pamćenja od strane zvaničnog nacionalnog poretka sećanja i zaborava.

5. Žaleći drugačije

ŽuC razmešta, ogoljuje i preokreće vladajuće naracije nacionalnog sećanja i žaljenja da bi zahtevao polaganja računa od onih koji vladaju nacionalnim vladajućim narativima. Pošto su kulturni idiomi žaljenja tipično prožeti nacionalističkom i heteroseksističkom fantazijom „majke nacije”, uplakane majke koja je časno žrtvovala svoje sinove za vojne težnje nacije, *ŽuC* podriva normativnu ulogu koju ženama pripisuje nacionalistička i srodnička normativnost. *ŽuC* izmešata otelovljenje simbola žaljenja izvan dozvoljenih granica doma, pro-

pisane ženstvenosti i nacionalnog podaništva. Seksualno i nacionalno označen idiom žaljenja kojim je predviđeno da se žensko otprema u materinsko u čast nacionalnih ciljeva *ŽuC* je prisvojio na paradoksalan način, odnosno, praktikuje ga izvan i nasuprot uobičajenih značenja i smeštanja reči *oikos* (dom, domovina).

U svom paradoksalnom žaljenju nacijinih drugih ove aktivistkinje se hvataju u koštac sa etičkom i političkom refleksijom značenja odgovornosti za sećanje na izgubljenog drugog, onoga čiji je gubitak eksproprisan. Važna je ideja Žaka Deride da je žaljenje nemoguće jer se drugi opire našem vidokrugu razumljivosti, ali i tehnologijama aproprijacije, sećanja i jezika. „Govoriti je nemoguće”, piše on, „ali isto tako i ćutati”, (1989:xvi). I zaista, politika žaljenja postavlja pitanje koje se tiče „aproprijacije drugog i otpor drugog toj apropijaciji”, (Deutscher 1998:176).

Ova pitanja su se otvorila u kontekstu različitih izvedbi „aktivizma žaljenja”, to jest javnih i kolektivnih ozakonjenja putem kojih se prema traumi odnosi sa svim njenim afektivnim, socijalnim i političkim implikacijama. Načini na koji su

aktivistkinje i aktivisti u borbi protiv side osamdesetih godina dvadesetog veka ustanovili simbol žaljenja – t.j. memorijalni AIDS kilt, pačvork jorgan, i „die-ins”, izvođenje protestnih performansa umiranja ispred ključnih intitucija – doveli su do olakšanja od traume koju izaziva „društvena smrt” usled homofobije i tako je došlo ne samo do pomaka u kolektivnom priznavanju/prepoznavanju, već su i afektivne mreže drugarstva izgrađene na queer arhivi svedočenja.

Takvi antinormativni činovi žaljenja doveli su u pitanje identifikovanje žaljenja sa političkom inertnošću suočavanjem sa gubitkom javnog govora kojim se žali i suočavanjem sa političkim, društvenim i psihičkim poništavanjima koja su, po rečima Džudit Batler (Judith Butler):...”učinila neke vrste gubitaka nežalivim”, (1997:185). *ŽuC* učestvuje u ovoj tradiciji žaljenja kao političkog čina, gde javni bol postaje performativna praksa protesta intenzivnom, mada ambivalentnom, čulnom sugestivnošću.

U svojim akcijama javnog iskazivanja bola ćutanjem *ŽuC* se bori da kontrira normativnim idealima ratnog žrtvovanja i nacionalnog

jedinstva koji su zasnovani na narativima srodstva simbolizovanog u krvi i porodičnim vrednostima. Čineći tako, one ne samo da potencijalno dovode u krizu rod, seksualnost, srodstvo i nacionalnu jasnost, već uzdrmajaju i granice političkog. Upravo imperativ da se žensko telo stavi na pravo mesto u odnosu na *polis* one dislociraju osvajajući javni prostor i njegov poredak, javno održavajući svoje neuobičajene rituale političkog žaljenja zbog dehumanizovane smrti drugog. U radikalnom prisvajanju idelizovanog vlasništva nad mestom žaljenja i žaleći ono što je nežaljivo, one rizikuju da budu prognane u prezreni domen nepropisne ženskosti. Javni žal zbog gubitka koji nacionalni suverenitet ne priznaje, predstavlja odstupanje od uobičajenog pristojnog žaljenja i pristojne ženstvenosti. Nepristojnost javnog žaljenja *spoljnog* neprijatelja obelodanjuje ograničenja kulturne razumljivosti na načine koji su tipično povezivani sa ”ženom”, večnim oponentom ili *unutrašnjim* neprijateljem. Razmišljajući o figuri žene koja žali izvan graničnih zidova *polisa*, Gilijan Rouz (Gillian Rose) piše: „U ovim delegitimnim činovima staranja o mrtvom, ovim činovima pravde, protivnim

vladajućoj volji grada, žene su izumiteljke novog političkog života zajednice”, (1996:35).

Ćutanje i žaljenje su po stereotipu svedeni na nesposobnost govora ili delanja. Označavaju takođe jezik „žrtve”, ili jezik neizrecivog – povreda i gubitaka o kojima se ne može govoriti konvencionalnim jezičkim idiomima. Ovo žalobno ćutanje *ŽuC*-a, pak, otvara prostore za stalno ponavljanje ovih normi na paradoksalan način kao izazov konvencionalnim podelama između afektivnog i političkog, između govora i ćutanja, kao i između tela i jezika.

Dok *ŽuC* prerađuje kulturne modele žalovanja, njihova uznemirujuća tišina proizvodi diskurzivni jaz u imaginativnom prostoru srpskog nacionalnog narativa. Istovremeno proizvodi i jaz u prostoru iskustva rodne i rasne učutkanosti. Ovo ćutanje se probija izvan ispravnog značenja, kao drugo govora (uključujući samu genealogiju ženske potisnutosti u jeziku) i tako se otvara glasu drugog. Dovodi u prvi plan prisilno ćutanje žrtava i u isto vreme postavlja pitanje kako možemo da svedočimo u njihovo ime. Kao što se po *ŽuC*-u vidi, izvestan rad na ponovnom prisva-

janju ćutanja i jezika, kao i ćutanja i jezika sećanja i žaljenja, je umešan u poduhvat bavljenja ovim pitanjem.

Žaljenje je fetišizirana strategija svih patriotizama, etnocentrizama i familijalizama -svega uobičajenog u zajednici. U *ŽuC*-ovom izvođenju, međutim, žaljenje reformiše svoju sopstvenu obavezujuću istoričnost. Ove aktivistkinje izgleda da idu izvan važećih raspoloživih oblika razumljivosti žaljenja da bi održale otvorenim prostor za nove artikulacije pravde. U tom smislu, protestna stajanja za Srebrenicu impliciraju budnost refleksije pred onim što treba reflektovati. I zato memorijalna pozicija Srebrenice – kao spornog i višeslojnog mesta sećanja, može biti preoblikovana kao pozicija neodlučivosti.

Ove forme paradoksalnog žaljenja dovode u pitanje načine na koje je banalnost javnog sećanja i žaljenja oblikovana, konfigurisana, arhivirana i življena, načine na koje su pamćenje, zaborav, amnezija i amnestija nacionalizovane, i načine na koje rodne, seksualne i nacionalne pozicije regulišu šta se računa kao ono što se pamti. Povrh svega, one postavljaju pitanje ko je izostavljen iz zajedničke razumljivosti sećanja

i onoga što je za sećanje (Butler 2004). Time one stavljaju pitanje pravde u sam centar svog političkog mirovnog rada: mir prestaje biti konsensus oko postojećeg i postaje nekonformirajući poriv za onim što još ne postoji.

6. Zaključak

Tvrdim da beskrajno žaljenje *ŽuC*-a koje je eksces u odnosu na formalna ograničenja i normativne preduslove iskazuje nedostatnost zvanične komemoracije, a time iznova oblikuje uslove ne/pravde. Drugim rečima, postoji izvesna vrsta performativne poetike u njihovom radu pošto *ŽuC* odbija da stavi tačku na žaljenje i drži ga otvorenim prema nekoj drugačijoj budućnosti. Ovaj poetsko-performativni modalitet kontra-sećanja je verovatno jedino mesto u kome žaljenje nije "kod kuće". To je žaljenje bez žaljenja koje drži mogućim ono što istovremeno uklanja.

To što ja nazivam „poetsko-performantivnim” može da se prati u „estetici” (a ne estetizaciji) u srcu politike, kako je postavio Žak Ransijer (Jacques Ranciere) u ideji „raspodele osetilnog.” [le partage

du sensible] (2004). Kroz ovu ideju se pokazuje ko može da ima udela u onome što je zajedničko u zajednici, definiše se šta je vidljivo, čujno i razumljivo ili nije u zajedničkom prostoru. Idući za ovom formulacijom, pitanje koje se postavlja u *ŽuC*-ovom poetsko-performativnom otporu je šta se predstavlja čulnom i osetilnom iskustvu, šta se artikuliše u čujnom jeziku; šta je uključeno, šta je isključeno, šta je prihvatljivo, šta neprihvatljivo; šta je sposobno da bude zajednički shvatljivo i osetilno. Primer onog što je normativno konstruisano kao „nečujno” je upravo *ŽuC*-ov način jasnog izjavljivanja: „Kao žene mi smo izdajnice”, samoreprezentacija koja podražava i, u isto vreme, podriva legitimni i slušljivi poredak diskursa koji portretiše *ove* žene kao izdajnice svoje nacije.

Kroz svoja uznemirujuća i odjekujuća ćutanja i glasove, *ŽuC* artikuliše iskustvo isključenosti iz dominantnih – izrecivih i čujnih – nacionalnih narativa i remeti diskursivnu normativnost koja stavlja žene-kao-majke kao predstavu idealizovane patnje nacije. Time, dovodeći u nevolju rodne i nacionalne preduslove kolektivnog sećanja i javnog žaljenja, politički subjektivitet *ŽuC*-a remeti zadate kategorije

čujnosti i osetilnosti. To je politički subjektivitet koji omogućava i stvara prilike za otpor ponovo uspostavljajući nečujne i diskvalifikovane glasove, kao i obelodanjanjem nečujnih isključenosti kroz koje su diskursi i subjektiviteti konstituisani. To nije ništa manje nego zahtevanje alternativne budućnosti za demokratiju.

Feministička i antinacionalistička politika drugačijeg žaljenja, kao ova koju performira *ŽuC*, upućuje nas na mogućnosti u samom srcu političke prakse žaljenja za onima koji su društveno kategorisani kao nemogući, zabranjeni ili nezamislivi za žaljenje. I zaista, vrlo je izvesno da će nas uznemirujući glasovi i ćutanja *ŽuC*-a naterati da ih čujemo.

Prevele
Saša Kovačević i Slavica
Stojanović

Reference

Butler, Judith, *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford: Stanford

University Press, 1997.

Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence, New York: Verso, 2004.

Cockburn, Cynthia, *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*, London: Zed Books, 1998.

Derrida, Jacques, „Force of Law: The Mystical Foundation of Authority”, trans. Mary Quaintance, *Cardozo Law Review*, 11 (5-6), 1990, p. 977.

Memoires for Paul de Man, New York: Columbia University Press, 1989.

Deutscher, Penelope, „Mourning the Other, cultural cannibalism, and the politics of friendship (J. Derrida and L. Irigaray)”, *differences: A Journal of Feminist Cultural*

Studies 10(3): 159-184, 1998.

Djuric-Kuzmanović, Tanja, Rada Drezgić, and Dubravka Žarkov, „Gendered war, gendered peace: Violent conflicts in the Balkans and their consequences”, in Donna Pankhurst (ed.), *Gendered Peace: Women's struggles for post-war justice and reconciliation*. New

- York: Routledge, 2008, 265-291.
- Drezgić, Rada, „(Re)producing the nation: The politics of reproduction in post-socialist Serbia: 1980s and 1990s”. Ph.D. dissertation, University of Pittsburgh, 2004.
- Duhaček, Daša, „The making of political responsibility: Hannah Arendt and and/in the case of Serbia,” in *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, ed. Jasmina Lukić, Joanna Regulska, and Darja Završček. Hampshire: Ashgate, 2006.
- Erdei, Ildiko, „Alice’s Adventures in Studentland Narrative Multiplicity of the Student Protest,” in *Sociologija: Journal of Sociology, Social Psychology and Social Anthropology* Vol. XXXIX, January-March 1997 (p. 111-133).
- Foucault, Michel, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, New York: Vintage Books, 1994[1966].
- Fridman, Orli, „Alternative voices in public urban space: Serbia’s Women in Black,” *Ethnologia Balkanica* 10, 2006.
- Helms, Elissa. „Women as agents of ethnic reconciliation? Women’s NGOs and international intervention in postwar Bosnia-Herzegovina”, *Women’s Studies International Forum* 26(1): 115-33, 2003.
- Helms, Elissa and Stef Jansen, „The White Plague: National-demographic Rhetoric and its Gendered Resonance after the Post-Yugoslav Wars”, in *Gender in Armed Conflicts and in Post-War Reconstruction*, ed. Christine Eifler and Ruth Seifert. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.
- Jansen, Stef, „Cosmopolitan openings and closures in post-Yugoslav antinationalism,” in M. Nowicka and M. Rovisco (eds.), *Cosmopolitanism in Practice*. Aldershot: Ashgate, 2008, 75-92.
- „Victims, underdogs, and rebels: Discursive practices of resistance in Serbian protest,” *Critique of Anthropology*, 20 (4): 393-419, 2000.
- Lazić, Mladen (ed.). *Protest in Belgrade*. Budapest: Central European University Press, 1997.
- Papić, Z. *Sociologija i Feminizam*, Belgrade: IIC SSOS, 1989.
- Rancière, Jacques, *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*, trans. Gabriel Rockhill. New York: Continuum, 2004.
- Rose, Gillian. *Mourning Becomes the Law: Philosophy and Representation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Savić, Obrad, „Memory of war crimes: Can victims speak?”, *Belgrade Circle Journal*, <http://www.eurozine.com/articles/2006-10-05-savic-en.html>. Accessed: 29/01/2010.

- Savić, Obrad and Ana Miljanić (eds.), *Community of Memory: What is Transitional Justice?*, Serbian and English bilingual edition, trans. Vesna Bogojević a.o., Belgrade Circle and the Center for Cultural Decontamination, Belgrade 2006.
- Spasić, Ivana and Đorđe Pavićević, „Symbolization and Collective Identity in Civic Protest,” in *Sociologija: Journal of Sociology, Social Psychology and Social Anthropology* Vol. XXXIX, January-March 1997 (p. 73-93).
- Sturken, Marita, *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- Tešanović, Jasmina, „The square and victims”, *Women for Peace*, 34-36, Belgrade 2005.
- Torov, Ivan, „The Resistance in Serbia,” in Jasmina Udovički and James Ridgeway (eds.), *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press, 2000.
- Women for Peace*, „Six years since the Srebrenica massacre,” Belgrade, 2001: 103-104.
- Yuval-Davis, Nira. *Gender and Nation*. London: Sage Publications, 1997.
- Zajović, Stasa, „Sexism, nationalism, and militarism always go together”, in *Women for Peace*, ed. Staša Zajović, 19-20, Belgrade: Women in Black, 1997.
- „Rađanje, nacionalizam i rat”, in *Žene protiv rata* I (August 1994): 6-10.

SNAGATORKE!

Stojim tu na protestu
U crnom do guše
Vetar duva i sigurno je toplo kod kuće.
Šaka nas je jada
Na platou bez imena
U glavi mi samo
ZAR JE OVO PROMENA

Sve je manje akcija i pravih reakcija
Pojela nas učmala negativna istina.

Ubistva i nasilja, korupcija, obmana
Sve je više zločina a sve manje pitanja.

A onda se povela rasprava o Romima
Dal su kontejneri savršena promena.

Sedimo u kućama toplo nam do temena
Elitno diskutujemo o društvenim problemima.

Seku se prsti, pada se sa mosta
U glavi mi stalno
SVEGA MI JE DOSTA!

Lažna obećanja,
Slatka obraćanja,
Licemerna nadanja,
Politička smaranja.
Politička korektnost

Socijalna koherentnost
Inkluzije
Otpora i praznih parola

Sećanje me vraća
Na protest tog dana
Za Srebrenicu je palo ljudi više nego što se čini nama.

Zato glave gore male grupe menjaju
Ipak svet na bolje.

Dok nas još par ima
Prkosimo svima
Neposlušne smo
Ali ZNAMO GDE SMO!
Pitaju me uvek: Šta je ženska snaga?
Kažem to je sreća koja svetom vlada.

Glasne, strasne budimo sve dok ne poludimo.
Žarimo, palimo i mast vam vadimo
Prkosimo, lajemo ali SNAŽNE OSTAJEMO!

Pesma poklon Ženama u crnom.
Zoe Gudović

**FEMINISTIČKA
PROMIŠLJANJA
AKTIVISTIČKIH
ISKUSTAVA**

Staša Zajović

Feministički antimilitarizam *Žena u crnom*

I Uvod – u zemlji permanetne militarizacije

Tokom više do četiri decenije postojanja SFR Jugoslavije (1945 – 1991) proces militarizacije se kontinuirano odvijao, kako na institucionalnom tako i na kulturno-obrazovnom planu. Tokom tog perioda za JNA – Jugoslovensku narodnu armiju ili kako su nas u školi učili 'vojsku svih naroda i narodnosti' izdvajana su ogromna budžetska sredstva, a JNA je bila izuzeta od bilo kakve parlamentarne ili javne kontrole.

Pre rata civilne i vojne vlasti SFRJ su se hvalile da je „JNA četvrta vojna sila u Evropi, da je SFRJ veliki proizvođač i izvoznik oružja. Takozvana namenska (vojna) industrija proizvela je masovna oružja smrti, upotrebljena kasnije u ratovima protiv civilnog stanovništva, od Slovenije, preko

Bosne i Hercegovine do Kosova”.¹

Već na početku rata, ako ne i pre toga, bilo je jasno da „rat žele vlastodršci, dobro plaćeni generali, ratni špekulanti i profiteri – svi koji druge teraju na ubijanje radi odbrane svoje vlasti i svojih privilegija”.²

Srpski režim vodio je rat protiv civilnog stanovništva, ali je vodio istovremeno i pljačkaške ratove za preraspodelu nacionalnog bogatstva: „Iz ovog rata korist će izvući jedino militaristi, diktatori i vladajuće elite, trgovci oružjem, ratni profiteri, kriminalci. Svi drugi će biti poraženi, a među njima najviše oni najnezaštićeniji iz područja zahvaćenih ratom: žene, deca, stariće i starci.”³

Jugoslovenska narodna armija (JNA) je stala na stranu srpskog režima i zajedno sa raznim paravo-

1) Saopštenje *Žena u crnom*, Beograd, maj 1996.

2) Saopštenje *Žena u crnom*, 18. decembar 1991.

3) Saopštenje *Žena u crnom*, 30. oktobar 1991.

jnim formacijama počinila nebrojene ratne zločine na teritoriji cele bivše Jugoslavije.

Tzv. krnje Predsedništvo SFRJ (kolektivni organ vlasti, sastavljen jedino od Srbije i Crne Gore, nakon što su se početkom iste godine povukle sve republike SFRJ) je 10. decembra 1991. godine donelo odluku da sve dobrovoljačke jedinice stavi pod jedinstvenu kontrolu JNA; odlučeno je da će dobrovoljci imati isti status kao i ostali pripadnici JNA, čime su navodno hteli pokazati da u Srbiji nema paravojski. Dakle, JNA je stavila pod svoju komandu takoreći sve paravojsne formacije, uključujući i one koje su vršile najstrašnija zlodela.

Tim činom se JNA (pretvorena u Vojsku Jugoslavije 1992, a 2006. u Vojsku Srbije nakon sticanja nezavisnosti Crne Gore) upisala se u agresorsku zločinačku organizaciju i stotinama hiljada onih koje je terala u rat i u čije ime je govorila i dejstvovala, nametnula odgovornost (bilo krivičnu, ali pre svega političku i moralnu odgovornost za saučesništvo u agresorskim pohodima).

Dakle, period od 1991. do 2000. obeležen je, pre svega, agresorskim ratnim pohodima srpskog režima (1991. do 1995. na Slove-

niju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu), nastavkom rata niskog intenziteta protiv albanskog stanovništva na Kosovu, a 1999. godine Nato pakt je izvršio vojnu intervenciju na Srbiju i Kosovo.

Pod pritiskom Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju/MKSJ vlasti Srbije su morale da izruče osumnjičene za ratne zločine, ali njeni pripadnici nikada nisu podvrgnuti lustraciji a neki od osumnjičenih za najteže ratne zločine, uključujući i one osumnjičene za genocid (slučaj R. Mladića), bili su na platnom spisku Vojske Jugoslavije sve do 2002. godine.⁴

Sem toga, delovi tajnih službi vojske i policije delovali su i deluju van bilo kakve kontrole, skrivali su u objektima Vojske neke od osumnjičenih za ratne zločine: „Povodom sedme godišnjice ubistva vojnika Dražena Milovanovića i Dragana Jakovljevića izražavamo solidarnost s roditeljima i porodicama ubijenih vojnika i još jednom dajemo podršku njihovoj potrazi za istinom o uzrocima smrti dvojice mladih vojnika, koja se s dobrim razlozima povezuje sa skrivanjem

⁴) Posle 2002. penzija nije isplaćivana, ali je porodici R.M. posle hapšenja isplaćeno 90.000 e.

haškog optuženika Ratka) Mladića u vojnim objektima.”⁵

Dvadeset godina nakon vođe nja imperijalnih agresorskih ratova građanima/kama Srbije sve je vidljivija direktna veza između tih ratova i bede, poniženja jer su i dalje finansirani oni koji su počinili najveće zločine. Naime, po Zakonu o pomoći haškim optuženicima i njihovim porodicama (donetom 2004) Srbija ne samo što finansijski obilato pomaže optuženike i njihove porodice, njihove advokate, već na ime 16 godina dugog skrivanja haškog optuženika, R. Mladića „svaki građanin i građanka Srbije, uključujući i one u kolevci je u poslednjih 16 godina, svakog meseca gubio 159 evra skrivajući Ratka Mladića. U jednom trenutku u Srbiji je bilo 46 haških begunaca. Oni su blokirali put Srbije u EU i zatvorili evropske fondove za Beograd”.⁶ Direktna veza između krajnjeg siromaštva u kojem živi najveći deo ljudi u Srbiji i ratnih zločina počinjenih u naše ime, više je nego očigledna.

5) Saopštenje *Žena u crnom*, 5. oktobar 2011.

6) Kaliterna Kaliterna amara, Newsletter/Podlistak, *Žene, mir, bezbednost*, oktobar 2011. izdanje *ŽuC-a*

II Militarizam, nacionalizam i seksizam – 'sveto' trojstvo patrijarhata

Kao što kaže Beti Riardon „*Patrijarhat nije samo posledica rata, već proizvodi rat, kao osnovni način svog opstanka*”⁷, a povezanost patrijarhata i militarizma kao naoružanog patrijarhata očigledna je i u mirnodopskim vremenima, a posebno u vremenima rata. Vidljive manifestacije militarizma su: rat, oružane snage (vojska i policija), vojna industrija, vojni budžet, obavezni vojni rok, mobilizacija, proizvodnja i trgovina oružjem, itd.

Na institucionalnom nivou militarizam se ispoljava i kao „sistem vojne nadmoći, upotreba sile u rešavanju sukoba, sistem kontrole nad civilnim životom i politikom putem vojnog aparata, kontrola od strane vojnih i policijskih institucija, uplitanje vojnih i policijskih institucija u politiku, ekonomiju, kulturu, obrazovanje”.⁸

7) Antimilitarizam i žene, 2009. str. 13, *ŽuC* izdanje 2009.

8) Isto, str. 16.

Od pesmice „Pioniri maleni, mi smo vojska prava...” do ratničkih usklika „Volim samo tri stvari u životu: pičku, pušku i državu”...

Prema Sintiji Enloe „za razliku od militarizma kao ideologije, militarizacija je socio-politički proces koji se dešava u vremenima rata, ali i u vremenima mira”.⁹ U tom procesu se međusobno prepliću seksistički modeli (superiornost jednog pola nad drugim – muškog nad ženskim), militaristički (superiornost sile i nasilja nad nenasiljem) i nacionalističko/rasistički (superiornost jedne rase i/ili nacije nad drugom). Militaristička obuka se odvijala u SRJ u dugom vremenskom periodu, a posebno se prenosila preko škole i obrazovnog sistema.

To smo u školi iskusili i u vidu pionirskih pesmica ‘pioniri maleni, mi smo vojska prava...’; obučavali su nas za militarizam i za obožavanje oca nacije „Kad bi Jugoslavija bila devojčica, Tito bi bio njen tata...”¹⁰.

Jedan od osnovnih ciljeva militarizacije je prenošenje vojničkih vrednosti i vojničke organizacije na sve sfere života: „Vojska nasto-

9) Isto, str. 21.

10) Žene protiv rata, 1995, str. 21 (izdanje ŽuC-a).

ji militarizovati društvo i tako što sebe prikazuje kao nešto čisto, oslobođeno od ‘prljavštine’ civilnog društva, vojska sebe postavlja kao moralnog arbitra pokvarenog društva.”¹¹

Obuka za militarističke/vojničke vrednosti (poslušnost, slepo izvršavanje naredbi, hijerarhija, mačizam, ksenofobija, autoritarnost, uniformnost, homofobija...) zadobija svoju zločinačku formu u ratovima. Primera ima u izobilju, a zadržaću se samo na jednom od njih a to je suđenje petorici pripadnika jedinice *Škorpioni* optuženim za ratni zločin ubistva šestorice zarobljenih srebreničkih Bošnjaka kod Trnova 17. jula 1995. godine. Suđenje je počelo 20. decembra 2005. i trajalo do aprila 2007. Aktivistkinje Mreže *Žena u crnom* pratile su pred Specijalnim sudom u Beogradu suđenje, slušale iskaze optuženih za ovaj ratni zločin.

U skoro svim njihovim iskazima isprepleteni su elementi „svete trijade patrijarhata”: seksizam, nacionalizam, militarizam.

U poremećenom vrednosnom sistemu, zločinci postaju heroji,

11) Despotović, Nada „Da li je moguća demilitarizacija na Balkanu?”, *Žene za mir*, 2004. str. 278.

ubice postaju patrioti, a ratni pljačkaši ugledni članovi društva: „Jedinice ‘Škorpiona’ su donele radost ljudima; moraju buduće generacije da znaju o našem herojstvu.”

Mržnju prema ženama i ljubav prema otadžbini su iskazivali sledećim rečima: „Volim samo tri stvari u životu: pičku, pušku i državu”, „Udvaranje prethodi silovanju”.¹²

Nasilje nad ženama tokom rata – od strane muževa, sinova ratnika...

Nasilje muških srodnika, a posebno sinova nad majkama, raslo je kako je odmicao rat. SOS telefon u Beogradu je beležio da su žene trpele nasilje od sinova koji se vraćaju sa ratišta, izjavljivale su da im se sinovi nasilnici „nisu tako ponašali pre odlaska na ratište jer su se sa ratišta vraćale osobe potpuno izmenjenih ličnosti. Oni su sa ratišta donosili ogromnu količinu oružja kojim su pretili, prvo u svojoj kući, ali i u celoj okolini...

Ti nasilnici su uživali zaštitu, imunitet i opravdanje od strane institucija. Obraćanje za pomoć mi-

12) Zajović, Staša „Patriotizam je poslednje utočište hulja”, Žene za mir, 2009. str. 111-116.

liciji je bezizgledno jer ona (policija) ima puno razumevanje za borbenasilnike”.¹³

Jednako se dešava i nakon rata. Država koja je proizvodila i izvozila rat ne želi da se suoči sa posledicama rata koje se nužno „vraća kući”, ne samo normalizacijom nasilja, isključivanjem drugih i različitih, već i potpunom nebrigom o žrtvama unutar „svoje” nacije. Na primer, ne postoji statistička baza i evidencija o posttraumatskom stresnom sindromu/PTSP u Srbiji, niti koliko žena doživljava nasilje od strane bivših učesnika u ratu koji pate od PTSP. „Nasilje u porodici pojačano je zbog frustracija, ali i zbog posttraumatskog sindroma/PTSP. Najveća opasnost od vatrenog oružja za žene je u njihovim sopstvenim domovima. Statistike pokazuju da žene tu stradaju a često bivaju ubijene ukoliko se oružje nalazi u kući. Najčešće je izvršilac muž ili partner koji je ranije bio prijavljivan za nasilje u porodici. Država ništa ne preduzima u borbi protiv ovog tipa zločina, ni u lečenju muškaraca obolelih od PTSP sindroma...”¹⁴

13) Žene protiv rata 1994. str. 38.

14) Izjava Nevene Kostić, (izjava na se minaru Bezbednost viđena očima žena), Žene, mir, bezbednost -10 godina Rezolucije 1325, str. 94.

Žene u crnom svake godine (bezuspešno) postavljaju nadležnim institucijama pitanja o tome, ali to za državu nije nikakav društveni problem već isključivo stvar individualne patologije.

Danas postoje analize ženskih autonomnih organizacija koje se bave nasiljem u porodici i sagledavaju nasilje koje je proizvela militaristička država.

Prema podacima Mreže žena protiv nasilja u Srbiji, od početka 2011. godine do 9. septembra 2011. godine u porodičnom okruženja ubijeno je 25, a izvan ovog okruženja osam žena. „Svi vojnici ili policajci ubili su ženu u porodično-pravnom kontekstu. Od 25 žena ubijenih u porodično-pravnom kontekstu pet puta su ubice bili vojnik/policajac. Dakle, petina ubica. Ovo se retko kažnjava jer nasilnici imaju solidarnost i pomoć kolega policajaca. S druge strane, žene često, plašeći se ovakvih reakcija, ne prijavljuju ili povlače krivične prijave, tako da nasilnik, često sa službenim oružjem, nekažnjeno nastavlja svoje ponašanje. O ovoj velikoj posledici rata koja ima svoju zdravstvenu, psihološku, socijalnu, pa i ekonomsku dimenziju država uopšte nije vodila računa, a to ne čini ni danas,

nakon 12 godina od završetka poslednjeg rata.”¹⁵

Ženski rad (neplaćeni, nevidljivi) značajan resurs i u ratu i nakon rata

Režim S. Miloševića je neprekidno sprovodio i institucionalnu militarizaciju, pre svega ulaganjem ogromnih budžetskih sredstava (tj. novcem građana/nki) u oružje i represivna sredstva, zbog čega je najveći deo stanovništva živeo u krajnjem siromaštvu i bedi, a ogromno socijalno nezadovoljstvo je amortizovano i nevidljivim i neplaćenim ženskim radom.

Celokupno stanovništvo je plaćalo cenu militarizma, a žene i dece najviše. „Ženski rad (neplaćeni, nevidljivi) režim koristi kao efikasan instrument za kupovinu socijalnog mira. Da bi održale svoje porodice, žene su, nakon gubitka posla ili zbog meseci pa i godina nedobijanja plata, primorane da se bave poslovima u sivoj ekonomiji – posebno švercu. Tako održavaju neku vrstu 'porodičnog fronta' dok su im dugi niz godina muški srodnici,

15) Cakić, Jelena (izjava na sastanku u UNDP, povodom Svetskog dana mira, Beograd, 19. septembar), Podlistak/Newsletter *ŽuC-a*, oktobar 2011.

uglavnom nasilno mobilisani, ali i kao dobrovoljci, na 'patriotskom frontu'. Žene su, po cenu nadljudskih napora i iznurenosti, održavale krhki socijalni mir u svojim porodicama, ali paradoksalno, ženski rad režim koristi kao efikasan instrument za kupovinu socijalnog mira. Ženski rad postaje najveći ekonomski resurs u godinama rata i zaoštrenih ekonomskih i socijalnih kriza. Ukratko, ženskim radom se kupuje i mir u porodici, u državi i naciji."¹⁶

Na žalost, pad režima S. Miloševića (oktobar 2000), nije doneo očekivane promene niti je ispunio obećanja. Žene su danas u Srbiji najveće gubitnice tranzicije i pljačkaške privatizacije, žene i danas takođe uz krajnja odricanja održavaju više nego krhki socijalni mir.

III Dali su žene po prirodi miroljubivi pol? Razgradnja mitova i stereotipa

Žene u službi rata, nacionalizma, militarizma

Rat je od najdavnijih vremena bio prevashodno muška aktivnost i to potvrđuju brojna istraživanja:

16) Saopštenje ŽuC-a, maj 1996.

„Rat je bio, bez sumnje, 'sjaj i bijeda' muškog roda. Počev od završetka neolita i početka metalnog doba, rat ostavlja tragove u kolektivnim grobnicama. Kosturi izbodeni strijelama pripadaju muškarcima i nigdje nema pomena o takvim ženskim skeletima.”¹⁷

U ratovima u XX veku civilno stanovništvo je najveća žrtva rata (oko 70%, u nekim ratovima i 90%), a među civilima najveće žrtve su žene i deca; žene i deca čine oko 80% izbeglica i raseljenih lica.

Međutim, žene nisu samo žrtve nasilja, rata i militarizma već su militarizovane, pre svega patrijarhalnom socijalizacijom, a posebno uključivanjem žena u vojne strukture. Osvrnuću se samo na par primera koji svedoče o aktivno-pasivnom učešću žena, kako u ratnoj propagandnoj mašineriji, zloupotrebi reproduktivnih prava, tako i kroz učešće u oružanim formacijama.

Žene koje huškaju na dezertere – tzv. ženske organizacije u službi rata, nacionalizma i militarizma...

Pokret žena za Jugoslaviju pred-

17) Badenter, Elizabet „Jedno je drugo”, str. 67 „Svetlost” Sarajevo, 1988.

stavlja primer militarističke kolonizacije i kolaboracije žena za rat. To je bio tzv. pokret „bundašica”, sastavljen uglavnom od ženskih srodnica visokih vojnih funkcionera JNA, nazvanim tako jer su svoj privilegovani položaj pokazivale i nošenjem skupocenih „bundi”. Pokret se pojavio početkom 1991. godine u znak podrške generalima JNA. Članice ovog instant „pokreta” su za potrebe ratno-huškačke propagande zahtevale da JNA razoruža paravojne formacije u Hrvatskoj, a istovremeno tražile naoružavanje „naše” strane.¹⁸ To je primer zlo/upotrebe žena po oprobanom receptu nacional-socializma, vojni vrh igra ulogu „političkog podvođača” (B.Breht) koji izvodi žene na ulicu i koristi ih za svoje militarističke ciljeve.¹⁹

Glavna aktivnost „bundašica” sastojala se u huškanju na rat i zahtevima za kažnjavanjem muškaraca koji odbijaju da idu u rat ili dezertiraju: „Svoje sinove nikad ne bih pozvala da dezertiraju, to je sramno, stidela bih se kad bi se predali...”²⁰ „Bundašice” nisu imale kontinuirana

no delovanje već su se pojavljivale u skladu sa direktivama i potrebama ratnohuškačke politike političke i vojno-policijske mašinerije. Iskrsele su pod novim imenom „Savez žena Jugoslavije” usred hajke na vojne obveznike tokom rata na Kosovu, a posebno uoči vojne intervencije Nato-a (1999). Budući da je odaziv za mobilizaciju bio izuzetno slab, počele su, po službenoj dužnosti, da huškaju na rat i podstiču borbeni moral: „Srpski narod je blagosloven jer smo se svi složili u odbrani otadžbine.”²¹ Tako je klicala patriotska pesnikinja Mira Alečković.

Među ratnim huškačicama se nalaze i razne ženske patriotske organizacije od kojih ću navesti samo dve: *Centralno kolo srpskih sestara*, a dovoljan dokaz zločinačke aktivnosti je činjenica da je na čelu te instant-organizacije ratna zločinka Biljana Plavšić, osuđena pred Haškim tribunalom zbog ratnih zločina na 11 godina, puštena iz zatvora 2010. nakon odležane dve trećine kazne, a dočekana uz velike počasti u Beogradu.

Tu je i „ženska” organizacija, neka vrsta civilnog dela zločinačkih paravojski, etničkih čistača i ubica:

18) Zajović, Staša, Militarizam i žene, Žene za mir 1993 str. 27.

19) Isto, str. 28.

20) Zajović, Staša „Žene i militarizam u Srbiji” (izjava Nene Kunijević, jedne od „bundašica”), Žene protiv rata, 1995. str.

21) Zajović, Staša, „Zemlja mobilizacija... apatija i magija; pevanje i pucanje”, Žene za mir, 1999. str. 284-288)

Samo Srpkinja spašava Srbinal SSSS, sastavljena od filmskih i kulturnih radnica koje organizuju „kulturne priredbe na frontu, bave se povratkom crkvi i tradiciji” i stalno ponavljaju „mi nismo feministkinje i samo ime nas od toga spašava”.²²

Materinska patriotska mobilizacija za rat – demografija u službi nacionalizma i militarizma

Sredinom 80-tih godina: demografi su se još uvek rukovodili *teritorijalnim* principom jer su pad nataliteta u nekim regijama Srbije (centralna i istočna Srbija, Vojvodina) i rast (Kosovo) i neravnoteža demografskog rasta tumačeni kako ekonomskim faktorima tako i kulturnim (promena vrednosnog sistema).

Međutim, krajem 80-ih godina, jačanjem nacionalističke ideologije, demografski pristup poprima rasiistički karakter. Dokument *Upozorenje* vladajuća SPS usvojila je 1992. kao kongresni dokument, a podržan je kasnije od strane devet nacionalnih institucija, uključujući SANU, SPC. U pomenutom dokumentu se kaže da „Albanci, Muslimani i Romi, sa višom stopom nataliteta odstupaju od racionalne,

22) Zajović, Staša „Žene i militarizam u Srbiji”, *Žene protiv rata*, str. 42.

humane reprodukcije, što ugrožava prava drugih naroda, to je deo sveopšte zavere protiv srpskog naroda” jer žene pomenutih nacija „rađaju iz separatističkih, fundamentalističkih razloga i zato bi Srpkinje trebalo da rađaju iz patriotskih i moralnih i zato treba mobilisati volju za rađanjem”, itd.

Tokom ratova 90-ih jača propaganda upućena ženama i tzv. patriotska mobilizacija poklapa se sa periodom ratova, tokom 90-ih. Njene osnovne postavke su: da rađanje ima ne samo cilj da spase naciju od odumiranja nego je i u funkciji nacionalne bezbednosti i odbrane („Poslednji Srbi braniće se 2091. na Kalemegdanskoj tvrđavi. Taj poslednji obračun mogao bi se desiti i pre tog datuma...); da porodišta treba da postanu neka vrsta „regrutnih centara” jer istakla je jedna od nacional-patriotskih radnica Rada Trajković: „Za svakog poginulog srpskog mladića u Sloveniji, srpske majke moraju roditi još sto vojnika”; da rađanje ima funkciju odbrane nacionalne teritorije: „Moramo da zadržimo naše teritorije i svete zemlje (Kosovo, Sandžak) jer ako ovako nastavimo, upražnjeni prostor popuniće Šiptari, muslimani...”).

Takođe su nuđeni nacionalističko-militaristički predlozi i mere za ublažavanje „reproduktivne tragedije i reproduktivnog holokausta“, kao na primer „medalje za plodne majke sa istovremenom dodelom medalja ratnicima i majkama koje imaju četvoro i više dece“. Sve se odvijalo uz zdušno učešće i podršku SPC, ali su ritual ukinuli jer su bili nezadovoljni učinkom: „Majke su pre mogle da opreme i po devet sinova u carsku vojsku, da se bore za slobodu otadžbine i svoje vere pravoslavne. I danas ima takvih majki, mada vrlo retko...“ kazao je Artemije, jedan od velikostojnika SPC.

Nakon ratova, represivna propaganda je nastavljena u cilju degradacije žena, svođenja identiteta žene na ulogu majki i supruga kao nacionalne i patriotske dužnosti, ali pre svega radi amortizovanja socijalnog nezadovoljstva zbog masovnog otpuštanja radnika, a žene su uvek prve među otpuštenima.²³

Žene u oružanim jedinicama tokom rata – cilj propagande o učešću žena u vojnim jedinicama

JNA je imala probleme kako

---

23) Zajović, Staša, „Rađanje, rat, nacionalizam“, Žene protiv rata, 1994, Žene za mir, 1998, Žene za mir, 2002.

da ponuni svoje borbene redove za agresorske pohode i kako je odmicao rat rastao je i broj muškaraca koji su odbijali da idu u rat (o fenomenu dezertiranja u Srbiji biće kasnije reči). Vojne jedinice su popunjavane raznim muškim dobrovoljačkim odredima. Međutim, odjednom su mediji, u jeku ratno-huškačke propagande, počeli da pišu o ženskim jedinicama na frontu, o njihovim podvizima, ali je analiza tih pisanja pokazala da se radi o vrlo malom broju žena koje su učestvovala u ratnim okršajima. Ciljevi te propagande su bili sledeći:

- mobilisanje muškaraca za rat samim prisutvom žena u oružanim formacijama („da dokažemo muškim kukavicama da i žene mogu biti uspešni borci...“);

- huškanje na odmazdu protiv muškaraca koji odbijaju da idu u rat;

- huškanje protiv majki koje skrivaju svoje sinove da ne idu u rat („Kad je srpska majka zvala sina da baci pušku? Nikad! Izazvalo me da se prijavim u vojsku kad sam videla dezertere i kad sam videla one majke u Skupštini Srbije koje svojim protestima nanose nepravdu srpskom narodu...“);

- mobilisanje celokupnog sta-

novništva za rat...²⁴

Tokom rata u bivšoj Jugoslaviji žene-pripadnice regularnih armija, kao i raznih paravojski, učestvovala su i u zlostavljanju zarobljenika i zatvorenika: „Moje iskustvo iz Mostara, gdje sam uglavnom vidjela žena u uniformi HOS-a bilo je strašno. Više sam se plašila žena u uniformi nego muškaraca jer se za muškarce nikad nije moglo tačno znati da li su dobrovoljno ili nasilno u vojsci, dok su žene tamo bile dobrovoljno i bile su surovije.”²⁵

Žene u oružanim snagama nakon rata – žene ne/rado idu u vojnike...

Žene u crnom su se od početka rada (1991) izjašnjavale protiv uključivanja žena u oružane formacije, smatrajući to „militarizacijom žena”, a najveći broj žena je to odbacivao: „Šta će mi jednake mogućnost u armiji? Zar da tražim/o jednakost u ubijanju i proizvodnji smrti?”²⁶

I nakon ratova *Žene u crnom* su ne samo zadržale već i razvijale antimilitaristička uverenja i praksu,

24) Zajović, Staša, „Žene i militarizam u Srbiji”, *Žene protiv rata 1995*, *Žene za mir 1995*.

25) *Žene i militarizam* (radionica u ŽuC-u, izjava Rade Žarković), 1995.

26) Saopštenje ŽuC-a, 1996.

smatrajući da je „najizrazitiji vid militarizacije feminističkih zahteva uključivanje žena u oružane snage, bilo na profesionalnoj, dobrovoljnoj ili prisilnoj osnovi”.

Obavezni vojni rok je ukinut je u Srbiji krajem 2010. godine čime započinje proces profesionalizacije vojske. Dobrovoljno služenje vojske sa oružjem omogućeno je i ženama i rezervistima koji su odslužili vojni rok ili su bili na civilnoj službi koristeći se pravom na prigovor savesti. U jeku propagande za profesionalizaciju vojske već su počeli žene pozivati i ohrabrivati na masovniji ulazak u vojsku pošto „uključivanje žena u oružane snage postaje važno jer se time ‘ukrašava militarizam’”²⁷.

Time se, navodno, vojsci daje „modernizacijski i emancipatorski karakter”, ispunjavaju se međunarodni standardi, vlast deluje „moderno” u očima sopstvenih građana, ali i posmatrača iz inostranstva. Iskustva drugde su pokazala da su neodržive iluzije, čak i nekih feministkinja, da će se povećanim učešćem žena u vojnim snagama postepeno urušavati patrijarhat, da će to vojske činiti manje mačističkim, da će promeniti odnose moći. Naprotiv, 27) Forel, Mireja, *Nasilje nad ženama u vremenima rata – nasilje kao oružje rata*

opasnost je da konzervativne politike, u strahu od jačanja autonomnog ženskog pokreta i izgradnje drugačijih oblika moći, nude odgovore i rešenja koji militarizuju feminizam, svodeći zahteve za jednak pristup moći isključivo na učešće žena u autoritarnim patrijarhalnim stukturama – vojnoj moći.

U okviru jednogodišnjeg edukativnog seminara o feminističko-antimilitarističkom konceptu bezbednosti, a u okviru toga tokom serije radionica „*Ne/rado žena ide u vojnike* – O militarizaciji ili emancipaciji putem učešća žena u oružanim snagama – ka feminističko-antimilitarističkom konceptu bezbednosti” realizovanog (2010) po celoj Srbiji, učesnice smatraju da:

Učešće žena u vojsci ne menja karakter vojske, ne menja odnose moći već ih reprodukuje, ne slabi militarizam ali militarizuje žene i emancipaciju žena:

– To je reprodukcija patrijarhata. U vojsci se čak ne postiže ni formalna jednakost: žene napreduju samo do određene tačke;

– Žene u vojsci ne menjaju ništa, vojska je ta koja ih menja.

Pored gore navedenog većinskog mišljenja učesnice smatraju da se:

Žene uključuju u oružane snage

(vojsku i policiju) iz ekonomskih razloga: nemogućnosti izbora, siromaštva, feminizacije bede... („Žene koje su se odlučile za vojsku, rekle su mi: ‘Ili da krenem da se prostituišem/kurvam ili da idem u vojsku, a pošto je ovo drugo prihvatljivo, za to sam se odlučila’”).

Ratno-huškačka propaganda i poremećeni vrednosni sistem dovodi do militarizacije žena i to se ogleda i kroz uključivanje u oružane snage: „Žene koje se prijavljuju u vojsku, prijavljuju se u mašinu za ubijanje. Devedesetih godina (XX veka) devojčice su (u Srbiji) vaspitavane i rasle u drugačijim uslovima. Pre im nije padalo napamet da idu u vojsku. Posle ovih ratova mnoge devojčice, kao i dečaci, vole uniforme, vrednosni sistem se promenio. Pružena im je mogućnost i sad se sve više prijavljuju na vojnu a posebno na policijsku akademiju, slušaju u medijima o ‘avanturama žena’ u Iraku i to im se sviđa.”

Žene se uključuju u oružane snage jer je to način za postizanje emancipacije i rodne ravnopravnosti: to smatra jedan deo učesnica, ali bez dovoljno obrazloženja tako da se takav stav može objasniti zvaničnim diskursom o „modernizaciji” vojske

učesćem žena u njoj, o rodnoj jednakosti i jednakom pristupu moći.²⁸

IV Od brige o drugima ka antimilitarizmu – ženski otpor ratu i militarizmu

Žena se ne rađa, ženom se postaje... feministkinja se ne rađa, feministkinjom se postaje; pacifistkinja se ne rađa, pacifistkinjom se postaje...

Feministički antimilitarizam smatra da su oružane snage glavni generator i oslonac militarizma, analizira i kritikuje rat i militarizam sa stanovišta roda, jer je „rat je društveno organizovano nasilje s izrazitom rodnom dimenzijom”. „Feministički antimilitarizam je pobuna protiv rodnih uloga – protiv toga da muškarci idu u vojsku, da se ćerke udaju ako to ne žele ili da rađaju sinove za otadžbinu.”²⁹

Feministički antimilitarizam odbacuje površne binarne opozicije biološkog determinizma (žena-miroljubiva; muškarac-agresivan, itd.) već smatra da ni žene ni muškarci

nisu miroljubivi ni nasilni po prirodi. I muškarci i žene obučeni su za rodne uloge, ali su u podeli rodnih uloga ženama manje dostupne funkcije na kojima se odlučuje o ratu, vojsci, vojnoj industriji, a to znači:

– Žene su miroljubivije jer na osnovu vlastitog iskustva nejednakosti i svih vrsta nasilja kojima su izložene, lakše opažaju i shvataju povezanost između porodičnog nasilja i vojnog/ratnog nasilja - zato su žene prijemčivije za kulturu mira.

– Žene su vaspitane tako da brinu o drugima, što ih više upućuje na poštovanje života i potrebe drugih, na brigu o drugima, saosećanje, solidarnost.³⁰

Prema mišljenju mirovne aktivistkinje iz Holandije Šeli Anderson/Shelly Anderson politička isključenost ponekad ženama nudi više prostora i mogućnosti za „izgradnju mira” tako da se dešava da u vremenima rata pobune žena protiv vojske javnost ne shvata „ozbiljno” ali su posledice tog delovanja ponekad veoma značajne, što ćemo videti po akcijama pokreta žena, posebno

28) Zajović, Staša „Ne/rado žena ide u vojnike”, Žene, mir, bezbednost – Rezolucija 1325, 10 godina, str. 106-109.

29) Antimilitarizam i žene, 2009, str.

39) (u izdanju ŽuC-a)

30) Zajović, Staša, Ženska mirovna politika, str. 5, u izdanju ŽuC-a, 2006.

majki tokom rata na prostoru bivše Jugoslavije.

Angažovano majčinstvo – majke protiv rata

U svetu su najpoznatije među „majkama” argentinske *Majke sa Majskog trga*/Madres de plaza de Mayo, koje su se u početku organizovale kao majke, ali su to činile javno i pokazale snagu javnog i „angažovanog” majčinstva. Govorile su „nas su deca porodila”, misleći pod tim na proces političkog osveščivanja.

Tokom rata u bivšoj Jugoslaviji neke žene postaju politički subjekt kroz transformaciju najdublje ranjivosti, tragedije i bola u akciju.

Mejra Dautović je izgubila dvoje dece, ćerka Edna i sin Edvin su ubijeni u srpskom konc-logoru Omar-ska, kod Prijedora, 1992. godine. Kao i Majke sa Majskog trga, Majka Mejra ne traga samo za istinom o svojoj deci, to više nije samo briga o svojim, o traženju svoje dece, već se briga proširuje na sve koji imaju isti problem, prolaze kroz sličan bol: „Ja nisam odustala, ja pomažem tuđoj djeci, jer nemam svoju... Koliko god mogu pomažem i materijalno i moralno i kako god. Ja sam najsrećnija osoba kada to učinim.

Svaku majku za svojom djecom boli srce. Sve su to naša djeca. Ja sam srećna kad pomažem drugima, zato me i zovu Majka Mejra.”³¹

Navešću još par primera „angažovanog majčinstva”:

Majke protiv rata - jul i avgust 1991: 2. jula 1991. godine u parlament Srbije je upalo nekoliko stotina roditelja, uglavnom majki vojnika-regruta, prekinuli su zasedanje, tražeći povratak svojih sinova iz JNA i iz rata, prekid svih oružanih sukoba. Zahtevi su slični ili identični. Na to ukazuju iskazi majki „Šta će mi država ako mi sin pogine?”, „Ne dam sinove da ginu za politiku S. Miloševića”, itd.

Majke su militarističko-nacionalističkim vlastodršcima poručivale: „Vratite nam decu, sramota je pobediti u blatoubilačkom ratu. Hoćemo mir sada!” U čuvenom antimilitarističkom saopštenju kažu: „Odbijamo da naša deca budu žrtve militarista. U ime života, mladosti i sve dece na ovim prostorima, u ime ljubavi, prijateljstva i razumevanja, poručujemo armijskim, para-armijskim i svim drugim militaristima da

31) Feministički pristup pravdi, panel diskusija u organizaciji ŽuC-a, 9. jul 2009. u Beogradu.)

se nismo uplašile njihovih pretnji i da ćemo se boriti za mir. Za sulo do zamišljene imperije neka ginu političari koji su ih i smislili.”³²

Krajem avgusta 1991. nekoliko hiljada roditelja, uglavnom majki ih Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i Srbije tražilo je u Domu garde JNA u Beogradu prekid rata i vraćanje svojih sinova sa ratišta. Njihovo protestno okupljanje ispred Generalštaba JNA vlasti su sprečile. Najaktivnije su bile majke iz Sarajeva i drugih delova BiH.

Ovo je bio jedan od retkih, a možda i jedini zajednički protest majki iz svih republika bivše Jugoslavije, budući da su mnoga udruženja majki bila objekat zloupotrebe od strane nacionalističko - militarističkih režima. Mnoge majke i očevi mladića koji su bili odvođeni silom na ratište, bežali sa ratišta ili se skrivali, aktivno su se uključile u razne vidove antiratnog pokreta.

Na žalost, Pokret majki je fragmentiran i na nacionalnoj i na ideološkoj osnovi, izložen je raznim vrstama manipulacije. Najveći deo Pokreta majki se povlači, pred pritiscima manjeg dela majki koji

32) Apel Majki vojnika iz Beograda, 20. jula 1991, *Žene za mir*, 1993. str.8.

revnosno služi patriotskoj ratnoj propagandi. Jedan deo majki se aktivno uključuje u antiratne grupe, uključujući i *Žene u crnom*.³³

Žene iz Trešnjevca – pokret građanske neposlušnosti, ženske hrabrosti i solidarnosti

U bačkom selu Trešnjevac 10. maja 1992, žene, a najvećim delom majke, su odlučile da se kolektivno suprotstave prisilnoj mobilizaciji - odvođenju njihovih sinova, muževa, očeva na front. Žene su odlučile da ostanu u mesnoj piceriji „Zicer” i da tu organizuju život. Istog dana tenkovi JNA (92) opkolila su selo, da bi zastrašili ljude koji su tražili da se prekine sa mobilizacijom, da se mobilisani vrata kućama, itd. Osnovani su „Duhovnu republiku Zicer”, duhovnu zajednicu svih koji žele mir „bez granica, teritorije, imovine”. Počela je permanentna akcija „*Reč je naše jedino oružje*”. Uskoro su se meštankama i meštanima Trešnjevca pridružili dezerteri rata i prigovarači savesti iz okolnih mesta, podrška je stizala sa cele Vojvodine. Žene iz Trešnjevca su pretvorile svoj strah od vojnih pretnji u akcije građanske odgovornosti za mir:

33) Zajović, Staša, Militarizam i žene u Srbiji, *Žene za mir*, 1993, str. 29, u izdanju *Žena u crnom* Beograd

upotrebile su sva nenasilne sredstva da zaustave vojnu silu i nasilje i pobedile su – tenkovi su se povukli!

Naravno, Žene u crnom su odmah pružile solidarnu podršku i pomoć. Nenasilna pobuna je trajala u kontinuitetu više meseci, dok njen kulturni i politički značaj traje i danas.

Žene u crnom su u Trešnjevcu organizovale dva skupa Međunarodne mreže *Žena u crnom*, više skupova Mreže za prigovor savesti u Srbiji, brojne seminare.³⁴

Protest žena u Kruševcu za vreme bombardovanja 1999.

U Kruševcu je protest majki trajao deset dana tokom maja 1999. godine.

Proteste su pokrenule žene, pretežno sa sela, zato što je u seoskim sredinama mobilisan najveći broj muškaraca. Najčešći zahtevi su bili „vratite nam sinove”.

„Efekat pobune je bio da je prestalo bombardovanje Kruševca, o protestu su pisali inostrani zapadni mediji, ali domaći ni reči: „Protest majki je bio veličanstven zato što su posle njega prestali da bombarduju i našu brigadu na Kosovu i sam Kruševac.”

---

34) Žene iz Trešnjevca, *Žene za mir*, 2007. str. 367.

Vojni izvori su govorili da su majke „rasturile kruševačku brigada sastavljenu od osam do devet hiljada ljudi, jer se, na osnovu sve-dočjenja mobilisanih muškaraca, ali i pripadnika vojske „dve trećine od devet hiljada vojnika i rezervista vratilo sa Kosova”.³⁵

Iako je ovaj protest prećutan u medijima, učesnice i danas podsećaju javnost na svoj hrabri čin: „Svake godine organizujemo miting da Kruševac ne zaboravi tu prisilnu mobilizaciju, stojimo mirno i dostojanstveno sa panoima, ponosna sam jer idemo ka tome da se promeni ovo društvo.”³⁶

---

35) Iz razgovora u Gradskoj biblioteka Kruševca, 15. oktobra 2005. objavljenog u časopisu *Republika*

36) Izjava aktivistkinje iz Kruševca, na seminaru *Ženski sud – feministički pristup pravdi*, Vrnjačka Banja, 29. oktobar 2011.

V – Dezerteri rata i prigovarači savesti – saveznici u borbi protiv rata, militarizma, naciona- lizma...

Dezerteri rata – ni kukavice ni heroji...

Na pitanje ko su dezerteri najkraći odgovor je sledeći: „Dezerterima smatram sve one koji su se skrivali ili na drugi način izbegavali da uzmu oružje u ruke, kao i one koji su ratišta i kasarne napustili doživевši sve užase rata.”³⁷

U mnogim slučajevima njihova odluka da pobegnu je bila spontana i često nije bila politički motivisana: „Dezerteri nisu nužno delili delili naša politička uverenja, a neki od njih nisu čak bili ni pacifisti. Ali, dezertirajući oni su poslali jasnu (polu – svesnu) poruku. Mnogi su rizikovali svoj život da pobegnu i pređu zatvorene granice. Dezerteri nisu ni kukavici ni heroji. Oni su ljudska bića koja nam pomažu da bolje razumemo uzroke i posledice rata.”³⁸

37) Aleksov, Bojan, „Ni kukavice ni heroji”, *Žene za mir*, 2002., str. 313-314.

38) Isto.

Nikad se nije saznalo za broj dezertera, od početka rata do danas, cifre se kreću od 380.000 do pola miliona. Podatke o tome antiratni pokret je tražio i traži od početka rata do sada, a vojne i civilne vlasti su zahtev odbijale iz sledećih razloga: zato što se to smatralo (i smatra se i dalje) vojnom tajnom, a objavljivanje tih podataka bi bilo suprotno režimskom tumačenju sukoba i tezi da „Srbija nije u ratu”. Jer, ukoliko bi se objavili zvanični podaci o dezertiranju, Srbija bi priznala da je JNA (koja se priklonila srpskom režimu) agresorska armija i da Srbija učestvuje u ratu, jer je ogroman broj vojnika JNA odlazio u rat van teritorija Srbije. Antiratni pokret je organizovao jeseni 1991. i zime 1992. godine skupljanje peticije za raspisivanje referenduma protiv nasilne mobilizacije, prikupljen je ogroman broj potpisa, ali Skupština Srbije nikad nije pristala da uvrsti pomenute zahteve u svoje rasprave. Sem toga, objavljivanjem podataka o broju dezertera vojne i civilne vlasti bi priznale uticaj antiratne opozicije u Srbiji, koja je od početka rata otvoreno pozivala na dezertiranje, pružala konkretnu pomoć u tome. Veljko Kadijević, bivši ministar narodne odbrane u SFRJ (a sadašnji begunac), je izjavio

da je JNA imala tri neprijatelja: „novostvorenu hrvatsku Armiju, izmanipulisani hrvatski narod i koordinirano delovanje mirovnog pokreta sa pokretom majki”.³⁹

Muškarci su odbijali mobilizaciju iz mnoštva razloga, od kojih napominjemo one koji su relevantni sa antimilitarističkog stanovišta a to je „odbijanje da se učestvuje u agresorskom ratu, u ratu za teritorije i za ekspanzionističke ciljeve; da se učestvuje u zločinu etničkog čišćenja i stvaranja etnički čistih teritorija”.⁴⁰

U Srbiji je tokom 1991/1992 nasilno mobilisano 140.000 ljudi, a od toga 82.000 u Vojvodini. Od vlasti koja ih je terala u rat pobjeglo je 100.000 mladića, a protiv 10.000 njih pokrenut je krivični postupak.⁴¹

I pored toga što je bilo izuzetno opasno samo govoriti o dezertiranju, a još opasnije organizovati pobune, od oktobra 1991. do proleća 1992. godine u Srbiji je bilo pedesetak pobuna rezervista, sa oko 55.000 učesnika.

Dezerteri su trpeli dvostruku

39) Aleksov, Bojan i Zajović, Staša „O mobilizaciji i antimobilizaciji”, *Žene za mir*, 1995, str. 36-40.

40) Isto.

41) *Žene za mir*, 1993, 1994, 1995, *Ženska mirovna agenda* 2006.

represiju, kako od militarističke države, tako i od militarizovanog društva.

Represija militarističke države u vidu drakonskih kazni za „izbegavanje vojne obaveze” (kazne zatvora do 20 godina, od oktobra 1991); svi muškarci su morali da traže dozvolu od vojnih vlasti da odu iz zemlje, a nisu je mogli dobiti ako su odbili mobilizaciju – zabrana izlaska iz zemlje; zabrana izdavanja pasoša ako se odbije mobilizacija; zakon o nedostojnosti nasleđivanja (1995) kojim se svim vojnim obveznicima koji su izbegli vojnu obaveznu, pobjegli u inostranstvo da ne bi bili mobilisani) oduzima pravo nasleđivanja, itd.

Represija društva: u nekim gradovima imena dezertera su ispisivana po banderama i oglasnim tablama (na mestima gde se stavljaju osmrtnice, čime se simbolički oglašavaju „mrtvima” a u materijalnom smislu se osuđuju na socijalnu smrt jer to podrazumeva gubitak čitavog niza građanskih prava, počev od slobode kretanja do prava na nasleđivanje, itd.); zabeleženi su brojni fizički napadi i odmazde protiv majki dezertera.

Sem toga, vojne i civilne vlasti države Srbije su vršile zločin i mobi-

lizacijom izbeglica, što je suprotno svim međunarodnim konvencijama.⁴²

Međutim, zbog ovih zločina protiv mira niko nije do sada u Srbiji odgovarao, niti se to smatralo čak ni „prekršajem”.

Dezerteri rata – žrtve i regionalnog i međunarodnog militarizma

Brojni su primeri zajedničkog delovanja regionalnog i globalnog militarizma. Napominjemo samo neke najdrastičnije:

Neizdavanje viza dezerterima rata kao saučesništvo u represiji srpskog režima: to su evropske države odlučile u jeku rata i saopštile da imaju „dovoljno izbeglica”. Zahvaljujući pritisku mirovnih a posebno antimilitarističkih organizacija i zajedničkom delovanju sa srodnim organizacijama iz Srbije (posebno u Nemačkoj i Norveškoj) par stotina dezertera je dobilo politički azil. Evropske države dezterstvo nikad nisu prihvatile kao „opravdan” razlog za dobijanje političkog azila. Čak nisu poštovala ni odluke Evropskog parlamenta koji je 1994. godine doneo Rezoluciju o podršci

42) Saopštenja ŽuC-a, 22. januar 1994 i 2. februar 1994.

dezerterima u bivšoj Jugoslaviji. To je dokaz da su se ponašale isto kao i regionalne vlade, izraz straha većine evropskih država da „dezterstvo i neposlušnost sa Balkana mogu da dovedu do podrške takvim pojavama u njihovim zemljama”.⁴³

Mirovni sporazumi (Dejtonski potpisan krajem 1995. nakon rata u BiH) ili Kumanovski sporazum (1999. nakon vojne intervencije Nato-a) ni jednom rečju se nisu osvrnuli na problem dezertera. „Rezolucija UN 1244 (doneta juna 1999, kojom je završena vojna intervencija) potpuno je neopravdano i nepravedno propustila da SR Jugoslaviji nametne obavezu da po hitnom postupku donese akt o amnestiji za dezertere.”⁴⁴

Legalizam evropskih institucija – izgovor za militarističku represiju: „Zapadnoevropske zemlje su deportovale vojne obveznike, pozivajući se na srbijanski Zakon o amnestiji (donet 1996. reda radi, a potpuno arbitrarnog i selektivnog karaktera) i njegovu ’doslednu’ primenu, uz pozivanje na legalistički princip da vojni obveznici ne mogu uživati

43) Kovačević-Vučo, Biljana, „Balkan: Dezerteri kao žrtve rata i mira”, *Žene za mir*, 1999, str. 301-304.

44) Isto.

politički azil. Zbog takve politike zapadnoevropskih zemalja, deportovani su prigovarači savesti kojima je bilo odobreno pravo boravka u tim zemljama, a po povratku u Srbiju, a posebno nakon početka Nato bombardovanja su mobilisani i postali su 'legitman vojni cilj'. Dugogodišnje protivljenje ratu i odbijanje da učestvuju u njemu na kraju je 'nagrađeno' njihovim žrtvovanjem i svođenjem na topovsko meso."⁴⁵

Za međunarodnu zajednicu dezerteri su bili nevidljive i nevažne žrtve rata i militarizma.

Ratni zločin nasilne mobilizacije bio je nevidljiv u svetskim medijima koji su pisali o razaranjima, etničkom čišćenju, silovanju žena, ali o otporu ratu skoro ništa, a najmanje se pisalo o dezerterstvu. Naravno, ponašanje antimilitarističkih aktivista/kinja u Evropi bilo je sasvim drugačije i ne samo što su pisali i alarmirali javnost, nego su i pružali konkretnu pomoć i utočište.

Tokom čitavog trajanja rata, ali i nakon njega, bio je *jasan militaristički karakter institucionalne međunarodne pomoći*: „Predstavnicima međunarodnih organizacija i diplomatskih predstavništava pridržavali

45) Isto.

su se upustava u kojima nije bila predviđena pomoć civilnom stanovništvu, antiratnom pokretu ili dezerterima. Oni su to objašnjavali licemernom 'neutralnošću i nemešanjem' jer su se itetako mešali u unutrašnje prilike nametanjem embarga ili bombardovanjem."⁴⁶

Princip 'neutralnosti' je kršen kad je u pitanju ratno profiterstvo međunarodnih 'čuvara mira': Bilo je opšte poznato da vojnici UN u BiH naplaćuju od 1500 do 3000 maraka po dezertetu za uslugu prevoza u svojim vozilima do bezbedne teritorije. Takvih svedočenja *ŽuC* je sakupio od dezerteta rata koji su bežali.⁴⁷

VI Feminističko – antimilitaristički angažman – intervencija u kontekst – etika odgovornosti i brige

Žene u crnom su od početka svog delovanja izražavale podršku i solidarnost sa svim pobunjenicima protiv rata, svim prigovaračima savesti, smatrajući ih svojim saveznicima u

46) Aleksov, Bojan, „Sudbina dezerteta u ratu u bivšoj Jugoslaviji”, *Žene za mir*, 1996.

47) Isto.

akcijama protiv rata i agresorskog režima u Srbiji.

Zahtevale smo povratak svih regruta i rezervista sa ratišta, prekid nezakonitih nasilnih mobilizacija u Srbiji, ukidanje kazni sa sve koji su odbijali da prime poziv za mobilizaciju ili su se sa ratišta vratili dobrovoljno.

U jednom od svojih prvih saopštenja, *Žene u crnom* su pružile javnu podršku svim dezerterima, tj. „muškarcima koji su odbijali učešće u svim vojnim formacijama – regularnim vojskama, paravojskama, pre svega u agresorskoj vojsci (JNA i VJ) kao i u vojskama napadnutih zemalja”.⁴⁸

Kroz akcije i na iskustvu zasnovanim teorijskim promišljanjima, gradile smo *feminističko-antimilitarističku etiku odgovornosti* („odgovorna sam ne samo za ono što činim, već i za ono što čine u moje ime”). To je, pre svega, osuda zločina koje su nacionalističko-militarističke strukture vršile prema drugima (drugim državama, zajednicama, civilnom stanovništvu...), ali i zločine prema civilnom stanovništvu agresorske države u kojoj smo živjele i živimo: „Odgovorna

48) Saopštenje *ŽuC*-a, oktobar 1991.

sam jer su moji sugrađani dezerteri morali da napuste zemlju, jer je moj komšija Hrvat morao da napusti zemlju, jer je vlasnik poslastičarnice Albanac takođe morao da napusti zemlju... kao feministkinja i antimilitaristkinja, moram da budem neposlušna svim vidovima etničke homogenizacije, svim vojskama”.⁴⁹

Naravno, to nije bila samo osuda regionalnog ili globalnog militarizma koji su pogađali bivšu Jugoslaviju, već je to bila politika *internacionalističke antimilitarističke solidarnosti* *Žena u crnom*. Pored osude svih vojnih intervencija, „humanitarnih ratova”, globalnog „rata protiv terora”, raznih „ratova za mir”, (i naravno, uključujući i nedavnu vojnu intervenciju u Libiji), to je uvek podrška otporu ratu – nenasilnom, nevidljivom i učutkanom ili prećutanom otporu žena (ali i muškaraca) pre svega u konfliktnim područjima, ali i svugde.

Zajedno sa prigovaračima savesti zalagale smo se tokom rata, a posebno nakon rata, za priznavanje prigovora savesti kao osnovnog ljudskog prava. U Manifestu (1998) „Ja sam prigovaračica savesti”, akti-

49) Kostić, Nevena, *Ženska mirovna agenda*, 2008.

vistkinje ŽuC-a, slično antimilitaristkinjama iz Španije, objašnjavaju da sebe smatraju prigovaračicama: jer je prigovor savesti/PS „pravo na izbor, moj politički izbor a ne deo moje ženske uloge brige o drugima; PS je izraz neposlušnosti patrijarhatu a posebno militarizmu kao naoružanom patrijarhatu; to je neposlušnost svim oblicima militarizacije društva...”⁵⁰.

Akciju prikupljanja potpisa za priznavanje prava na prigovor savesti ŽuC je organizovao zajedno sa Komitetom za ljudska prava (Jukom) i trajala je od kraja 2000. do maja 2001. godine, a kontinuirane aktivnosti organizovane sve do priznavanja tog prava – 2003. godine. Obavezni vojni rok je ukinut tek 2010. godine.

Ne postoje muška i ženska pitanja – sva se pitanja tiču žena

Iskustva iz te akcije su jako značajna za naš feminstičko-antimilitaristički angažman iz više razloga: ovu akciju su skoro u celosti iznele žene i ženske autonomne organizacije, kao i prigovarači. Kasnije smo analizirale ovaj „fenomen” i zaključile da se ovako masovno učesće aktivistkinja (ne samo Mreže

50) Manifest, 1998.

ŽuC-a) može objasniti emotivnim, moralnim i političkim razlozima:

– Nepriznavanje podele na muška i ženska pitanja, nepristanje na getoe u kojima je ženski aktivizam produžetak brige o drugima u javnoj sferi;

– PS ne predstavlja samo podršku prijateljima/prigovaračima i muškim srođnicima, već je to politički izbor – vojske i vojni troškovi i beda u kojoj živi većina žena u regionu direktno su uzročno-posledično povezani;

– *Zato što su feminizam i antimilitarizam neodvojivi, jednako kao što militarizam, seksizam i nacionalizam čine sastavni deo patrijarhalne kontrole”*⁵¹

Takođe smo analizirale zašto su ovu zakonodavnu peticiju masovno potpisivale žene između 40 i 65 godina starosti i došle do sledećih zaključaka:

– Iskustvo je pokazalo da bez obzira na ideološku opredeljenost, žene su te koje su podnele i podnose najveći teret militarizma – žene su umorne od brige o drugima, ne žele da žive u stalnom strahu;

– Žene su se najviše brinule za

51) Zajović, Staša, „Od brige o drugima ka antimilitarizmu”, Žene za mir 2001, str. 294-297.

svoje muške srodnike koji su bili nasilno mobilisani, bežali sa ratišta, izbegavali ili još uvek izbegavaju služenje vojske.⁵²

Kao i u slučaju njihovih muških srodnika – dezertera – odaziv žena ovoj (a kasnije u sličnim akcijama) ne može se objasniti nekim jasnim antimilitarističkim uverenjima, već time što bolna lična iskustva, strah i stalnu brigu o drugima, žene ne/ svesno pretvaraju u borbu protiv militarizma. Još jednu važnu pouku za kasniji antimilitaristički angažman smo naučile, a to je da su „žene spremne da učestvuju u feminističko-antimilitarističkim akcijama ako su one povezane sa njihovim svakodnevnim iskustvom. Za žene je i feminizam i antimilitarizam nešto strano ukoliko se ne dotiče njihovih ličnih života”.⁵³ Kao što je već rečeno, vojni rok je ukinut krajem 2010. ali bez obzira na vrlo militarizovano okruženje, nije prestalo interesovanje za slične antimilitarističke akcije. Navešću smo par primera.

Ulična akcija „U spomen dezertera”, živi spomenik, čin odavanja počasti muškarcima, dezerterima i prigovaračima savesti, podižu

52) Isto.

53) Zajović, Staša, „Žene u crnom: rat, feminizam i antimilitarizam”, *Žene za mir*, 2004, str.13-21.

aktivistkinje koje su pružale podršku dezerterima i prigovaračima savesti, smatrajući ih svojim saveznicima u antipatrijarhalnim nenasilnim pobunama. Ovaj performans *Žene u crnom* su izvele prvi put 18. oktobra 2006. godine u Beogradu povodom petnaeste godišnjice antiratnog nenasilnog otpora u Srbiji.

Umetničko-aktivistička inicijativa koju je *ŽuC* izveo više puta zajedno sa umetničkom grupom Art klinika iz Novog Sada „*Vraćamo vam tenk – omaž pobunjenicima protiv nasilja i rata*”, izvedena je u znak sećanja na hrabri čin Vladimira Živkovića, nasilnog mobilisanog rezerviste iz Valjeva. On je u jesen 1991. godine uzeo oklopni transporter i odveo ga ispred Skupštine SFR Jugoslavije u znak protesta protiv rata. Tom prilikom obratile smo se i u vidu horskog nastupa institucijama države Srbije sa zahtevom da odgovore na pitanja vezana za rat, ratne zločine, nasilnu mobilizaciju, nasilje nad ženama a takođe smo predale svim poslanicima/ama Skupštine Srbije razglednice sa pitanjima vezanim za posledice ratova 90-tih godina XX veka u nameri da podstaknemo kulturu odgovornosti i politiku sećanja.

Zajedničkim radom sa prigo-

varačima, kao i političkim angažovanim umetnicama/ima, dezerterstvo nije svedeno samo na bekstva sa ratišta ili odbijanje vojne obaveze, već smo razvijale „dezerterstvo” kao politiku subverzije i transgresije svih nametnutih identiteta, preskakanja granica, kršenja svih vrsta konsenzusa (nacionalnih, verskih, seksualnih...).

Stigmatizacija i ćutanje o dezerterstvu je i dalje konstanta militarizovanog društva, pa Art klinika u svom umetničkom manifestu pita: „Da li se događaj sa fotografije uopšte zbio? Da li su učesnici u njemu heroji ili dezerteri? Patrioti ili izdajnici? Pobuna Valjevskog odreda i gest Vladimira Živkovića koji je bornim kolima krenuo na Skupštinu, za nas predstavlja neki od najznačajnijih događaja devedesetih. Šta misliš o ovom događaju? Da li je stvaran? Nama se čini da je zlonamerno zapostavljen... Postoji li istorija van istorije? Kako nešto postaje deo istorije ili iz nje ispada?”⁵⁴

54) Art klinika, 2010.

VII – Koncept bezbednosti – demilitarizacija i feminističko-antimilitaristički koncept bezbednosti

„Ženska” Rezolucije 1325 ili militarističko-birokratska alatka za evro-atlantske integracije elita na vlasti?

Savet bezbednosti UN doneo je 31. oktobra 2000. godine Rezoluciju 1325 „Žene, mir, bezbednost”. To je prvi put da SB UN na tako visokom nivou zagovara uključivanje žena u mirovne procese i u primene mirovnih sporazuma. To je barem bila zamisao R1325 za koje su se borile brojne mirovne aktivistkinje iz celog sveta.

Žene u crnom su, počev od 2005. godine zahtevale implementaciju Rezolucije 1325, usvojile smo i našu rezoluciju „Žene, mir, bezbednost”, sa zahtevima specifičnim za politički kontekst Srbije. U tome smo imale podršku desetina organizacija civilnog društva, ali i jednog dela poslanica Skupštine Srbije. Na žalost, naši zahtevi nisu bili uzeti u obzir, ali se država latila posla u vezi sa R1325 radi postizanja političkih ciljeva vladajuće elite.

Tokom dugogodišnjeg rada na terenu (edukativnih aktivnosti, zakonodavnih kampanja, istraživačkog, izdavačkog, umetničko-aktivističkog angažmana) u vezi sa pitanjem bezbednosti i Rezolucijom UN 1325, *Žene u crnom* su stekle relevantna saznanja:

Prvo, o institucionalnom militarizovanom konceptu bezbednosti na svim nivoima – regionalnom i globalnom, o potpunoj suprotnosti tog koncepta i prakse sa potrebama i interesima žena.

Drugo, nepostojanje političke volje ni na regionalnom ni na globalnom planu, da se koncept bezbednosti demilitarizuje. Od toga nije izuzeta ni čuvena „ženska” Rezolucija 1325, koja umesto da podstakne kreiranje drugačijeg koncepta bezbednosti, vrlo često služi kao instrument za sticanje legitimiteta militarističkih vlada pred UN, ali i sredstvo za „pacifikovanje” feminističko-antimilitarističkih aktivistkinja. Naime, iz krajnje pragmatičnih razloga, tj. formalnog usvajanja međunarodnih dokumenata, institucije države Srbije su 2010. godine izradile Nacionalni akcioni plan/NAP za implementaciju R1325. I preko ove „ženske” rezolucije saraduju samo sa organizaci-

jama „koje poslušno slede potrebe države, čime se civilno društvo, ili preciznije ‘civilni sektor’, deli na poslušne i neposlušne i umesto solidarnosti unosi razdor na principima patrijarhalog nadmetanja”.⁵⁵

U političkoj analizi teksta i procesa izrade Preporuka NAP-a u Srbiji *Žene u crnom* su istakle ozbiljne nedostatke, a pre svega izrazito militaristički karakter dokumenta i celog procesa NAP-a: „Ministarstvo odbrane kao nosilac izrade NAP-a svedoči o militarističkom pristupu bezbednosti. Iskustvo ratova 90-ih godina na prostoru bivše Jugoslavije a posebno uloga Vojske Srbije koja je nasledila breme JNA (Vojske Jugoslavije, Vojske SCG) kao jednog od glavnih izvršnih organa režima S. Miloševića, ozbiljno dovodi u pitanje kredibilitet ove institucije kao nosioca aktivnosti u izradi NAP-a, a posebno je to neprihvatljivo sa feminističko-pacifističkog stanovišta.”

Militarističko saučesništvo nacionalnih, regionalnih i međunarodnih nosilaca moći očigledno je i u ovom slučaju: „Ceo proces se odvija uz potpunu saglasnost, saučesništvo međunarodnih organizacija, pre svega UNIFEM-a, koji mu

55) *Žene, mir, bezbednost – Rezolucija 1325- 10 godina*, str. 27, izdanje *ŽuC-a*, 2010.

daje svaku vrstu pomoći, a ignoriše iskustva, znanje, angažman NVO na Rezoluciji 1325 u poslednjih 6 godina, ignorišući doprinos aktivistkinja u izgradnji mira u poslednjih 20 godina, bezbednosne rizike zbog nesuočavanja sa zločinačkom prošlošću, osudom genocida u Srebrenici, itd.”⁵⁶

Kao što su aktivistkinje u celom svetu i ranije upozoravale na opasnost birokratizacije R1325 od strane država i dobrog dela NVO, *Žene u crnom* su u Srbiji denuncirale zloupotrebu R1325 radi postizanja političkih ciljeva vladajuće elite i jednog dela NVO. Ceo proces izrade NAP-a u Srbiji je netransparentan i zato su *Žene u crnom* formirale autonomne radne grupe za praćenje primene Rezolucije 1325 radi efikasne kontrole procesa sprovođenja NAP-a i svih aktivnosti države na ovom planu.

Za vlasti u Srbiji Rezolucija 1325 predstavlja još jednu birokratsku alatku koja stvara iluziju lažne integracije i mitomanske opsednutosti „liderstvom u regiji”: „Naša država pripada malom broju država koje su ozbiljno pristupile implementaciji R 1325. Ako po nečemu zauzima-

56) Kritičke primedbe i aktivnosti *ŽuC*-a u vezi sa izradom NAP-a za implementaciju R1325, 13.3.2010.

mo lidersku poziciju, onda je to u ovom slučaju. Ideja R1325 je prvo prihvaćena među aktivistkinjama za ženska ljudska prava, pa onda malo šire od NVO i odatle uneta kao ideja u naše ministarstvo.”⁵⁷

Kako demilitarizovati bezbednost?

Činjenica je da se ovom Rezolucijom većinom bave, uglavnom na površan i birokratski način, mainstream ženske organizacije. Rezolucija 1325 postala je jedan od „atraktivnih modnih hitova” na tržištu projekata, vid navodne „plodne i uspešne saradnje” civilnog društva, države i međunarodnih institucija, pre svega UN.

Feminističko-antimilitarističke organizacije u zapadnim zemljama čak i ne uzimaju u obzir R 1325 ili zaziru od nje jer „svaki principijelno antimilitaristički stav bi bio prilično rezervisan prema Rezoluciji 1325”.⁵⁸

Ipak, *Žene u crnom* su odlučile da se uhvate u koštac sa svim tim izazovima i pokušavaju da daju svoj

57) Danas, 9.-10. jun 2011, izjava Tanje Mišćević, državne sekretarke u Ministarstvu odbrane RS

58) Razgovor sa aktivistkinjama *ŽuC*, Madrid, septembar 2009.

doprinos feminističko-antimilitarističkom konceptu bezbednosti, deleći to iskustvo sa srodnom mrežama: „Što snažnije insistiramo na njenoj primeni, sve više uočavamo njena ograničenja i shvatamo da se može upotrebiti onako kako ne želimo. Besne smo jer pokazuje kako patrijarhalne i militarističke institucije manipulišu dobrim feminističkim delima.”⁵⁹

U našem opsežnom aktivističko-istraživačkom radu stekle smo relevantna znanja o drugačijem/demilitarizovanom konceptu bezbednosti, koji se može rezimirati na sledeći način:

– **Tradicionalni militarizovani koncept bezbednosti je u jasnoj suprotnosti sa željama i potrebama žena – žene ne vezuju bezbednost za institucije represije i sile bezbednosti (vojsku i policiju) već isključivo za koncept ljudske bezbednosti:** žene a pre svega aktivistkinje civilnog društva su veoma zainteresovane za izgradnju sasvim drugačijeg koncepta bezbednosti, pre svega, sa feminističko/antimilitarističkog stanovišta;

– **Ljudska bezbednost mora da sadrži rodnu dimenziju:** odgo-

59) Kokburn, Sintija, „U zamci kontradikcija”, Podlistak *Žene, mir, bezbednost*, novembar 2011, u izdanju *ŽuČ-a*

vori pokazuju da definicija ljudske bezbednosti navedena u dokumentima UNDP ne iskazuje u dovoljnoj meri pojam i sadržaj bezbednosti, da je iskustvo žena daleko bogatije i da ljudska bezbednost mora da se proširi, pre svega rodnom dimenzijom (rodna dimenzija ljudske bezbednosti podrazumeva ženska ljudska prava, rodnu pravdu, zaštitu od svih vidova nasilja);

– **Nasilje nad ženama mora da utiče na oblikovanje politike mira i bezbednosti na nacionalnom i međunarodnom planu:** povezivati nasilje nad ženama, kako u porodici tako i u javnoj sferi, sa konceptom tradicionalne bezbednosti; za žene je veoma često najveća pretnja u kući, zato se veoma veliki broj učesnica radionica zalaže za drugačije odnose u porodici; dok za kreatore strategija nacionalne bezbednosti nasilje u porodici ne predstavlja pretnju bezbednosti žena, tako da je neophodno menjati odnose privatno-javno, lično-političko, lično-međunarodno;

– **Rad na terenu pomaže prožimanje teorijskih znanja i aktivističkog iskustva o pitanjima roda, mira i bezbednosti:** povezivanje naizgled apstraktnih tema/visoke tzv. muške politike (kao

što su militarizam, vojni troškovi, razoružanje, bezbednost) sa svakodnevnicom žena, sa svakodnevnim iskustvom žena, kako u ličnoj, porodičnoj sferi, tako i u javnoj (političkoj, ekonomskoj, socijalnoj, kulturnoj, obrazovnoj, itd.);

– **Multidisciplinarni pristup neophodan je za preispitivanje militarističkog koncepta bezbednosti:** mora se staviti u kontekst široko rasprostranjene patrijarhalne opresije povezivanjem svih generatora ugroženosti žena (seksizam, militarizam, nacionalizam, ekonomska eksploatacija, ksenofobija, fundamentalizmi, klerikalizacija, nekažnjivost nasilja i zločina;

– **Povezivati lokalno i globalno („deluj lokalno, misli globalno”):** sve krize su međusobno povezane, proizvoditi znanja i izvoditi zaključke iz iskustva na terenu, ali uvek imati na umu globalnu perspektivu mira i bezbednosti, međuzavisnost i isprepletenost svih fenomena, itd.⁶⁰

60) Zajović, Staša (u saradnji sa Sašom Kovačević i Milošem Uroševićem, „Od svakodnevnog iskustva do teorije – ka feminističko-antimilitarističkom konceptu bezbednosti”, *Žene, mir, bezbednost-Rezolucija 1325*, str. 121-124, ŽuC, Beograd, 2010.

Kako demilitarizovati Rezoluciju 1325?

U prethodnom poglavlju je ukazano na probleme primene Rezolucije 1325. Međutim, postavlja se pitanje da li se radi samo o birokratskim zlo/upotrebama R1325 od strane vladajućih elita, uz podršku UN? Žene u crnom se u potpunosti slažu sa stavom ekspertkinje za bezbednost Dragane Dulić koja s pravom ukazuje da problem nije samo primena, već je problematičan i sam militarizovani karakter R1325:

– **Militaristički karakter Rezolucije 1325:** bavi se ratom i vojnim sukobom kao trajnim, prirodnim, neizbežnim stanjem stvari, što je čak u „suprotnosti sa ulogom UN u održanju mira i bezbednosti u svetu. Rezolucija nalaže da zemlje koje su je usvojile postupaju u duhu njenih članova prvenstveno u vreme oružanog sukoba, što po sebi nije dovoljno da bi se garantovala zaštita žena i dece od posledica rata, u smislu raseljavanja, siromaštva, pa čak i silovanja. Stoga je prirodno to je ona ubrzo dopunjena Rezolucijama SB 1820 (19. 6. 2008), 1888 (30. 9. 2009) i 1889 (5. 10. 2009) koje se specifično fokusiraju na seksual-

no nasilje u toku oružanog sukoba”, itd.⁶¹

– **Militarizacija feminističkih zahteva za jednakošću:** kvantitativno uključivanje žena u sektor bezbednosti i militarističke strukture, svodi zahteve za jednak pristup moći isključivo na učesnice žena u autoritarnim patrijarhalnim stukturama – vojnoj moći: „žene nisu samo žrtve, nego su često i pod oružjem, dakle aktivne učesnice...”⁶² Za elitu na vlasti R 1325 predstavlja ulaznicu u svet moćnih: „Otuda Rezolucija 1325 ima u vidu da vodeće snage njene spoljašnje podrške – UN, EU, SAD – treba da pomognu ponovnoj izgradnji i reformi vojske, policije i drugih bezbednosnih snaga, putem efikasne obuke u rodnim pitanjima za čitavo njihovo osoblje kao i uključivanje žena u ove snage. Dimenzija specifično ljudske bezbednosti je u drugom planu iako je deklarativno prisutna”.⁶³ Dakle, R1325 ne sledi ono što žene na terenu podrazumevaju

61) Dulić, Dragana, „Prilog diskusiji o Nacrtu Nacionalno-akcionog plana za R1325” – neobjavljeno.

62) Izjava državne sekretarke u Ministarstvu odbrane T. Mišćević, Danas, 9-10. jun 2011.

63) Dulić, Dragana, „Prilog diskusiji o Nacrtu Nacionalno-akcionog plana za R1325” – neobjavljeno.

pod ljudskom bezbednošću! Sem toga, monitoring R1325 pokazuje da žene čak ne učestvuju ni u tom militarističkom konceptu bezbednosti, sve pokazuje da žene (najčešće „podobne i poslušne”) ne učestvuju ni u upravljanju na lokalnom nivou ni u sektoru bezbednosti!

– **Kolonijalni i hegemoni duh:** R1325 se uglavnom primenjuje u siromašnim zemljama Juga, u postkonfliktnim područjima, u tzv. tranzicionim zemljama. Čak ni sve članice SB UN nisu usvojile Nacionalne akcione planove za primenu R1325. U zapadnim zemljama uglavnom se njome bave vlade, a pre svega NVO eksperti i ekspertkinje koji je nude i podržavaju kao izvojni artikl za aktivistkinje iz siromašnih zemalja. Budući da su one izložene stalnoj borbi za opstanak organizacija, preko R1325 prihvataju partnerstvo, bolje rečeno, podanički odnos i sa državom i sa donatorima. I to je jedan od razloga što ova Rezolucija postaje više stvar državnih ili NVO elita, udaljenih od stvarnosti najvećeg dela stanovništva a posebno žena. Zbog toga R1325 ima veoma ograničen uticaja na status siromašnih žena, na kažnjivost nasilja i zločina. To pokazuju izveštaji o implementaciji R1325. Sem toga, kako kaže D. Dulić „ni

ova 'ženska' rezolucija ne podstiče prostor za reforme UN, ne dovodi u pitanje hegemonu poziciju bogatih država, sučeljavanja i podelu na Sever-Jug produbljenu nakon 11. septembra 2001, kao i tzv. rat protiv terorizma, humanitarne intervencije, što najviše pogađa civilno stanovništvo, pre svega, žene i decu". Zato ne iznenađuje da su neke od promoterki R1325 tvrde militaristkinje, kao što je Ursula Plasnik, posebna izaslanica MIP-a Austrije za ženske mreže, bivša ministarka spoljnih poslova: „Nato je naš najbolji saveznik u primeni Rezolucije 1325 – oni znaju koliko je bitno uključiti žene u 'mirovne' operacije, što se posebno vidi u misiji ISAF u Avganistanu.”⁶⁴

– **Neobavezujući karakter Rezolucije 1325:** D. Dulić smatra da nisu dovoljno razvijeni mehanizmi odgovornosti za njenu implementaciju, nema strogo utvrđen vremenski okvir ili strategiju za svoju primenu, niti je ona obavezujuća, što može da bude prednost u smislu prepuštanja inicijative svakoj zemlji

---

64) Izjava U. Plasnik, na panelu „Bez mira nema žena: uključivanje žena u regionalnu sigurnost”, u organizaciji Regionalnog ženskog lobija za mir, bezbednost i pravdu, održanom u Skopju, 25. juna 2010.

da prema svojim prioritetima odredi agendu, ali i mana ako zbog toga izostane zajednička strategija među državama, zajedno sa UN, tako da svaka od država upotrebljava R1325 u skladu sa potrebama elite na vlasti, bez ikakvog oslanjanja na potrebe žena za ljudskom bezbednošću.

– **Ograničen učinak R1325 na terenu:** Premda učinak zavisi od mnoštva faktora, na osnovu izveštaja prikupljenih za 10 godina postojanja R1325 napravljeni su mali pomaci u pogledu smanjenja seksualnih zločina u ratnim područjima; glasovi žena (sem „odabranih”) se ne čuju na UN međunarodnim konferencijama o miru i bezbednosti, a da ne govorimo o „neposlušnim” feminističko-antimilitarističkim aktivistkinjama! „Otuda se kao crvena nit u brojnoj literaturi posvećenoj R 1325 sve manje čuju optimistični tonovi u pogledu njenog sadržaja i njene implementacije, a sve više optužbe da je njeno uvažavanje u osnovi samo deklarativno, i čak da je ona još jedan 'trik' koji su članovi SB smislili da pacifikuju aktivistkinje.”⁶⁵

---

65) Dulić, Dragana, „Prilog diskusiji o Nacrtu Nacionalno-akcionog plana za R1325” – neobjavljeno

I u slučaju Rezolucije 1325, kao i svih teškoća, prepreka, izazova na putu stvaranja pravednog mira i feminističko-antimilitarističke utopije o drugačijoj bezbednosti, nije dovoljno naljutiti se, već se odgovorno organizovati na lokalnom, regionalnom i globalnom planu i

ne dozvoliti da se obesmišljavaju i kidnapuju važni međunarodni dokumenti kao što treba da bude R1325. Zato raste broj koalicija i mreža koje to čine i u kojima *ŽuC* aktivno učestvuje.

Mireya Forel

Nasilje nad ženama u vremenima rata – nasilje kao oružje rata

1. Uvod

Značaj stvaranja kolektivne memorije o nasilju nad ženama u vremenima rata.

Oružje rata. Nasilje koje trpe žene

2. Mi smo u protoistoriji naše memorije

(Protoistorija: naziv kojim se u istorijskom razvoju naroda i zemalja obeležava prelazno doba između praistorije i istorije – prim.prev.)

Prepreke zapadne patrijarhalne moći u stvaranju feminističke memorije.

Crna mrlja: zauvek zaboravljene. Mnogobrojni i skriveni ratovi

Koncept civilnog stanovništva. Naš pogled prekriven velom viktimističkog diskursa

3. Oblici nasilja nad ženama kao oružja rata

Od legitimiteta do strategije

4. Zaključak zavisi od nas

I. Uvod. Stvaranje memorije

Ovo izlaganje je priređeno u okviru konferencije *'Manje vidljivi oblici rodnog nasilja'*

održanoj u Bilbaou 2010. godine. Međutim, tekst je doživeo izvesne izmene koje sam unela nakon povratka sa skupa Mreže *Žena u crnom* Srbije (avgust 2010). Skupu su pored žena iz Srbije, prisustvovali i žene iz Crne Gore, kao i jedna aktivistkinja iz Bosne i Hercegovine. Prošlo je već devet godina kako je završen rat u bivšoj Jugoslaviji. Virdžinija Vulf je pisala 'zna se kad se završava rat, ali se ne zna kad rat počinje'. Zaista ne znam da li imamo svest o tome kada se rat završava. Bolje rečeno, ne verujem da sve zajednice pogođene ratom dele tu svest na isti način.

U uvodnom delu rekla bih da se neki oružani sukob ne završava

sve dok nema memorije o kojem otvoreno govore obe strane, kako ona napadnuta, tako i ona agresorska i to kroz svakodnevno iskustvo, osećanja, ali i sa stanovišta pravde i istine o činjenicama, uzrocima i posledicama sukoba. Stvaranje memorije je veoma dugačak, izuzetno bolan i složen put. Uopšte uzev, skloniji smo da poverujemo da ratni sukob završava kad utihnu ratna oružja. Kada nema više žrtava i nasilja. I kad se nadamo da je to iza nas.

Margaret Diras je u svom romanu 'Le Square' napisanom 1952. godine zapisala o žrtvama iz koncentracionih logora 'Bile su primorane da se povuku u tišinu', (Ils etaient contraints de rentrer dans silence).

Sve je u tome da se izgradi ono što je porušeno i, naravno, uvek mislimo na ono materijalno. U tu svrhu često stiže, ali nikako bez određenih interesa, potpora mnogih država i pojedinaca. Tako se stvaraju odnosi zavisnosti i to je konstanta nakon svih razaranja. To je vreme koje zovemo post-konfliktno i ono se odvija u užasnoj medijskoj tišini, ali i u odsustvu solidarnosti kao da je rat samo štektanje minobacača, buka bombi i mitraljeza, ali i udaraca sekirom.

Danas nas stanje memorije i svesti o nasilju nad ženama u vremenima rata vodi ka zaključku da je to nasilje oružje rata. Uprkos tome možemo da napravimo razliku između planiranog i strateškog nasilja i nasilja koje se smatra legitimnim. Kasnije ću se u ovom radu osvrnuti na silovanja i prisilne trudnoće kao oružje rata.

Šta je to oružje rata?

Kako se rađa, razvija i primenjuje?

Naša prijateljica Gracijela Longoni/Graziella Longoni, *Žene u crnom* iz Milana, kaže da je „oružje je neophodno ubilačko pomagalo kojim se tela pretvaraju u ratne mašine, ono je sredstvo uništavanja i sejanja straha, sredstvo za uništavanje drugih tela, neretko i nenaoružanih, kao što je slučaj sa civilnim stanovništvom... sredstvo kojim se čitave zone planete čine nenastanjivim, a ono će nastaviti da proizvodi smrt čak i nakon okončanja rata...” (1). Autorka misli na sve posledice oružja kao u slučaju mina.

Oružja rata su proizvod celog jednog procesa. U predratnom periodu se proizvode, u ratu se koriste, posle rata se održavaju. Naravno,

ovde ne mislim samo na procese materijalne proizvodnje oružja.

Oružja se menjaju ili se ne menjaju, u zavisnosti od rata. Tu ne mislim samo na ratove u vidu oružanih sukoba, već i na druge ratove: ekonomske, socijalne, kulturne, klimatske i ekološke. Oružani sukobi ponekad prethode drugim vidovima rata ili su ponekad vid kazne protiv društava koja ne prihvataju ono što sobom nose oružani sukob a to su zavisnost, nezaposlenost, nejednakost, korupcija, a često dovode na vlast diktature ili vlade po volji interesa kapitala. Tih primera ima na svim kontinentima, kao i u našem mediteranskom okruženju. Mnogi oružani sukobi imaju zastrašujući karakter jer nose sobom sve vidove rata i sve se to odvija u kratkom periodu. Svi ovi ratovi koriste se sličnim oružjem. Naprimera, socio-ekonomski rat proizvodi nasilje, a najviše silovanja i prisilnu prostituciju. Naime, ovi različiti vidovi rata vrše raslojavanja na svim nivoima. Stvara se klima napetosti i straha.

Svaki rat je proizvod militarističke logike, a ona varira u zavisnosti od društva i epohe.

Pod militarizmom se danas podrazumeva ideologija koja u potpunosti povezuje pojam 'bez-

bednosti' sa vojnom moći. To je politička ideologija koja opravdava, strukturira i 'blindira' jedan sistem – militarizam – kojim se celokupno društvo organizuje oko ideje bezbednosti koja isključivo zavisi od vojne sfere. Tako nastaje fenomen militarizacije. Premda postoji 'pravna država', podela vlasti, raznolike i autonomne sfere društva, sve socio-kulturne veze i sve organske strukture su prožete militarizacijom. Osovina svega je militarizam, to jest bezbednost u ime 'javnog dobra'. Kad se govori o bezbednosti govori se o odbrani od nekog ili nečega ili o napadu 'u ime nečega' i to uvek u ime 'bezbednosti'. Dakle, uvek se govori o oružju. A oružja ima zaista mnogo i veoma je raznovrsno. A bezbednost je po sebi 'oružje'. Bezbednost znači održati neki poredak, a danas znači sačuvati sve poluge patrijarhalne vlasti u zapadnom svetu i uticaj koji vlast vrši u celom svetu.

Ukratko, smatram da se takav poredak zasniva na ideji o nadmoći muškaraca nad ženama, nad 'drugima' i nad prirodom. Ta ideja počiva na potrebi za takmičenjem i osvajanjem. To su glavni uzroci militarizacije u našim društvima, to je okvir u kojem se rađa nasilje među nama. Nasilje je plod dugotrajnog procesa vaspitanja i to nasilje možemo sma-

trati oružjem koje se primenjuje bilo u funkciji rata i/ili u cilju očuvanja ustanovljenog poretka. Generalno, objašnjenja su razna, pod razni izgovori, ali uvek služe proizvodnji straha, odnosno tzv. sposobnosti da se održi ustanovljeni poredak. Kad se govori o propagandi uvek se govori u terminima 'propagandnog oružja'. Ono se proizvodi u ime 'vrednosti' koje se tiču odnosa između žena i muškaraca, ljudskih prava, pitanja socio-kulturnog ili takozvanog religijskog identiteta. Zbog toga moramo da naučimo da razotkrivamo tu propagandu i da se odbranimo od nje. Ratna propaganda je usmerena tako da cinično prisvoji ili kidnapuje naše težnje za mirom i pravdom, da ih pretvori u oružje u funkciji osvajanja i nadmoći. To je jedan od mračnih aspekata militarizma, kojim se stvara klima dezorijentisanosti i podele, bespomoćnosti u slučaju okupacija, što svedoče primeri Avganistana i Libije.

Ovakav karakter patrijarhalne zapadnjačke militarističke moći prikazala sam još pre izvesnog vremena kroz sličnosti između procesa ratnog nasilja i procesa rodnog nasilja a to se može videti u dodatku 1. ovog rada. To se može videti i u poruci *Žena u crnom* iz Sevilje,

napisanoj povodom 25. novembra 2009. godine:

„Nasilje iz feminističke perspektive znači razotkrivanje i osudu moći koja proizvodi, opravdava i čini nasilje mogućim. Ne mogu se osuđivati zločinački mačistički postupci muškaraca prema ženama a istovremeno podržavati da se:

- vojno interveniše u nekoj zemlju sa namerom da se ona uništi i učini zavisnom, jednako kao što mačizam postupa sa ženama,

- okupira neka zemlja pod izgovorom da se time brane mir i ljudska prava, jednako kao što to zagovara mačizam u ponašanju prema ženama,

- finansiraju paravojske ili regularna vojska kako bi se nastavila neka diktatura, jednako kao što mačizam sprečava nezavisne inicijative žena,

- proizvodi i prodaje oružje za rat i represiju, jednako kao što mačizam vrši mučenja i nasilje nad ženama uključujući i ubijanje.

Mogle bismo do unedogled nabrajati situacije u kojima se svakom muškarcu dopušta da primeni nasilje i to pod bilo kojim izgovorom ili u bilo kojim okolnostima u odnosu na žene.”

Ovde navedene sličnosti, kao i u dodatku 1. jasno pokazuju odnos između raznih patrijarhalnih oružja moći, a u cilju stvaranja stanja permanentnog rata i hronične tenzije.

Nemoguće je iskoreniti rodno nasilje ukoliko se ne uzme u obzir i osudi sveprisutno opravdavanje nasilja u raznim sferama društva, nasilje koje se vrši prema drugima u vidu pretnji, ucena i drugih činova rata.

Obično se kaže da su u tradicionalnim patrijarhalnim odnosima ovu vrstu legitimizacije

uživali odrasli muškarci u odnosu na žene i mlade, kao i na 'tuđine/ke' u odnosu na 'naše'.

Međutim, u današnjem modernom svetu taj legitimitet uživaju države i međunarodne institucije svih vrsta sa svojim ekspertima. Sve su to osnovne poluge militarizma koje ga hrane i održavaju.

Prisvajanjem prava na vršenje nasilja, na intervenciju i odmazdu, moderne države navodno imaju za cilj da spreče seksističko i rasno nasilje kako bi se ublažile tenzije i omogućio suživot, a zapravo podstiču i legitimiju nasilje.

U tu svrhu moderne države sprovode bezbednosnu politiku koja se svodi na stalni strah od pretnji, opasnosti, bilo da su to socijalne, ekonomske ili političke pretnje. Na planu međuljudskih odnosa to se ispoljava kroz snažnu identifikaciju sa nasiljem kao sredstvom samopotvrđivanja u bilo kojoj situaciji frustracije. A njih ima napretek u društvu bolesnom od patrijarhalne moći. **To su odnosi koji stvaraju kolektivnu patologiju a ona postaje hronična pretnja za nas.**

Koje vrste nasilja trpe žene?

U ratu žene trpe ekstremno nasilje, dugotrajno a često i neprekidno, kako u intimnoj, tako i u javnoj sferi što ostavlja tragove o kojima će biti reči u dodatku 2. Svaki trag je mnogo više od jedne priče, epizode, to je svet unutarnjeg razaranja i more. Tragovi ostaju za ceo život. Ne ostavlja svaki rat isti trag, ali svi ti tragovi svedoče o određenim ratnim ciljevima i strategijama.

Treba jasno istaći da ne možemo samo osuđivati stanje u kojem se nalaze žene u napadnutim zemljama, već je neophodno upoznati

nasilje koje trpe žene u agresorskim zemljama. Ne smemo smetnuti s uma da muškaraca koji se vraćaju sa fronta najčešće postaju agresivniji prisvajajući veće pravo da vladaju nad majkama, suprugama, sestrama. Tako se potvrđuju. Ne smemo zaboraviti ni političku propagandu koja poziva na rađanje (povećanje nataliteta) i vrši snažan pritisak na žene da se svedu samo na majke i supruge i to u 'korist otadžbine'. Međutim, to ne znači da žene ne učestvuju u poslovima i pitanjima u vezi sa vođenjem rata.

U tom smislu moramo sa posebnom pažnjom da se bavimo mladima pa čak i devojkama i dečacima. Oni/e su sve više meta nasilja i serijskih otmica iako to nije ništa novo u istoriji. Trpe zastrašujuće traume zbog gubitka svog identiteta i zato što su upotrebljeni/e kao oružje rata pored svih ostalih vidova nasilja koji ih lišavaju perioda odrastanja.

Bavljenje nasiljem nad ženama u vremenima rata moralo bi da probudi našu uspavanu savest kako bismo sa/znale što više o onome što se dešava tokom sadašnjih oružanih sukoba, stvorile o tome živu memoriju, ali i da nas učini budnima u

pogledu svega onoga što se može desiti u vremenima koja prethode ratu.

U tom smislu, znanje o vremenima pre rata i posle rata mora da postane sastavni deo svesti u izgradnji našeg ženske memorije o nasilju tokom rata.

II Protoistorija naše memorije o nasilju nad ženama

Do izbijanja rata u bivšoj Jugoslaviji 90-ih godina XX veka nije postojala politička kolektivna svest o postojanju zločina nad ženama. To se desilo zahvaljujući feminističkom pokretu pre tog rata, koji je uključivao snažan feminističko-pacifistički i eko-feministički pokret u Evropi i u Latinskoj Americi. Takođe je postojao jak pokret hiljada žrtava seksualnog ropstva tokom Drugom svetskog rata pod japanskom vojskom u pacifičkoj regiji.

Jedan od najvećih oblika nasilja protiv žena u vremenima rata bilo je upravo vekovno ćutanje o pretrpljenim zločinima. Znači da o tome nedovoljno znamo. Danas je, po mom mišljenju, stvaranje

memorije još uvek u protoistorijskom stadijumu a razlozi su mnogostruki i to ću pokušati da izložim kao metodološko pitanje u četiri tačke:

1. Crna mrlja: zauvek zaboravljene

2. Mnogobrojni i skriveni ratovi

3. Koncept civilnog stanovništva

4. Naši pogledi prekriveni velom viktimestičkog diskursa

1. Crna mrlja: zauvek zaboravljene

Ovu prvu tačku potvrdiću odličnim zapažanjem Rene Maheu u njenom veoma konciznom predgovoru za Svetsku antologiju slobode (2). Ona podseća da je celokupna pisana i oralna istorija obavijena velom ćutanja o milionima žena, muškaraca, devojčica i dečaka u celom svetu koji nisu bili u mogućnosti da izraze svoje dostojanstvo narušeno nasiljem i bedom.

Istorija ne beleži tragove onih koje/i su najviše trpele/i nasilje. **Ne zaboravimo sledeću činjenicu: nasilje je pobeđivalo tokom istorije, a pobeđuje i u našem vremenu; istorija je prekrila zaboravom**

svoje žrtve i to lažima, terorom i manipulacijama. Iz senke su uvek izlazili i izlaze glasovi žena žrtava, upravo su glasovi ti koji nas vode u protoistoriju naše memorije, sve do prvih početaka otpora. To su glasovi koji stvaraju istoriju: drugačiju od one o ratovima, o nasilju u svim sferama, istoriju koja još od samih početaka svedoči o drugačijem ljudskom razvoju koji ne zavisi od nasilja.

To nije imalo nikakvog javnog ili političkog značaja i uticaja tako da nismo mogli ni da pretpostavimo šta je rat sobom nosio. Naime, postoji memorija o ratovima, o postupcima i vrednostima u društvima u vremenima bez rata u kojima je potpuno legitimisano seksističko nasilje. A znamo da to nasilje nekontrolisano buja u vremenima rata. Moglo bi se reći da su prekrivene najmračnijim velom ćutanja sve žrtve genocida koji je istrebio čitave zajednice, čak i čitave civilizacije. Radi se o društvima koja možda nisu pribegavala organizovanom nasilju ili su čak bila polu-patrijarhalnog tipa, kako se to obično naziva ili jednostavno nisu imali nikakve organizacione sličnosti sa osvajačima.

2. Mnogobrojni i skriveni ratovi: prekinuti sa mitologizacijom

Jedno od patrijarhalnih nasleđa je i predstava o tome šta je rat i šta je to naša civilizacija.

Potreba da se definiše ono što se podrazumeva pod ratom dovela je do mnogobrojnih istraživanja u društvenim naukama, u istoriji i, naravno, među analitičarima/kama u mirovnom pokretu, u literaturi i umetnosti. Nije mi cilj da ponudim manje ili više tačnu definiciju onoga što jeste ili što bi bio oružani sukob. Jednostavno ću podsetiti na neke patrijarhalne militarističke prepreke koje otežavaju celovito feminističko razumevanje onoga što se podrazumeva pod ratom i šta to znači za nas žene. Među tim preprekama istakla bih dva mita:

2.1. Mit o prirodnom procesu

Umberto Kori (U. Cori), stručnjak za pitanja rata, kojeg je citirao u delu 'Rat, mir i državni sistem' Haime Pastor (Jaime Pastor), kaže da su u 3 400 godina dokumentovane istorije čovečanstva samo 234 godine bile godine 'mira'. Isto tako, Bertu i Karijer (Berthoul i Carriere) (3) pišu da od 1740. godine do danas nije bilo nijedne go-

dine bez rata. Ovi podaci nam govore da se rat smatra nečim normalnim, neizbežnim ili čak 'prirodnim' za ljudska bića. Ti podaci uglavnom se tiču muškaraca jer su u najvećem broju slučajeva žene bile isključene iz vojnih i ratničkih struktura. Međutim, ako bismo napravili neki istorijski presek videli bismo da nisu svim ženama bile strane ratničke namere ili njihovi 'plodovi': od Kleoparte preko slavni kraljica kao što je bila Izabela iz Kastilje do premijerke Margaret Tačer ili današnjih ministarki odbrane.

Isuviše dobro znamo da su žene bile ili jesu učesnice ili su podržavale i podržavaju, direktno ili indirektno, ratničke pohode. Iako nećemo ovde ulaziti u debatu o različitim stavovima u vezi sa tim niti sa razlozima zbog kojih muškarci 'tradicionalno' imaju ulogu 'ratnika', ipak ćemo se osvrnuti na dva danas vrlo aktuelna pitanja.

Prvo, stav da uključivanje žena u oružane snage/OS može da promeni suštinu OS ili da militarizam nema veze sa patrijarhalnom moći. Kao odgovor na to možemo reći da odlike i bit vojske nisu neko kvantitativno pitanje i da ne zavise od rodne ravnoteže već pre svega od

toga u kojoj meri aktivno prihvatamo ili ne prihvatamo patrijarhalne vrednosti, postupke i strukture na kojima počivaju vojske i militarizam. Okrutno ponašanje vojnkinja SAD-a prema iračkim zarobljenicima upravo na tragičan način to i potvrđuje.

Takođe se možemo podsetiti da su tokom Drugog svetskog rata, konkretno za vreme nacizma, žene aktivno učestvovala u militarističkim strukturama, a danas su izraelske žene uključene u vojne dužnosti, a to baš nimalo nije promenilo strategije kolonizacije ili rata koji vodi država. Militaristički metodi koje su primenjivali oslobodilački gerilski pokreti protiv okupacije ili diktatorskih režima nisu promenjeni uključivanjem žena, premda su u njima navodno bile zabranjene seksualne zloupotrebe. Uključivanje žena u oružane snage postaje važno jer se time 'ukrašava' militarizam. Time navodno vojske postaju pravednije, jednakije, 'civilizovanije'. Cilj je da se tako zadobije viši stepen prihvatanja oružanih snaga u društvu, posebno u slučaju vojnih misija. To predstavlja oružje rata jer se preko politike aktivne rodne ravnopravnosti navodno raskida sa tradicionalnom reakcionarnom politikom koja je žene svodila na

reproduktivne uloge. Takva politika podrazumeva da se ministarstva za odbranu sve više trude da koriguju seksističko ponašanje kako bi se izbegle unutrašnje tenzije. Međutim, radi se o tome da se seksizam ne može iskoreniti iz patrijarhalne moći boreći se jedino protiv određenih vidova diskriminacije, jer je seksizam srž celokupnog patrijarhalnog sistema. A to vrlo dobro zna vlast.

Drugo, stav da su ljudi 'po prirodi' skloni ratu. Po strani to što bismo morali da preispitamo šta se podrazumeva pod 'prirodom' jer znamo da celokupno organizovano nasilje potiče od dugotrajnog procesa vaspitavanja (u kojem je vojska imala veoma važnu ulogu). Postoji mnoštvo podsticaja na takvo nasilje od kojih je važno napomenuti drogu i pornografiju, kao i pravo da se raspolože ženama – seksualnim radnicama u javnim kućama u blizini vojnih baza. Međutim, proces tog dugotrajnog vaspitavanja ne zavisi samo od onoga što se uči i stiče u vojsci, već tome treba dodati i druge vidove društvene militarizacije u vremenima rata kao što su represivna kontrola nad građanima ili stavljanje brojnih privrednih gra-

na u funkciju rata i koristi koje se iz toga izvlače. Sveprisutnost militarizma nas primorava da ga sagledavamo iz raznih uglova, otvorenih, a još više mračnih i tajnih. Ovdje se ne radi o militarizmu u vidu diktatorskog odnosa prema civilnom stanovništvu, već militarizmu koji se uvlači u sve arterije našeg društvenog, kulturnog, ekonomskog, političkog čak i emotivnog života.

Drugim rečima, radi se o procesu 'normalizacije' militarizma. Njime se vrši 'obuka' za patrijarhalne vrednosti kao što su hijerarhija, takmičenje, sposobnost da se pobedi i osvoje i prostor i vlast. To uvek pretpostavlja da mora da postoji 'neprijatelj' na frontu. To je učenje za stalni život u tenzijama, u strahu od različitog, u budnosti pred 'pretnjama' i pretvaranju života u svet 'bezbednosti' koju u takvim okolnostima nikad ne možemo dostići. Zbog toga se bilo na kolektivnom planu ili u međuljudskim odnosima stvaraju savezi i paktovi i baš zbog toga dolazi do razočaranja i frustracija koje sobom nose opasne seksističke, homofobične, rasističke postupke, itd.

Na nivou društva takmičarstvo i borba za vlast i za interese uvek

su vezani za uvažavanje autoriteta, za nadmoć naspram 'drugog' – neprijatelja – a uvek je to prikriveno društvenim i političkim vrednostima. To su procesi kolektivne militarizacije koji veoma snažno oblikuju stanje svesti. Ovi procesi kulminiraju na razne načine od bandi organizovanog kriminala do fašizma, od hladnog rata protiv 'komunizma' ili terora koji potiče od islamofobije. Militarizam oblikuje uniformnost kao dominantni način mišljenja zasnovan na svemoćnom patrijarhalnom autoritetu. Izaziva divljenje snazi i moći što i nas žene može lako zavesti.

Proces vaspitavanja za militarizam postaje još opasniji jer u potpunosti odgovara sadašnjem modelu društva u kojem je sve privremeno, prolazno, u kojem ljudi sve više postaju roba-objekat i gde su pokidane društvene i emotivne veze u korist jednostranog odnosa sa državom. Pojedinaac ili pojedinka se nalaze u stalnoj borbi za dokazivanjem, sticanjem priznanja i do sada nepoznatog stepena posesivnog individualizma.

Jedan od dokaza da nasilje nije 'prirodno' ljudskim bićima jeste

i činjenica da najveći deo ratnika doživljava veoma teške traume u ratu što nikako ne ide u prilog stavu o prihvatanju i 'normalizaciji' nasilja. Nasuprot tome, ima isuviše tragova i dokaza na osnovu kojih možemo tvrditi da je **rat mesto u kojem se do krajnosti pa čak i na patološki način ispoljavaju nadmoć i takmičarstvo a istovremeno to je i mesto gde se to sve poništava.**

Uvek se navodi jedan ili više razloga za vođenje rata. Čak i to pokazuje da je teško održiv stav da je rat nešto 'prirodno' kod ljudskih bića. Isto tako nimalo ne čudi da istorija obiluje polemikama o tome šta je to rat.

2.2 Mit o prirodnom procesu razvoja ili (razvojnog procesu)

Na koje zamke nailazimo?

Kao opravdanje rata se nude brojni politički, teritorijalni, ekonomski i kulturni razlozi, i to tako da se napadačka vlast smatra napadnutom. Kao što smo videli, politika straha vezana za lik neprijatelja i osećanje ugroženosti postaju ključni razlozi za vođenje rata. To stvara klimu otuđenja u kojoj je stanovništvo veoma lako ubediti u opravdanost rata.

Uprkos tome mnogi sukobi tokom istorije i sada se ne smatraju ratovima. Obično im se daju drugačija imena, kao što su teritorijalno širenje ove ili one imperije, vizigotski ili franački osvajački pohodi, krstaški ratovi, takozvana rekonkvista (ponovno osvajanje), otkriće Amerike ili osvajanje Amerike, ropstvo, formiranje državnacija i naravno, kolonijalizam. Sve ovo formira našu kolektivnu zapadnu memoriju. Utiče na naš odnos prema istorijskim činjenicama, to jest, o neprekidnoj istoriji vođenja ratova. Utiču na to da se mi stavljamo na stranu moći koja je izbrisala te ratove kako bi ih objasnila kao deo procesa razvoja koji je stvorio i učvrstio modernu civilizaciju. Ti procesi su nam objašnjeni kao neizbežni u okviru istorijskog razvoja i njima se opravdava ono što danas zovemo modernom istorijom. Upravo tu dolazimo do srži zapadnog patrijarhalnog moralnog licemerja. Naši udžbenici su prepuni takvih primera, a da ne govorimo o ulozi medija kao što je film koji nam prenosi pojmove dobra i zla, heroja i neprijatelja, opravdanog ili nepravednog rata, zaslužene kazne, itd. Međutim, o žrtvama nikada ni reči.

Rezultat svega toga je da naila-

zimo na primere da se veoma dugo – čak i danas – smatralo da je, po količini nasilja i istorijskom bilan-su, osvajački pohod Vizigota bio nešto sasvim drugo od 'arapskog osvajačkog pohoda'.

Dvostruki moral karakterističan za zapadne patrijarhalne odnose naročito se ispoljava u navici da se 'drugi' optuže za ono što mi up-ravo radimo. Na primer, sistematska silovanja žena, bilo masovna ili selektivna, vršena tokom cele grčko-rimske epohe – kolevke naše zapadne civilizacije – vršena su i tokom 800 godina naših osvajanja, krstaških ratova i genocidnih ra-tova. Međutim, formiran je ceo jedan rasistički diskurs o 'navodno' seksualno nedoličnom i nekon-trolisanom ponašanju muškaraca iz drugih kultura, a posebno 'Mavara' ili 'Indijanaca' koji otimaju bele žene. Taj diskurs je dobro odnego-van brojnim akcionim filmovima. Pripisivati 'neprijatelju' 'divljačko' nasilje znači prati ruke od nasilja i opravdavati osvetničke i 'civilizato-rske' intervencije kao povod za rat.

Ima mnoštvo načina poricanja istorije ratova i njegovih posledi-ca na istoriju čovečanstva. Za to

imamo nedavne primere negiranja rata u vezi sa kolonijalizmom. Fran-cuska i dalje ne priznaje rat koji je vodila u Alžiru iako je taj rat odneo preko 100 000 žrtava. Umesto toga, govori se o 'alžirskom pitanju' a nešto slično se sad dešava u vezi sa Čečenijom, Avganistanom, Irakom, Palestinom i Libijom i svi ti ratovi su prikriiveni rečima kao što su *oku-pacija, humanitarni rat, rat za mir, rat za demokratiju, jednakost, rat protiv terora, itd.*

Zahvaljujući ovakvim veštīm i perverznm pojmovima gradi se memorija izrazito rasističkog karak-tera (4). „Drama Afrike je u tome što afrički čovek još uvek nije zakoračio u istoriju”, kako kaže francuski predsednik Sarkozy 2007. godine na Univerzitetu Chek-Anta-Diop u Dakaru u obraćanju mladeži sa celog afričkog kontinenta. U tom zastrašujućem govoru, koji vam savetujem da pročitate, pažnju tre-ba obratiti na nameru Sarkozija da nas uveri da su podanici (imperije) imali plemenitu potrebu da ih se civilizuje, a da su ipak, na kraju „kako kolonizatori kao i kolonizo-vani podjednako ispali žrtvama”.

Očigledno je da francuska vlast gleda kako će što više koristi izvući za sebe i nikako se ne može oslo-

boditi dvostrukog patrijarhalnog agresivnog morala, niti sakriti nesposobnost da se odrekne ideje o **kolonijalizmu**. Naime, tu nesposobnost da se odrekne (kolonijalizma) definišem kao **prisvajanje androcentrizma kao sastavnog dela zapadnog belog muškarca. To je nasilan, rasistički, seksistički, klasno/elitistički čin svojstven modernom patrijarhalnom načinu razmišljanja i moći**. Takav način razmišljanja i takva vrsta moći rađaju duboku mržnju, odbojnost i odvratnost. Taj fenomen je analizirao u svetlu sadašnjih događaja na izvanredan način Žan Zigler (Jean Ziegler) u svojoj nedavnoj knjizi „*La haine de l'Occident*” (Mržnja prema Zapadu), a slično nalazimo i u delu *’Zapad i drugi. Istorija nadmoći’* autorke Sofi Besis (Sophie Bessis).

Naša civilizacija, zvana progres, oslobođena je na nivou kolektivne svesti od celokupnog tereta ratnih zločina iz kojih smo izvukli ’korist i privilegije’ kako podseća R. Mahez u već navedenom delu.

Ipak, uvek je bilo onih koji su nas podsećali da je naš model razvoja tokom istorije potpuno zavisio od nasilja i patrijarhalnog diskriminatornog i militarističkog duha i

da to ima snažan uticaj čak i na naš način ispoljavanja solidarnosti. Dok smo osuđivali silovanja kao ratne zločine tokom rata na Balkanu takoreći ni reč nismo kazale o onome što se u to isto vreme dešavalo u Ruandi a posle u Kongu (1998-2003) gde su desetine hiljada žena bile izložene sistematskim silovanjima. Kao živa memorija, u bolu i traumama one sada pokušavaju da prebrode viktimistički diskurs osuđujući nasilje kao oružje rata.

Možda ne bi trebalo da se plašimo i da se upitamo da li smo i mi nesvesno usvojile kolonijalnu ideju po kojoj se prihvataju kao nešto normalno masovna silovanja u Africi, a to isto nam je potpuno neprihvatljivo na starom kontinentu. Neću dužiti o ovome, ali me je to podstaklo da razmišljam o trećej i četvrtoj tački na osnovu kojih smatram da smo u protoistoriji naše memorije.

3. Koncept civilnog stanovništva

Uvek je preovladavalo ćutanje o nasilju nad civilnim stanovništvom. To ćutanje je toliko nepodnošljivo nasilje budući da sve analize ističu da se tokom XX veka suočavamo sa novim fenomenom, a to je da

ratovi pogađaju oko 70% civilnog stanovništva.

Ovi podaci se najčešće vezuju za nove tehnologije smrti, navodno veliki 'doprinos' današnjeg progressa društava koje šalje rakete na udaljenost od 3 000 km, ali nema pravog načina da ugasi požare.

Ovaj argument o istoriji ratova svedoči o tome kako patrijarhalni zapadni androcentizam falsifikuje i samu istoriju. U prethodnom poglavlju prikazan je način na koji su iz istorije izbrisani neprekidni ratovi u kojima **su milioni civila masakrirani, poniženi, istrebljeni i to mnogo pre otkrića atomske bombe ili drugih sofisticiranih oružja za masovno ili selektivno uništenje.**

U tom smislu mogu se unedogled nabrajati konkretni primeri negiranja ratova tokom francuskog kolonijalizma, kao i britanskog, naprimer u Australiji, ili istorija ropstva kao pravog genocidnog rata protiv Afrike gde su ropkinje bile primorane da rađaju pošto ih siluju njihovi gospodari.

Izbrisati sve te periode, ili izbeći suočavanje sa takvom memorijom, nikako nam ne daje za pravo da govorimo o univerzalnom karakteru nasilja nad civilima ili još konkret-

nije nad ženama. **Pre nego što sebi damo za pravo da naša viđenja budu univerzalna, trebalo bi da dobro pogledamo sebi u oči i zapitamo se o samima sebi.** Ti pogledi nas dovode do pitanja. A kad se to prihvati naša memorija će možda početi da izlazi iz svog protoistorijskog stadijuma...

Što se tiče nasilja nad civilnim stanovništvom smatra se da je 'ideal svakog oružanog sukoba direktan sudar između zaraćenih strana u kojem jedna strana pobeđuje drugu' (5).

Bilo je takvih ratova i insistirati na tome znači prećutkivati ulogu žena u ratnim sukobima i nasilje nad njima. Ovakvo viđenje o navodnom 'idealnom ratu' čisti rat od onoga što je zapravo bio. O čemu se tu radi?

Odgovor se nalazi u jednostavnim primerima koji pokazuju šta znači za civilno stanovništvo priprema za rat i vođenje rata, čak i kad se rat odvija na bojnopolju:

- Gubitak voljenih bića. Udo vice. Siročad.
- Briga o invalidima rata.
- Socio-ekonomska i demografska neravnoteža.
- Zagađenje okoline.

– Prisvajanje resursa u korist rata i opšta militarizacija.

– Kontrola nad demografijom, tj. nadreproduktivnom sposobnošću žena.

Bez obzira na način vođenja rata, rat uvek pogađa civilno stanovništvo i, naravno, žene na specifičan način.

U tom smislu važno je insistirati da svaki rat uvek dovodi do militarizacije društva i formiranja socio-političkih arhetipa iz rodne perspektive. To je veoma podrobno istraživala Amparo Moreno Sarda u svojoj knjizi *'Drugačija politika Aristotela'* (La otra politica de Aristoteles).

Sem toga, ovaj navodno idealni koncept rata podrazumeva jasno prihvatanje militarističkih principa i vojski u rešavanju sukoba i prema tome zagovara profesionalizaciju vojske i svega što to podrazumeva. To je apologija smrti i žrtvovanja, kao glavnih komponenti militarističke filozofije. Suvišno je reći da ratoborna vlast koristi danas vojnu tehnologiju – kao sastavni deo svoje moći – kako bi nas uverila da zahvaljujući toj tehnologiji mogu dostići 'pravedne' ciljeve bez 'koletaralne štete', nazivajući tako

agresiju nad civilnim stanovništvom sve od vijetnamskog rata naovamo. Ovo propagandno oružje biva prihvatano među našim građanstvom kao vid 'progresa'. Međutim, dobro znamo o kakvoj se tehnologiji radi i koje su njene posledice.

Još mnogo toga treba da uradimo u korist 'demilitarizacije' svesti u rešavanju problema nasilja, a posebno u poštovanju života i brizi za život.

4 Naše poglede prekriva veo viktinističkog diskursa

Stižem do četvrtog i poslednjeg razloga za tezu o protoistorijskom stadijumu naše memorije. To je neka vrsta zaključka o posledicama onoga što sam dosada iznela. Već je rečeno da je ćutanje o nasilju nad ženama u vremenima rata jedan od najrasprostranjenijih oblika nasilja nad ženama.

Zbog čega se ćuti?

„Ćak se može ćuti da bavljenje specifičnim ratnim nasiljem nad ženama znači diskriminisati civilno stanovništvo u celini. Kad denunciramo, upozoravamo i analiziramo situacije u kojima se nalaze žene u vremenima rata, ni u kom slučaju

ne reprodukujemo seksističku politiku negiranja patnje ostalog dela civilnog stanovništva, čak i vojske. Ne pretendujemo da brojčano izmerimo nesreće između žena i muškaraca niti da upoređujemo ko je veća žrtva. Mi zapravo razotkrivamo ono što se podrazumeva pod pojmom civilnog stanovništva budući da je to isuviše uopšten i rodno neizdiferenciran pojam. Neophodno je osvetliti ono što se zaista zbiva ženama. To činimo i u slučaju svakog ćutanja koje prikri-va pluralitet stvarnosti, a sa jasnom namerom da se stavi tačka na svaku hijerarhizaciju vrednosti što obezvređuje sam život i što je jedno od oružje moći”.

Memorija je fundamentalna stvar, do te mere uznemirava da se čini sve da se ukine. *Žene u crnom* u bivšoj Jugoslaviji svakodnevno se bore protiv pokušaja ukidanja memorije. To se dešava posebno kad memorija dovodi u pitanje vrednosti i strukture moći koja opravdava nasilje i njegovu legitimnu upotreba u određenom trenutku. Leta 2010. bila sam na skupu Mreže *Žena u crnom* Srbije i na njemu su analizirane aktivnosti *ŽuC*-a povodom 15. godišnjice genocida u Srebreni-

ci. Bilo je očigledno da se ljudi više i aktivnije uključuju u simboličke aktivnosti kao što su 'performansi' (akcija Par cipela jedan život, radi izgradnje spomenika u Beogradu žrtvama genocida) nego u projekcije dokumentarnih filmova u kojima žrtve genocida svedoče. Jasno je da više nego važna svedočenja, direktna i živa, o proživljenom bolu teže nalaze prostor u procesu ponovne izgradnje memorije. Zato što **svedočenja generalno, a posebno svedočenja žena, živo prenose ono što se zbivalo u ratu, o njegovom uticaja na žene i na sva ljudska bića. Svedočenja razotkrivaju oružja rata i ratničke strategije.** U emotivnom smislu svedočenja su trauma za dostojanstvo. Za obe strane, iako na drugačiji način.

Svedočenja pomažu da se razotkriju manipulacije onih koje vode ratove, pomažu i da se shvati zašto postoji ćutanje o nasilju nad ženama. **Znati upijati pogled žrtava znači osvetliti život žrtava i tačke/mesta iz kojeg nam se obraćaju. Često više volimo da ostanemo slepe: odluka da ostanemo slepe predstavlja oružje viktimizacijskog diskursa ili viktimizacije žena žrtava.**

To je oružje kojim se žrtve

učinju. Viktimistički diskurs reprodukuje patrijarhalne sheme i binarni poredak: aktivno i pasivno; neprijatelj i žrtva; subjekat i objekat, a da pri tom prenebregavamo da se radi o subjektima sa osećanjima, razmišljanjem i sposobnošću za reakciju. Viktimizacija je prepreka koja stoji na putu ponovne izgradnje naše memorije. Kad već govorimo o pitanju nasilja nad ženama u vremenima rata, treba znati da viktimestički diskurs opstaje iz raznih razloga, od kojih ću navesti dva.

1. Obično su viktimizirane žene iz drugih kultura. Među samim feministkinjama postoji snažna tendencija reprodukcija zapadne patrijarhalne šeme u odnosu na drugog. Konstrukcija drugog je vrlo slična 'feminizaciji', proces inferiorizacije i isključivanja ljudi ili zajednica samo zato što ne pripadaju našoj zapadnoj zajednici. To je sastavni deo maskulinizovanog koncepta moderne države-nacije. Primjenjuje se na druga društva i kvalifikuje muškarce iz tih zajednica 'nedostojnima da budu muškarci' jer nisu aktivni činioци 'civilizacije'. To je odlika superiornosti koju je sebi dao beli zapadni muškarac kao jedan od simbola njegove patrijarhalne moći kojom se opravdava

intervencionizam i drugi mračni fenomeni kao što je sveprisutni i dominantni militarizam. Takođe među nama, feministkinjama, dolazi do snažnog usvajanja ovih patrijarhalnih vrednosti hijerarhije i isključivanja i zato smatramo da je naša dužnost da 'intervenišemo' ili da sebe smatramo spasiteljka-ma žena u 'zaostalim društvima', žena koje žive u uslovima koji podsećaju na naš 'srednji vek', što zapravo otkriva naše ogromno neznanje o onome što se tada dešavalo. To je negiranje procesa koji se zbivaju u današnjem svetu. To je negiranje žena kao subjekata, jer navodno žive u društvima muškaraca zarobljenima u tradiciji i nesposobnima da iskorače iz nje. To je slepo prihvatanje zamke dualiteta – ili tradicija ili modernost po meri zapada. Takav dualitet je formirao način mišljenja u kojem preovlađuje pravo da se donose sudovi, pro/ocenjuje, cenzuriše, interveniše i odlučuje u ime drugih.

Mi same činimo inferiornima žene iz društava koje je naša patrijarhalna moć učinila 'feminiziranim, tj. manje vrednim'. Od takozvane politike jed-

nakosti nesvesno idemo ka patrijarhalnoj politici inferiorizacije. Upraznjavamo ćutanje u korist našeg tumaćenja umesto da stvaramo memoriju slušajući, gledajući ostale, i ućeći da gledamo same sebe.

2. Održavanje viktimistićkog diskursa je moguće i zato što sagledavamo položaj žena skoro isključivo na osnovu diskriminacije žena u odnosu na muškarce. Polazi se od dualiteta u korist uniformnosti zasnovane na muškom modelu moći. Na taj način, od celokupne patrijarhalne moći dovodi se u pitanje samo njen seksistićki oblik, dok druge patrijarhalne strukture i vrednosti ostaju netaknute i nevidljive. Do sada nisam pronašla feministićeke tekstove o takozvanom rodnom nasilju ili nasilju u porodici koji dovode u pitanje društvenu militarizaciju kao strukturni fenomen patrijarhalnog nasilja. Ćak se i ne pominje položaj žena u ratu, ali su zato sveprisutne osude i kritike seksistićkog karaktera sudske vlasti. Međutim, sa stanovišta antimilitaristićkog feminizma koji se razlikuje od pacifistićkog zbog svoje radikalne kritike vojne moći,

a posebno sa izbijanjem rata u bivšoj Jugoslaviji, ima više analiza koje dovode u pitanje vezu između nasilja u mirnodopsko vreme sa nasiljem u ratu. To se posebno odnosi na pitanje grupnih silovanja od strane muškaraca, kao i na prostituciju, svođenje žena na ulogu majki i supruga za potrebe militarizovane populacione politike. Možda možemo prevazići mračne aspekte patrijarhalne moći tek kad budemo sposobne da prevaziđemo neke zamke feminizma jednakosti u kojem preovladava borba za dostizanje prava koja uživaju muškarci, kao što je vojska. Umesto toga, neophodno je dovesti u pitanje samu vojsku i društvenu militarizaciju.

III. Vrste nasilja nad ženama kao oruđe rata

Od ratnog nasilja nad ženama izdvajamo prisilnu trudnoću i masovna silovanja koja su postala poznata tokom rata u bivšoj Jugoslaviji. Postoji veoma rasprostranjeno mišljenje da u svim ratovima postoje silovanja i prisilne trudnoće kao oruđe rata. Usled oštrog polarizovanja u pogledu seksualnih zločina i zločina protiv reproduktivnih

prava ti zločini su viđeni isključivo kao istrebljenje neke zajednice, a to najviše pogađa žene.

Imajući u vidu takve stavove podsetiću da su činovi seksualne agresije bili upražnjavani u nacističkim getoima i koncentracionim logorima, ali oni nisu predstavljali deo genocidne ratne strategije protiv jevrejske, romske ili homoseksualne zajednice; to se ne može kazati ni u slučaju izraelskih oružanih snaga i njihove genocidne politike aparthejda protiv palestinskih žena. Uprkos tome, ne možemo smetnuti s uma ubijanje dece ili žena u nekim strategijama istrebljenja.

U uvodu sam napomenula da treba praviti razliku između onoga što čini deo strategija od onoga što su legitimni činovi. Granica između te dve stvari zavisi od toga šta se podrazumeva pod patologijom koju zovemo 'patrijarhatom' tj. načinom na koji uzima moć i vrši uticaj na ljude u nekom društvu.

1. Legitimni seksualni zločini

Premda silovanja nužno ne moraju biti sistematska, ona predstavljaju legitimno oružje rata jer stvaraju klimu terora i straha, a to su obavezne komponente politike

militarističke borbe i kao takvi uživaju legitimitet. Ponekad izazivaju navodne 'kulturne šokove' iako se zna da su te zločinačke prakse postale neizostavni deo ratnih okršaja.

Pomenute prakse bivaju legitimisane patrijarhalnim tumačenjem muške seksualnosti, tj. opravdanim seksualnim pražnjenjem usled proživljene napetosti. Kao što se zna, ratovi imaju svoja pravila i norme koje propisuju i legalizuju ono što se može činiti ili ono što je zabranjeno. Na normativnom planu silovanja nisu bila inkriminisana kao zločin uprkos tome što su uvek upražnjavana i normalizovana.

Legitimnost seksualnog nasilja mora se povezati i sa namerom da se učine manje vrednim muškarci napadnute strane. To je vid ponižavanja i oduzimanja moći muškarcima napadnute strane i to sa patrijarhalnog stanovišta. Sem toga, treba razmišljati i o aktivnom učešću žena u funkciji ponižavanja i ucene prema muškarcima iz napadnutih zemalja.

Kako silovanja, tako i položaj žena 'neprijatelja' koje su primorane da se prostitušu zbog bede ili zato što su primorane da se prostitušu, pokazuju potcenjivanje žena i snažnu mržnju prema ženama. To

je negiranje žena kao subjekata, demonstracija muške nadmoći. I upravo tu možemo razumeti razlog zbog kojeg je nasilje nad ženama prekriveno ćutanjem .

Valja podsetiti, a kasnije ćemo se na to vratiti, da kad žene prijavljuju silovanja prvo im se ne veruje a zatim se prihvata, ali kao izolovani, sporadični slučaj koji tu i tamo počine ratnici. I to je način da se sakrije nasilje koje trpe žene u vremenima rata.

2. Seksualno nasilje kao strategija

Postojanje strateških programa sistematskog silovanja u cilju etničkog čišćenja, praćeno prisilnim trudnoćama, poznato je tokom rata u Bosni i Hercegovini. Ovo oružje rata, čiji je cilj teritorijalno osvajanje i etničko čišćenje, usmereno je ka muškarcima: silovanje žena je zapravo, zauzimanje teritorije radi promene 'vlasnika poseda' a samim tim i slamanja duha muškaraca. Treba ih oslabiti i prisvojiti njihovu moć.

Pri tom žene nemaju nikakvu ulogu akterki već su objekti patrijarhalnih strategija unutar kojih se žene smatraju vlasništvom muškaraca i zemlje koju treba osvojiti. Žene su

kao zemlja iz koje se mora izvući korist. One su ratni trofej. Ranije su bile otimane. To je bio trofej koji je omogućavao reprodukciju zajednice. Trofej koji nakon osvajanja gubi aktivnu vezu sa svojim predašnjim identitetom. U patrijarhalnim kulturama žene imaju ulogu prenositeljki kulturnog identiteta. Nakon što su otete ili silovane, narušava se ravnoteža u zajednici koja počiva na moći muškaraca kroz uloge oca, muža ili brata.

Silovanje nakon čega žene prisilno ostaju trudne ima dvostruki strateški cilj: slomiti moral muškarca pokazujući mu da je nesposoban da ispuni propisanu ulogu branitelja dobara svoje zajednice, žena i dece, a istovremeno uništiti kontinuitet identiteta zajednice koju garantuju žene kao reproduktorke zajednice. **Sve je usmereno ka uništenju zajednice i njenog identiteta koji nakon toga nameće muškarac 'pobednik'. Novi gospodar.**

U raznim analizama ukazuje se na protivrečnost koja postoji između politike mržnje podsticane protiv neke zajednice kao vida oružja rata u predratnom periodu i silovanja koja vrše ratnici primoravajući žene na trudnoću tokom rata. Smatram

da je ova protivrečnost srž dvostrukog patrijarhalnog morala, čime se postiže glavni cilj:

Žene su glavni objekat strategije rata kojom se ženama oduzima sposobnost da budu subjekti. Perpetuiranje ćutanja o nasilju nad ženama predstavlja zapravo način da se prikrije patrijarhalni karakter militarizma, to jest, načini na koje su žene zlo/upotrebljene za postizanje ratničkih ciljeva.

U tom smislu važno je istaći ono što se dešava žrtvama nakon rata.

Za žrtve tortura, silovanja, ranjavanja, gubitka najmilijih sećanje postaje nešto nepodnošljivo. Uprkos tome, mnoge među njima usuđuju se da denunciraju zločine. Ali, šta se dešava pred sudovima za ratne zločine? Kao što mi je objašnjavala prošlog leta Staša Zajović iz *Žena u crnom* iz Beograda, često se žrtvama odriče mogućnost da izraze svoja zapažanja i razumevanje onoga što se desilo. Moraju se ograničiti na striktan opis činjenica. Na taj način proživljavaju prave psihološke traume jer su primorane da ponavljaju činjenice, čime se žrtvi oduzima sposobnost aktivnog subjekta. Još jednom biva ponižena i lišena bilo kakve moći.

Pretvaraju je, svesno ili nesvesno, u pasivnu žrtvu u rukama vlasti koja odlučuje o pravdi. A takva pravda primenjuje metode slične onima kao u slučaju rodnog nasilja.

Žene u crnom iz Sevilje su 25. novembra 2009. iznela na ulice slogane 'Mrtvi vojnik = medalja. Ubijena žena = cifra/broj.' Tom prilikom smo delile letak sledeće sadržine:

„Rodno nasilje se uglavnom svodi na porodičnu sferu sa namerom da se mačističko nasilje označi isključivo kao nesrećni čin koji pojedinci vrše protiv žena. A ti pojedinci su muškarci koji su prikazani kao patološki tipovi koji ostaju anonimni i nakon što su osuđeni. Nasuprot tome, žene žrtve ulaze u statističke registre. To je vrlo slično onome što se dešava sa spomenicima koje podižu 'neznanin junacima' u znak sećanja na sve njih, topovsko meso, ubijeno u ratu. Međutim, danas kad postoje profesionalne vojske vojnici imaju ime i medalje, dok žene žrtve nemaju ni lice ni glas.”

Ovakav postupak je posledica 'institucionalnih' metoda koje perpetuiraju ćutanje o strukturama moći koje proizvode nasilje, a

pozivaju se na žene i govore u njihovo ime. Na sudovima za ratne zločine žrtva je pasivni subjekt naspram muškarca optuženog da je njen dželat. Jedan muškarac ili čak više njih predstavljeni su kao izolovani slučajevi, izuzeci unutar ratne mašinerije koja ne sme da bude raskrinkana. Na sudovima gde se sudi za nasilje u porodici nasilnik je tretiran kao običan delinkvent, a da pri tom ne postoji nikakva mogućnost da se ozbiljno preispitaju uzroci i razlozi takvih mačističkih zločinačkih postupaka.

Prekinuti sa ćutanjem koje nameću institucije ključna je stvar. To bi omogućilo da se razotkrije cinizam dvostrukog patrijarhalnog morala. Dovoljno je podsetiti na pokušaj da se opravda pojačanje vojne intervencije u Libiji obelodanjivanjem masovnih silovanja od strane trupa pod kontrolom Gadafijske vojske. Umesto toga, prvo se mora osuditi činjenica da je intervencija proizvela još više nasilja. Nasilje je praćeno silovanjem koje vrše obe vojske a prema vestima, posebno su imigrantkinje meta.

ZAKLJUČAK

Zaključak moramo izvesti mi same, kroz zajednička razmišljanja i razmenu stavova o nasilju, bez straha od različitosti i pluraliteta ideja i iskustava čime ćemo obogatiti svoje opredeljenje neposlušnih feministkinja-antimilitaristkinja, aktivnih u nenasilju i u brizi za život, nagrizaajući patrijarhalnu moć koja u svojoj agoniji ima megalomanske poduhvate koji prete da unište celokupno čovečanstvo.

Bibliografija:

- Graziella Longoni. Izlaganje "Patriarcado, alma del militarismo" (Patrijarhat, suša militarizma) na seminaru u organizaciji *Žena u crnom* iz Akvile. 2007.
- Rene Maheu (1905-1975) profesor filozofije, generalni director UNESCO (1961-1974) u 'Droit d'être un Homme – Anthologie mondiale de la liberte J.C. Latt' es/Unesco, 1968.
- Jaime Pastor, 'Guerra. Paz y sistema de Estados', Universda. Libertarias. 1990.
- Concepto o expression tomada en 'El hombre eterno' od L. Pauwels/J. Bergier. 1970.
- Enciclopedia por la Paz p.908. u izdanju Univerziteta u Granadi.
- Uzeto iz članka objavljenog u časopisu 'El Clarion' N 6.

DODACI

Dodatak 1. Grafikon: sličnosti u procesima nasilja kao oružja uništenja i tlačenja

RAT

1. *Prvi proces*

Potcnjivanje nekog društva/zajednice putem negativnih stereotipa i predrasuda, putem njegove kulture, običaja, nivoa razvoja, njegovih vladara i istorije. To društvo je krivo za 'nerazvijenost' i za 'neprilagođenost'.

Postaje vidljiva potreba da se poništi to društvo jer je naša kolektivna memorija sagrađena na nepoznavanju 'drugog'.

Ponižavanje zajednice koju namjeravamo podjarmiti čini deo strategije rata i opravdanja rata. Proizvodi se strah i osećanje ugroženosti među stanovništvom države koja se odlučuje za rat.

2. *Drugi proces*

Dolazimo do drugog procesa u kojem vladajuća sila, u ime bez-

bednosti, demokratije ili ljudskih prava, a sve više radi odbrane žena ili mira, preuzima rizik izazivanja međunarodne neravnoteže/potresa, zahteva intervenciju jer se navodno oseća ugroženom ili ogorčenom zbog narušavanja prava ili dobra ili progresu. Ne ostaje joj ništa drugo nego da nadzire/špijunira, izoluje, kažnjava bojkotom, interveniše i nametne svoje uslove, budući da to društvo, taj 'drugi' nije sposoban da donosi odluke u skladu sa očekivanjima vladajuće sile. Ili 'I strpljenje ima svoje granice'.

3. *Poslednji korak*

Vladajuća sila sa svojom ekspanzionističkom moći interveniše vojno, uništava infrastrukturu jednog društva, njene kulturne resurse, okupira i zauzima njenu teritoriju, podjarmljujući ili ubijajući njeno stanovništvo. **A to je genocid.** To je proces terora i razaranja što dovodi do zavisnosti u funkciji ostvarivanja profita malog broja ljudi koji svet vode ka uništenju.

MAČISTIČKO NASILJE

1. *Prvi proces*

Žena je sankcionisana uvre-

dama, ponižavanjima, potcenjivanjem. Ona ne radi ništa dobro (ili sve što radi je loše), ona je kriva i uzročnik Napetosti kod muškarca 'Stalno ga nervira'.

Muškarac se potvrđuje kroz destrukciju, strah od različitosti i poništava ženu, bilo iz osećanja kompleksa ili frustracija koje potiču od mačističkih vrednosti: takmičarstva, posesivnosti, osećanja nadmoći, itd.

2. Drugi proces

U drugom koraku, on se po hijladu puta izvinjava, sve to u ime 'ljubavi' ali mu ona 'ne da da živi jer se ne menja', ona je 'uvek ista', ona ga 'uvek izaziva', tako izoluje ženu, kontroliše njeno kretanje, njena finansijska sredstva, njena osećanja. To je zahtev za potpunom potčinjenošću, to jest, zavisnošću, pod pretnjom da će je istući ili ubiti ili čak da će se ubiti.

3. Poslednji korak

Fizičko nasilje uvek podrazumeva potpunu vlast nad ženom što dovodi do destrukcije pa i ubistva žene. Takvo nasilje najčešće uništava sve, to je proces destrukcije i autodestrukcije koje može dovesti

do **femicida**, do kolektivnog podjarmljivanja žena kad nasilje postane legitimno i sveprisutno.

Dodatak 2.

Nasilje na individualnom i kolektivnom nivou

- Prostitucija i seksualno ropstvo
- Prisilna trudnoća
- Silovanja
- Dvostruki zločin – silovanje i ubijanje
- Seksualne torture
- Fizičko i psihološko maltretiranje
- Femicid
- Infanticid
- Posledice hemijsko-biološkog oružja
- Sterilitet ili malformacije fetusa
- Oduzimanje prava na kontrolu fertiliteta
- Oduzimanje prava ili ograničavanje prava na kretanje
- Militarizacija svih sfera života
- Odbacivanje
- Javno žigosanje ili drugi činovi odmazde nad 'izdajnicama'
- Viktimizam ili viktimizacija
- Kulturno i socijalno isključivanje
- Progonstvo. Izbeglištvo.
- Izbeglički kampovi

Prevela: Staša Zajović

Rada Iveković (Pariz)

Feminizam, nacija i država u proizvodnji znanja od 1989. Epistemološka vježba političkog prevođenja

Proizvodnja znanja i proizvodnja granica (*bordering*)

Najesen 1978-e, u Studentskom kulturnom centru u Beogradu održan je sada već historijski skup „Drug-ca-zena – novi pristup?“. Sazvale su ga Dunja Blažević, tada direktorica Centra, i Žarana Papić, sociologinja, tada mlada urednica. Žarana nije više među nama, kao što nisu Lydija Sklevicky, Jelena Zuppa i nekoliko drugih učesnica/ka. Taj je skup prekretnica ne samo za ženski pokret u tadašnjoj Jugoslaviji čiji predstavlja novi početak (početak za moju generaciju), nego i prekretnica u mnogo čemu. Ponajviše u aktiviranju društvenih pokreta kritičkih prema politici i vlasti. Nekako u isto vrijeme javlja se i pokret Roma širom zemlje. Dok su poslije 1968. studentski pokret i individualna disidentstva znala biti reprimirana, ženski – pretežno univerzitetski – je pokret uglavnom

doživljavao samo režimsku kritiku i novinsko i mačističko izrugivanje. Jedan je od razloga tome što su se feministkinje mogle pozivati i pozivale se na proklamacije i deklaracije formalno relativno naprednog – ali neostvarenog – državnog feminizma. Mi smo tada učile od zapadnog feminizma, ali smo bile svjesne drukčije historijske situacije u kojoj smo se nalazile u odnosu na radikalnije zapadne feministkinje od kojih su se neke tek borile za elementarne stvari kao što je pravo na abortus i pravo na razvod braka, koji su nama bili dostupni. Skup 1978-e u Beogradu nas je suočio s takvim feministkinjama i odmah otvorio ne jednu, nego sijaset perspektiva koje su nam istog časa dale na znanje da za nas nema jednodimenzionalnog mišljenja. Moje izlaganje danas nije direktno o tom događaju niti o njegovom nasljedstvu. Nisam historičarka i ne bavim

se našom feminističkom poviješću, mada mislim da ona zaslužuje pažnju i zaslužuje da se ne zaboravi i da se pošteno nadograđuje. Meni se i ne dopada mnogo ideja „naslijeđa”, licno ne gradim na njoj i nisam sklona muzeifikaciji. Značaj i historiju toga skupa 1978. i njegovog utjecaja na naše šire sredine u velikim gradovima, ne sumnjajući u njih, prepuštam drugima. On je, sa izvjesnom vremenskom zadržkom, imao direktnog ili indirektnog utjecaja na slijedeće generacije i intelektualne elite. Ali ništa od onoga što sam od tada radila u svom poslu, u struci i u životu, ne bi bilo moguće da nije bilo tog skupa. Otuda sam, između ostalih utjecaja, učila politički misliti. Naročito je važno razumjeti historijski sklop u kojem će se feminizmi, jer bi trebalo govoriti o njima u množini, ubrzo suočiti sa ratom i, kao reakcija na njega, sa pojavom nacionalizama kojima će se suprotstavljati. Dijelom iste žene sudjeluju i u „prvom” i u „drugom”. Taj „drugi” val feminizma, u kojemu ja nisam sudjelovala izbliza, ima također velike zasluge. Izdržavši najgore godine i rat u otporu nasilju, on je precizirao i zaoštrio političko mišljenje i stavove, te danas predstavlja neke od najnaprednijih snaga u jugoslavenskim zemljama i u

stanju je da saziva ovakve skupove. Ovo je samo mala natuknica, da se ne zaboravi koliko ovaj skup duguje onome, a onaj prethodnim generacijama žena koje su se borile za slobodu, emancipaciju, pravdu i jednakost. Na sekciji Sociološkog društva u Zagrebu mi smo jednom (poslije 1978.) bile organizirale mali promocijski sastanak svečanog izdanja predratnog (pred II svjetski rat) časopisa „Ženski svijet”. Kako je i moja mama radila nekad u njemu i došla na ovaj sastanak, imala sam prilike tada da saznam da je, za svoju generaciju, moja mama također bila feministkinja. Ali ženski je pokret redovno punktuiran diskontinuitetima, na naše veliko žaljenje, i svaka generacija započinje feminizam iznova. Međutim, historijski i filozofski gledano, diskontinuiteti su i nužni i korisni, i bez njih nema kontinuiteta. Ne mogu to dalje obrazlagati, ali sreća je da imamo diskontinuitete. Sve dinamične emergentne snage, za razliku od dominantnih sklerotiziranih snaga, služe se razuđenim, naizgled ponirnim probojima, i u tome je njihova snaga. Moja priča o skupu iz 1978. i o kontinuitetu kroz diskontinuitete jeste samo za usmeno pripovijedanje. Zato mijenjam temu i vraćam se na pripremljeni tekst. On nije

bez ikakve veze s napomenutim.

Ovdje ću dokazivati da su „izmi” instrumenti proizvođenja znanja koje stvara odvojena područja (discipline), mapira ih i projicira na prostor ili ljudske grupe, stvarajući tako granice, odvojene teritorije i „identitete”. Među posljednjima su i pripisani, normativni seksualni identiteti čiji se normativizirani odnos na engleskom naziva *gender*.

Feminizam je također jedan –izam, sa svim prednostima i nedostacima –izama. On dakako predstavlja rizik, npr. rizik esencijalizacije spolova. Ti su prigovori već poznati i zastupani kako od feminist/kinj/a tako i od antifeminist/kinj/a. Na to je odgovor da nema mišljenja ni političkog angažmana bez rizika, na svu sreću, jer bi nam inače bio suđen totalitarizam s jednom istinom. Ja ga dakle ipak ne odbacujem nego smatram feminističku orijentaciju neophodnom na duži rok, budući da razumni feministički zahtjevi pa ni jednakost ili čak obična *ženska prava*⁶⁶ nisu ostvareni, i budući da nema tog znanja koje nam može garantirati istinu. Feminizam dakle vidim kao *niz otvorenih epistemoloških principa osjetljivih na društvene odnose spolova*

66) Odnosno: ženska ljudska prava (ujedno posebna i opća).

koji su svakog trenutka korigirani i dopunjavani. U tom je smislu on kao epistemološka formacija, a u mnogome i kao politički angažman (ovi često idu zajedno), odigrao nezamjenjivu pionirsku ulogu u društvenim naukama i u političkom životu, i prenio na njih svoje zasade i dostignuća, kako na znanstveno-metodološkom, tako i na planu društvene svijesti, na političkom planu. U tome je feminizam važan element epistemološke revolucije koja je u toku preko više razdoblja (a i povijesno-kontekstualno različito), kao i dekolonizacija antropologije (Žarana& Lidija), Subalternističke studije, Postkolonijalne studije⁶⁷ itd. Izašli smo iz 1989. i zatim jugoslavenskih ratova *bez značajnijeg ili operativnog konceptualnog aparata*, našli smo se u epistemološkoj anarhiji i dezorijentaciji, mislim na građanke i građane bivše zemlje u cjelini. Kao i prve dekolonizacija šezdesetih godina 20-og vijeka, „1989” zahtijeva epistemološku revoluciju. Ovoj feminizam znatno doprinosi. Na našim prostorima, u zemljama bivše Jugoslavije, femi-

67) A kod nas, za vrijeme posljednje nepodijeljene Jugoslavije, skromno, i *princip nesvrstanosti uz princip samoupravljanja*, od kojih ni jedan nije povijesno ni pojmovno u mogućnosti tako mala stvar.

nizam ima i mnogo značajniju, iako po razmjerama skromnu, ulogu koja će se moći procijeniti tek kasnije. On nije rušio mostove, za razliku od nacionalističkih, vjerskih i drugih prigodnih pokreta na svim stranama. Feminizam uzgaja povezivanje preko granica kontinuitete u diskontinuitetu, i tako njeguje povijesnu dimenziju i metodološke prednosti koje je moguće sačuvati preko provalije nastale prelomom iz 1989. Pojam „1989”, recimo i to, kod nas označava i seriju ratova devedesetih.

Feminizam, koji je u svom pluralitetu (u detalje kojega ovdje ne ulazim) *filozofski značajan* čak i kad je nepriznat od filozofa, skreće namjenu racionalnosti, logike i mišljenja na kolosijek suprotne njihovoj prvobitnoj primjeni ili tradicionalnoj upotrebi. Time bitno i sadržajno priznaje alteritet i omogućuje *principijelnu demokratičnost*⁶⁸ veću nego što je tradicionalno poznata u našim disciplinama a posebno u akademijama. Feminizam tako ispituje granice mišljenja i politike. Ta „disciplina”, nazovimo je filozofski femini-

68) Ona je, dakako, veoma daleko od toga da bude uvijek ostvarena. Ali je moguća u principu (i samo u principu), i branjena je.

zam, pokazuje dubinski angažman na dva plana – metodološko-misaonom i praktično-političkom. U tom je smislu uloga feminizma u jugoslavenskim zemljama, kao premošćenje „prije” i „poslije” nedavnih ratova i pritom kao pomak u motrištu i u subjektima mišljenja i događanja – nezamjenjiva uloga s obzirom na 1989. A iskustvo 1989. tiče se ne samo sudbine srednje, balkanske i istočne Evrope, nego i cijelog svijeta.⁶⁹ To je prekretnica.

Feminizam dakle ima specifičnu važnu i noviju ulogu u nedavnom jugoslavenskom prelomu i u zemljama nasljednicama bivše zajedničke domovine. No, dugoročno, on ima i od ranije veliku ulogu koja je revolucionirala društvene znanosti i politički horizont, i to u cijelom svijetu (*toute proportion gardée*), kao i Postkolonijalne studije. Ove su posljednje, čini se, svoj svjetski utjecaj sažele u kraće vrijeme i intenzivnije, i sa jasnije ciljanim

69) 1989. je ne samo kraj podjele Evrope, već i godina uvođenja ili, prije, objelodanjenja planetarnog neoliberalizma. U Aziji, Latinskoj Americi itd, ona je na različite načine značajna kao godina-prekretnica novog ekonomskog buma i liberalizacije, a u Latinskoj Americi i kraja diktatura. U Africi, kraj Hladnog rata ubrzao je pad apartheida u Južnoafričkoj Republici.

reakcijama koje su mu se vraćale priznajući ga, možda, više nego što je feminizam bio priznavan, kao ishodište evolucije u shvaćanju povijesti, shvaćanju univerzalnosti, shvaćanju subjekta, u razumijevanju geografsko-političkih cjelina s obzirom na revoluciju u historiografiji. Nije slučajno da kako feminizmi, tako i Subalternističke i Postkolonijalne studije nailaze na predimenzionirani otpor institucionalizirane misli, one koja generalno saraduje u dominaciji. Na križanju revolucionarnih povijesnih i feminističkih doprinosa historiografiji, pojavio se preoblikovani gramšijevski pojam „subalterni subjekt”: u Indiji (zemlji porijekla većeg dijela odgovarajućih studija), subalterni je subjekt onaj kojega ne priznaje ni dominantni subjekt (britanski vlastodršci), ali ni subjekt koji se kali u otporu prema prvome (nacionalističke, oslobodilačke elite); najčešći su primjeri u Indiji seljaci ili žene, a drugdje mogu biti i drugi. Subalterni se subjekt tako nalazi u „double bind” situaciji da mora da se bori za slobodu uz bok moćnijih istomišljenika koji ga negiraju, dakle istovremeno protiv dijela vladajuće ideologije otpora, ujedno s njom i protiv nje. To je naš položaj.

Subalterni subjekt utjelovljuje dakle bolje nego ikoji drugi, zato što je čini vidljivom iskonsku podijeljenost subjekta kao takvog u izgradnji novog i nedominantnog univerzalnog.⁷⁰ Ovog posljednjeg ja identificiram u *karmi* kao principu solidarnosti *svih* oblika života (trans-gender & trans-species)⁷¹, i u principijelnom nepriviligiranju humaniteta (koji je samo poseban „speciesm”). Takav novi

70) Univerzalno koje nije, nametnutom univerzalizacijom, ujedno i dominacija, a u čijoj smo potrazi. Etienne Balibar, „Les universels”, *La Crainte des masses*, Galilée, Paris 1997, pp. 419-454.

71) Vulgarno i pretežno zapadno tumačenje pojma *karme* jeste „sudbina” i nemogućnost utjecaja na vlastiti život. Radi se onda o jednom orijentalističkom čitanju, često povratno preuzimanom u auto-orijentalizaciji čak i u azijskim kasnijim izvorima, u pokušaju doseganja „političkog” diskursa. Ovaj im je naime zatvoren normativnošću kolonijalne i imperijalne politike znanja. Moje čitanje počiva na mogućnostima otvorenim od strane mog učitelja Čedomila Veljačića koji međutim sam nije išao do jasno političkog čitanja. Vulgarnije interpretacije *karme* kao ideje „tako vam je suđeno” nalazimo i u hinduističko-kastističkim tumačenjima *Bhagavad-Gite* različitih modernih političkih denominacija, a također, nezvanično (i samo naoko paradoksalno) i kod Crvenih Khmera u pravdanju genocida nad gradskim stanovništvom.

univerzalizam⁷² otvara mogućnost prevođenja – i to usred *nemogućnosti prevoda kao takvog* ili njegove vječite nesavršenosti i nedovršenosti. U asimetriji takve situacije, žene i žensko (kao suštinski *non identifiable*) su kako prevedeni predmet tako i medijum prevođenja; oni su - prevoditeljice. I dakle uvijek u međuprostoru, omogućujući razmjenu, prevođenje, općenje, socializaciju i politiku, kao ambivalentni a ne kao bitno „drugo” (jer „žene” i „žensko” to nisu), već kao ujedno „isto” i „drugo, i ujedno „ni isto”, „ni drugo”. Ima drugih „konceptualnih” likova i figura koji su u tome slični ženama, čija je uloga u političkom i socijalizirajućem prevođenju historijska. Ovisno o konkretnoj situaciji, oni mogu biti politički saputnici ženama na dijelu zajedničkog puta. Zašto u „prevođenju”? Zato što ovo omogućuje protočnost događajnosti, kretanje i stalnu mijenu koji nam mogu pomoći da izađemo iz blokade

72) Feminizam se historijski borio kako preko univerzalističkog, tako i, suprotno, preko partikularističkog pristupa tretiranju razlike. Očigledno je međutim da se valja boriti s oba kraja ove konstrukcije koja predstavlja cjelinu, a da je borba samo s jednog kraja uvijek nedovoljna i postiže suprotan efekt. *Naši su interesi i ujedno opći i posebni.*

„zajedničarenja” i „identitarnih” zakrećenja. Migranti, koji su već na putu i iskorijenjeni, takva su jedna figura otvorenosti za druge. Kada dospjevaju do naših (evropskih, američkih, australskih, izraelskih itd) granica, migranti se nađu u situaciji ne-građana, bez prava, bez dokumenata, bez porodice, bez kuće i imanja. Njih ta otvorenost bitno karakterizira i propulsira na put (iz različitih razloga). Oni sebe na putu izgradjuju u (pokretnoj) *zajednici* sa supatnicima-sapatnicima, i to u prvom redu kao „građane” jedne nove i šire, značajnije vrste, *nevezane za (bilo kakvu) državu* i spremne za novo doba. Oni su ti koji nam otvaraju horizont, nama u imigracionim zemljama (koje se danas na najsrmatniji način bore protiv neizbježne imigracije s Juga i Istoka). Oni su ti po kojima nam dolazi zračak nade za promjene u našim depolitiziranim i začepljenim društvima. Danas možemo od njih učiti⁷³. Slično njima, i žene, ženski

73) Arapski ustanci 2011 godine. Vidi seriju tekstova raznih autora „Arab revolutions” u časopisu *Transeuropeennes* <http://www.transeuropeennes.eu/en/articles/248> ; također Sandro Chignola & Mezzadra, *Lampusia*, UniNomade 25-2-2011: <http://uninomade.org/lampusia> ; Collettivo Edu-Factory, „La nuova Europa comincia dal Maghreb”, 25-2-

pokreti s feminizmima, već su duže vremena oni od kojih naša sistemski patrijarhalna ili po muškarcima paradigmatična društva⁷⁴ uče i moraju učiti. I jedni i drugi (Postkolonijalne studije, migranti, žene, feminizmi) su medijatori. Prevođene i ujedno prevoditeljice, ni-ovdje-nitamo, one i oni prave od prevođenja vozilo „tranzicije”. Danas su migranti, kao pojava novih neslučenih razmjera u svjetskim dimenzijama, jedan od mogućih saveznika žena i ženskih interesa, utoliko što su nosioci nove ljudske univerzalnosti u stvaranju. Tim saveznicima valja pristupiti i boriti se s njima, a ne očekivati od njih da se nama obrate.

2011, <http://uninomade.org/la-nuova-europa-comincia-dal-maghreb> ; Sandro Mezzadra & Brett Neilson, "Né qui, né altrove: migration, detention, desertion. A dialogue" <http://www.borderlandsejournal.adelaide.edu.au/issues/vol2no1.html> ;

S. Mezzadra, „Avventure mediterranee della libertà” (u štampi).

74) Ne radi se o ulozi pojedinih muškaraca, već o historijskoj sprezi između muške dominacije i vlasti kao takve: države sa svojim suverenitetima i čak međunarodnim odnosima, društva, zajednice, „governance”, svi su poprimili s vremenom taj karakter. Žene su kao i muškarci prenositelji tih vrijednosti koje se kreću od intimne do javne i političke, kognitivne i ostale, nejednakosti i nepravde.

Naše borbe valja proturati s njihovima, jer se ne može bez saveznika. Ne treba zaboraviti da su kako žene, tako i migranti, izbjeglice, protjerani, apatridi, podložne selektivnom i samovoljnom, a svakako podređenom, uključivanju u građanstvo, kada nisu iz njega potpuno isključene. Građanska prava se *nejednako* odnose (nasuprot navodnoj načelnoj ravnopravnosti), bilo kao pasivna, bilo kao aktivna, na različite grupe, a najjasnije razlikuju između domaćih i stranaca, između kojih uvode provaliju⁷⁵ A također valja imati na umu da političke akcije danas često prevazilaze nacionalne granice, čak i kada toga nismo svjesni. Već će se sutra pojaviti možda novi saveznici. Migranti nose u sebi želju za novim rođenjem, za metamorfozom, reinkarnacijom i za postajanjem drugima, ne samo za sebe već i za sve ostale, i u tom smislu predstavljaju čistu otvorenost i mogućnost. Oni su naši, evropski, danas najupadljiviji *nedostajući građani* (missing citizens).⁷⁶ Oni

75) Vidi slučaj „izbrisanih” u Sloveniji. O tome su mnogi pisali. Sandro Mezzadra/ Brett Neilson, *Borders as Method*, knjiga u tisku.

76) *Nedostajući građani* mogu nedostajati na različite načine i u različitim stupnjevima. Oni *nama* nedostaju. Oni se tope u Mediteranu i umiru na

sebi putem grade građanstvo,⁷⁷ solidarnost i odgovornost izvan i preko državnih granica. Tradicionalna figura građanina danas se suprotstavlja figuri migranta, utoliko što ovaj nije građanin i uglavnom to ne može a često i ne želi postati pa ne može potraživati nikakva prava, a čak i fundamentalna prava su mu u pitanju. Migrant dakle smeta. U tome se vidi kako se „građanstvo” i „nacionalnost” zapravo poklapaju. Problemi nastaju tamo gdje se između njih pojavljuju pukotine koje se manifestiraju kao nehomono-

hiljade pokušavajući doći do Evrope, v. blog Gabriele-a Del Grande, <http://fortresseurope.blogspot.com/p/la-strage-negata-17317-morti-ai-confini.html>: od 1988. do jula 2011, u valovima je potonulo bar 17.627 ljudi, od onih koji su izbrojani (ne računajući neevidentirane ni druge granice). Nedostaju građanstvu i građani-građanke pasivni iz različitih razloga. Žene su najčešće i, štaviše historijski, u tom položaju. Pojam „nedostajući građani” sazdan je po uzoru na pojam „nedostajuće žene” (missing women) Amartye Sena . On je važan zato što imenovanje čini jednu kategoriju vidljivom i postojećom, otvara nišu za predodžbu. R. Iveković, *Les citoyens manquants*: <http://www.reseau-terra.eu/article1061.html>
77) *Citizenship, citoyenneté*; slov. neutralnije, „občanstvo”, stariji termin koji ukida dilemu između „građanskog” i „civilnog” društva, ili između „buržuja” i „građanina”. Hvala Rastku Močniku.

genost nacije, kao u slučaju migranta ili u slučaju manjina. Nacionalna država preferira svoje građane i svoje „nacionale”, pojam za koji nedostaje imenica u našem jeziku.

„Gender”, kao i rod, je *regulativna ideja* u kantovskom smislu⁷⁸ i služi za propitivanje i ravnanje, a ne za propisivanje ili konstituiranje.” „Transcendentalne” ideje mogu biti regulativne, pokazivati „put” u životnom eksperimentiranju, bez pretenzije na apsolut ili na teološku konačnost i sigurnost (Kantu je i bog regulativna ideja). Tako se priznaje stalno uzmicanje horizonta pred nama i, u krajnjoj liniji, neiscrpna političnost svakog akta i odluke. Razlikovanje spola i roda, koje ne funkcioniše isto u svim jezicima, jest politički donekle korisno ali misaono inkonkluzivno i problematično, a služi, kao i sam pojam roda (gender) racionalizaciji, discipliniranju i socijalnom inženjeringu (od socijalne države do grubljih oblika, od ljevice do desnice). Svaki politički sistem počiva na kompleksnom sustavu isključenja, a pogotovo,
78) Kao „rod” i u našem jeziku, „gender” relativno gubi na normativnosti i na preciznosti. Regulativna ideja, naime, ne može biti potpuno normativna, iako se uloge spolova nastoje na svaki način maksimalno heteroseksualno normirati, naročito kada su žene u pitanju.

subordiniranog i diferencijalnog uključenja, u čemu je režim spolova prvo što se, kao aksiom i prešućeni poredak, utvrđuje i bez konsultiranja zainteresiranih ili njihovih bilo kakvih predstavnika.

Pogoduje li ženama suverenitet više nego njegova savremena relativizacija?

Spol nije ništa po sebi, ali kao ideja postavlja granicu, „prvu” granicu. Granice nam pomažu u ravnanju i u zahvaćanju svijeta znanjem. One omeđuju jedinice našeg znanja, privremene i raznovrsne „predmete” (među kojima je i „spol”) i kao takve se ne mogu ukinuti, ali im se politika može zadati i kontrolirati putem *kognitivne politike* koju bismo i cilja koji postavljamo. Spol u značenju „međa”, „rez”, može se kao pojam, u homopolitičkom, homo-ekonomskom, homosocijalnom društvu, kao što su naša društva, koristiti u promoviranju nejednakosti onih kojima je ovaj ili onaj spol pripisan. U tom je smislu *instrumentalni spol* (instrumentalan u moći i vlasti) direktivna ideja, izmakla iz kruga puke i mnogo korisnije regulativnosti pojma roda. Jer spol je askriptivna kategorija. Prelomni historijski trenutak koji upravlja i ovom historijski us-

postavljenom nejednakošću jeste, kao i za kolonije, ishodišni zapadni modernitet, mada je on ovdje samo jedna od komponenata objašnjenja, budući da planetarni konsensus oko subordiniranja svih žena svim muškarcima ima i starije izvore. Danas kako se mijenja odnos nacije prema državi i suverenitetu, suštinska nedovršenost i nedovršivost nacije može biti prilika za žene.

Princip održanja identiteta i suvereniteta paralizira. On proizvodi *samo-utemeljenje vlastitog* putem mehanizma koji sam nazvala *partage de la raison* (podjela uma).⁷⁹ Hijerarhijske konstrukcije kao što su spolna razlika, nacija, instrumen-

79) R. Iveković, *Le sexe de la nation*, Paris, Eds. Léo Scheer 2003; *Dame-Nation. Nation et différence des sexes*, Ravenna, Longo Editore 2003. Pojam *partage de la raison* funkcionira samo u francuskom jeziku gdje ga koristim kao „podjela uma”. *Partage*, kao i *podijeliti*, znači istovremeno dvije suprotne stvari: odvojiti, od-dijeliti, ali i podijeliti s drugim. Ta dva značenja su dvije strane jedne te iste medalje i potrebno je misliti ih zajedno da bi se uočila dijalektika njihovog funkcioniranja kao *in-com-possibles*. [Još bi bolje bilo za prevod mog termina kada bi se *raison* dalo prevesti kao „razum”, a ne kao „um”, što međutim zbog uvriježenih konvencija u našoj filozofskoj tradiciji nije moguće. Tada bi se moglo igrati na razliku „um” i „raz-um”.]

talne su tome, i međuovisne. Ali čuvanje kontinuiteta sastoji se od niza prekidâ. Tako da je cijena zajednice (pod znakom jednog i egoa) paradoksalno – da postoji bar nešto što razdvaja. Taj rez je uvjet postojanja zajednice. Spol je jedna takva „prva” *razlika*,⁸⁰ koja konstituira zajednicu a i naciju u onoj mjeri u kojoj je ova (i u razdobljima kada je!) zajednica.

Šta je to što drži suverenitet? Recimo da je to preobilje sebe. U tom je aspektu politika strast (strast prema sebi samom) i „homo-doksija” (homodoxa). Zato i nije čudno ako su spol i spolnost jedan zalag moći koji može da seže sve do *sakralizacije dominacije*. Ali razlika spolova, a još više „rod” (gender), samo su jedna njihova forma – fundamentalna, zato što normativna, forma *partage* (podjele) *de la raison*: oni su naime zaustavljanje tog procesa *partage de la raison*, kao *zaustavljanje prevodenja*. Oni su ontološki „slabi”, i otud njihov ritualni, komandni karakter kojim se nadoknađuje njihov nedostatak supstancije. Spol je dakle jedna *jaka ideja* (ali baš *ide-*

ja), konstitutivna za fiktivni spolni identitet u funkciji hijerarhije kao i za svaki drugi identitet. On je „prvi” rez u mišljenju/mišljenja, jedan *partage de la raison* prije nego što se um mogao reflektirati. Možemo sumnjati u njegovo (spola) postojanje (s onu stranu biološkog) izvan fantazama heteroseksualne normativne konstrukcije koja proizvodi rascjep. Između biološkog spola koji nam je pristupačan samo kroz kulturu, do društvene i političke udaljenosti između spolova, postoji jedan preskok dimenzija od imaginarnog prema realnom, ili od normativnog do doživljenog. Ali spol u svom obliku *partage de la raison* obilježava građanski status (citizenship) i naciju, čije hijerarhije održava i obnavlja. Podređenje žena, historijski, zasniva i jedno i drugo, bez obzira što se ženski subjekt ne dâ identificirati.

Poći ćemo od toga da je proizvodnja znanja, u svrhu i pod izgovorom racionalizacije, lakšeg razumijevanja i prenošenja istoga, rezultat određene *politike znanja i pozicioniranja* njegovih subjekata u određenom kontekstu. U svrhu obuhvaćanja pretpostavljene cjeline „predmeta” koji je ustvari upravo tim procesom tek u izgradnji, postupak dolaženja do znanja, njegova

80) *Différend*: „razlika” ili „razluka” moglo bi se reći. Cf. J-F. Lyotard, *Le Différend*, Minuit, Paris 1983. „Prva” se ne odnosi na vrijeme, dakako, već na moguću logičku zamislivost.

destilacija, nužno povlači granične linije i izmišlja cjeline.

Cjeline koje se na taj način stvaraju jesu različitih redova (of different orders). Jedan je red, ili dimenzija, jezički u najširem smislu.⁸¹ O kojim se pak redovima paralelno u „predmetnom”⁸² svijetu radi, ovisi o historijskom kontekstu. Jedna od stalno reproduciranih granica (ali reproduciranih u svakom kontekstu drukčije, tako da i to ima svoju historičnost) jeste spolna razlika – podsjećam na njen aspekt *reza* (sekcija, *sex*). Ta se granica neprestano modificira i pomiče, kao uostalom i drugi tipovi granica – ali za ovu je to važno reći zato što ima (konstruirani i utilitaran) privid nepromjenjivosti. Drugi tipovi granica koji se konstruiraju zajedno sa onima u znanju, u disciplinama, u kategorizacijama i klasifikacijama i dakle u vrednovanju, jesu takozvane etničke ili nacionalne granice. Spol i spolne granice, ili utvrđivanje roda (gender), sudjeluju u izgradnji

81) Jezik, prevođenje, kako intra- tako i inter-lingvalno. „Jezik” pokriva i načine slikovne, jezičke, i ostale reprezentacije, projekcije, racionalizaciju, kartografiju itd.

82) Zašto navodnici: zato što je u načinu mišljenja koji pokušavam da postavim na noge opozicija subjekt-objekt upitna i pod paljbom.

nacije kao njen bitan konstitutivni dio. Stoga je za žene jedan važan trenutak pregovora i političkog pritiska onaj isti trenutak kad se nacija rekonfigurira. Tu priliku treba iskoristiti, zato što vrijeme sklerotizacije nacije nije povoljno za promjenu hegemonije.

Suverenitet, država i nacija

Suverenitet je, u svom „zapadnom” modernom obliku, plod westphalijske laiciziracije božanske države sredinom sedamnaestog vijeka (1648). Njegova je karakteristika postavljanje kao aksioma jedne neupitne transcendencije. Ova se prvo pripisuje monarhu, a kasnije narodu. Suverenitet se ne može ni pojmovno (na planu znanja) ni praktično dovesti u pitanje, kao ni njegov izvor ni svrha (on nema izvora ili, on počiva na cirkularnosti). Za ovo posljednje, odgovara se pred zakonom – kojemu je on sam izvor. Tako je pojam suvereniteta potpuno usporediv sa sanskrtskim pojmom *svayambhū*, „samo-stvoren”.⁸³

83) O različitim dosezima i porijeklima suverenosti u Evropi, u Kini i u Indiji pisala sam drugdje: *Paradoxes de la souveraineté. Le charme discret des bouddhismes Traduire le politique*, u tisku (Klincksiek, Pariz).

Političke figure što ih suverenitet sam namješta idu odozgo-nadole (top-down). Tome se pak suprotstavljaju reaktivne figure i otpor krećući se, ili bar u principu i u idealnom slučaju težeći, odozdo-nagore (bottom-up). Osim što je vertikalna, suverenitet, kao hijerarhija, implicira i dihotomiju između „centra” i „periferije”, između Zapada (the West) i „ostalog dijela svijeta” (the Rest), između metropole i kolonije.⁸⁴ Suverenitet je suverenitet nacionalne države. Kolonije, da bi se vinule do

84) Stuart Hall, „The Westband the Rest: Discourse and Power”, *Modernity. An Introduction to Modern Societies*, ur. Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson, Blackwell, Malden (Mass.) 2000 (prvo izd. 1996), pp. 184-224. Naoki Sakai pokazuje kako je unutar westphalijskog modela drugo geopolitičko područje od strane prvog isključeno iz pravila koja vrijede za „Zapad” (koji je ujedno performativno samoizjednačen sa „Međunarodnom zajednicom”). Ta su pravila: 1) suverenitet nacionalne države i samoodređenje, 2) pravna jednakost među nacionalnim državama, 3) vladavina međunarodnog prava među državama, 4) ne-uplitanje u unutrašnje poslove druge države. Ništa se od toga nije odnosilo na kolonije (vanteritorijalne i vanustavne) niti na teritorije ne organizirane u nacionalne države. Sakai, „Translation and Bordering”, izlaganje na međunarodnom skupu „Borders, Displacement & Creation” u Portou, 29-8.-4-9-2011.

nezavisnosti, morale su da se bore za vlastiti nacionalni suverenitet. Time su ulazile u modernitet – stvarajući alternativne oblike moderniteta. Svi ti moderniteti danas konvergiraju u globalizaciji. Modernitet je epohalni prelom. Kolonije imaju pristup modernitetu pod uslovom da odustanu od kontinuiteta sa vlastitom starinom i historijom, od vlastitih epistemologija, od genealogije vlastitih koncepata i konceptualnog aparata. A isto tako i žene. Modernitet tako predstavlja iskonstruirani kontinuitet od starine do danas (uz viziju budućnosti u direktnoj liniji) za Evropu, i nametnuti diskontinuitet za ostale kontinente. Taj kontinuitet i taj diskontinuitet zajedno predstavljaju globalnu povijest i dvije strane medalje koje se sve više prožimaju.

Nacionalna država i njene granice, proizvod zapadnog moderniteta, izvožene su po vanevropskim kontinentima kolonijalizmom. Ta je forma prevladala u svijetu, rekonstruiravši retrospektivnu spoznaju o njoj kao fatalno jedinog mogućoj, kao što je nacija konstruirana kao historijski nezaobilazna i – retrospektivno – prvobitna forma. Ostale su historijske opcije zametene. Tome odgovaraju oblici postepeno izgrađene naciona-

lne svijesti (tamo gdje je ranije nije bilo), politika nacionalnog obrazovanja i zvanične nacionalne historiografije. Tome odgovara strateški metodološki nacionalizam. Do vremena Drugog svjetskog rata pa sve do šezdesetih godina 20-og vijeka, takvi su nacionalizmi, kada se radilo o vanevropskim kontinentima, bili oslobodilački. Danas, i poslije 1989, to uglavnom više nije tako.⁸⁵

Na drugom, donjem kraju vertikale ili ljestvice čiji vrh zaposijeda

---

85) Stvar je složenija. Nacionalizam se mora uvijek procjenjivati u historijskom procesu i kontekstualno. Nacizam je sredinom 20-og stoljeća ozbiljno i trajno kompromitirao nacionalizme kao takve bar u Evropi i u Aziji (Japan), ali to je bilo ne računajući sa u kolonijama proizvedenim povratnim nacionalizmima tokom 60-tih godina koji su oslobodili veći dio Trećeg svijeta. Palestina može izgledati kao sporan slučaj budući da je i danas na dnevnom redu jer je proces emancipacije nedovršen. Ali Palestina je običan slučaj izraelske kolonije posredovane evropskim silama (naročito Velikom Britanijom) na kraju Drugog svjetskog rata. Palestinski je nacionalizam danas oslobodilački. Nacionalizam može, dakaiko, i izgubiti svoj oslobodilački karakter, i možda je to čak opća tendencija. Nacionalizam je oslobodilački u mjeri u kojoj su diskriminacija i isključenje utemeljeni na „identitetu”. Kolonijalni nacionalizmi proizvode oslobodilačke protu-nacionalizme.

suverenitet, nalazi se subjekt. Onda se kaže da suverenitet počiva na njemu ili da ga suverenitet garantira. Logika je kružna i samodovoljna. Radi se zapravo o sistemu uređenja svijeta i racionalizaciji dominacije, kako u političkom tako i u ostalim smislovima. Feministička kritika kao i subalternistički istraživači, postkolonijalne studije, teorije prevođenja itd, i da ne zaboravimo, bar djelimično, u mogućnosti i u procesu, marksistički epistemološki pokušaji, pokazali su povijesnu i situacionu lociranost subjekta. To više nije potrebno ponavljati. Pred više od 20 godina, kada sam još živjela i radila u Zagebu, to nije bilo jasno, i doživljavale smo da nas za naš teoriski trud muški kolege, kao po definiciji stariji i pametniji i kada to nisu, povlače za uho. Tako koncipirani subjekt ima karakteristike idealnog dominantnog subjekta u tekućoj hegemoniji, tako da nikad nije žensko, osim u alternativnim paradigmama otpora, gdje je i množstven a „ženski” samo djelimično. Ovdje se ponovo postavlja pitanje odnosa pojedinačnog i kolektivnog, odnosno pitanje izgradnje onog „zajedničkog” (commons), s onu stranu javnog (public).⁸⁶

---

86) Toni Negri, „Il diritto del comune”, <http://uninomade.org/il-diritto->

Mojim riječima: to zajedničko, opće (common), koje okuplja kako zajednička dobra i datosti (i time proizvodi raznovrsne probleme zavisno od prilika: voda, zrak, zemlja itd), tako i ono što tek treba steći i izgraditi kao zajedničko, karakterizirano je dijeljenjem (udijelom) i davanjem (*partage*, u pozitivnom smislu). Ovo *dijeljenje s drugima*, udio, jeste stvar politike, kako socijalne, ekonomske, tako i politike znanja ili epistemologije. Udio žena u tome je fundamentalan, ali ni izdaleka nije osiguran, nego se za njega valja tek i još boriti. Svaka historijska prekretnica vraća brojače na početak, uz neke rearanžmane, kompromise i manje koncesije, čuvajući osnovu dominacije. Svaka je historijska prekretnica i promjena paradigme prilika za novu sistemsku „nagodbu” spolova i, bar za neko kratko vrijeme, prije nego što se odnosi sklerotiziraju, također prilika za postavljanje novog rod-nog režima (gender regime). To se radi, između ostalog, kategorijama znanja i konstrukcijom političke imaginacije. Kognitivna pravda, dakle, predstavlja važan dio horizonta pravde.⁸⁷

[del-comune](#), 14-3-2011.

87) Boaventura de Sousa Santos, *Para um novo senso comum (vol. 1) : A crítica da*

Subjekt je uvijek mogao u principu biti individualan kao i kolektivan. Jedan dio hladnoratovske ideološke kontroverze između *realnog kapitalizma* i „realnog socijalizma” počivao je na toj opoziciji: prvi se pozivao na individualizam i čuvanje individualnih prava i svojine, a drugi na izvjestan kolektivism i čuvanje prvenstveno kolektivnih prava i društvene ili državne imovine. Obje varijante nose nasilje, ali različito raspoređeno. Između ta dva klana vodio se poslije Drugog svetskog rata neprevodiv razgovor gluhih, tj. hladan rat, a ponegdje i rat. U prvi mah poslije 1989, uz preuranjeni „trijumf” „slobodnog Zapada” i kapitalističke opcije, prikazano je kao da je Berlinski zid bio pao samo s jedne strane, prema istoku (u svemu tome je Jugoslavija potpuno zaboravljena kao što je i pala u samo-zaborav kod svojih bivših naroda i narodnosti,⁸⁸ pa je zvanični politički diskurs s te strane izgledao kao jednodimenzionalan sve više i više birokratizirani jezik i

razão indolente. Contra o desperdício da experiência, Cortez, São Paulo 2000.

88) „Peoples” & „peopelities”, ironija „prevoda” je namjerna. Ta podjela nije samo karakteristična za Jugoslaviju, već i za mnoge druge zemlje.

pored značajnih nijansi.⁸⁹ Autoritet „emanira” iz narodnog suvereniteta koji je sankcioniran kao doktrina. Danas, kada se taj zid konačno urušio i sa zapadne strane, čujemo taj jednodimenzionalni ideologizirani, uniformirani govor (*langue de bois*) i misao (*la pensée unique*) i na drugoj strani. I čujemo danas gotovo samo to. Svi se ostali glasovi guše. To je izazov i ženama koje u zapadnoj hemisferi trpe protivudarac (*backlash*), kao i populacijama koloniziranih zemalja, iskonstruiranom globalnom nepijatelju – muslimanima, oduvijek Romima i, danas prije svega, *migrantima*, nosiocima novog univerzalnog interesa.

Vjerojatno je da se slučaj višestrukog atentata u Oslou 22-og jula 2011. upisuje u nadgradnju hladnoratovske bipolarne konstrukcije u post-bipolarnom svijetu: ubojica, *muški* ubojica u ovom slučaju, predstavlja sebe kao viteza spasitelja evropske, kršćanske i muške zapadne civilizacije od općeg zla: komunizma, feminizma, homoseksualnosti, is-
89) Darko Suvin, „Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti u po-revolucionarnoj Jugoslaviji 1945-75” (neobjavljeni rukopis) pokazuje te nijanse u detaljnom iščitavanju zvanične socijalističke (Tito, Kidrič, Kardelj, Bakarić itd.) misli u zemlji.

lama. Jedna od njegovih prvih meta je navodno trebalo da bude Gro Harlem Brundtland, utjelovljenje socijaldemokracije i „majka nacije”, markantna norveška napredna političarka. Rijetko je posljednjih godina imenovan kršćanski fundamentalizam (marginalno su ga spominjali znanstvenici u Bushovoj eri) kao izvor terorizma, no on je u međuvremenu znatno uznapredovao; a imajući i starije korijene i sam je među odgovornim faktorima za ustobočenje i proizvodnju – od strane Zapada i kolonijalnog naslijeđa – islamskog fundamentalizma. Ovaj je od devedesetih preuveličan kao transnacionalan i moćan izvor općeg terorizma.⁹⁰ Povodom tragedije u Oslou, prvog je dana međutim, doduše još uvijek stidljivo, spomenut kao mogući izvor – i kršćanski fundamentalizam. Tu bi genealogiju nasilja svakako valjalo sada istraživati u svim njenim komponentama. Ona je bila zapostavljena. U „sigurnosnom”, polici-

90) R. Iveković, „Terror/isme comme politique ou comme hétérogénéité. Du sens des mots et de leur traduction”, *Rue Descartes* n° 62, pp. 68-78; ”Terreurs et traductions ”, in *Contre-Attaques. Perspective 2 : Jean-Marc Rouillan*, sous la dir. d’Alain Jugnon, Paris-Marseille, Al Dante 2011, pp. 131-169.

jskom odnosu prema društvenim slobodama, u zatvaranju granica Evrope. Proganjaju se obični migranti, proizvode se i hapse obespravljani i stranci lišeni dokumenata i građanskih prava, podižu se zidovi. Proganjaju se pedofili, depolitizira se i desemantizira društveni i politički život, ali se srž zla traži u drugima a ne u sebi. Norveški crni vitez se za sada⁹¹ tretira kao izoliran slučaj, kao anomalija, još smo daleko od izgradnje objekta ekvivalentnog Al-Qa'idi – velikog svjetskog bauka koji nam svima prijeti. Feminističke analize naravno jasno pokazuju sprege između mnoštvenih fobija ugrožene civilizacijske muškosti, i mogu biti u prvom planu novog trezvenog čitanja ovakvih događaja. Lako se može pokazati pogubnost asocijacije „ekscesa testosterona” i one moći koju pojedincima pruža „civilizacijska” podrška povijesti time što na njihov model oslanja političku hegemoniju.

Subjekt na kojem počiva i na koji se poziva suverenitet jest „narod” (u vrijeme Hladnog rata, ista je denominacija s obje strane zida, ali sa različitim konotacijama). Taj se subjekt sve više prazni od aktivnog, materijalnog, realnog značaja i moćnosti djelovanja kako se u-

91) tjedan dana nakon događaja.

ljavamo od revolucije (Francuske; Meksičke; Oktobarske; Jugoslaven-ske; bilo koje), i kao građanin sve manje odlučuje ili može da odluči. Subjekt, kao i građanin, postaje figurant.

Nosioci su suvereniteta, u socijalističkim zemljama različitih denominacija bili sve više i više *predstavnicima pri vlasti* i u okviru države, kao garanta svega toga, „naroda”; „radnog naroda”, „komunista”, „socijalističkih ideja” itd. Nosioci suvereniteta - i dakle subjekti - sada su ne „narodi” (mada to nominalno još uvijek jesu), nego raspojasane financijske snage tržišta koje su se emancipirale od država. Tako sada imamo „governance” kako u socijalizmu (Kina) tako i na Zapadu. U današnjoj konstelaciji globalnog dobrim dijelom post-industrijskog, financijskog i kognitivnog kapitalizma nije više potreban ni subjekt ni demokracija. *Suverenitet se seli sa države na tržište*. Globalno tržište je suvereno, nacija mu je podređena, a funkcionalnosti nacionalne države se mijenjaju. Tržište nadrađa „državu” ali koristi državnu silu, vojsku, tako da težina jedne nacionalne države koja je bila ekonomski dominantna u prethodnom razdoblju ostaje i dalje neprikosnovena čak i kada je prevaziđe međunarodno tržište:

Evropa je danas jača ekonomska sila i ima veću snagu tržišta, ali SAD ipak još uvijek ima veći politički i vojni utjecaj u svijetu, te mu Evropa ostaje podređena pored toga što ima veće učesće u svjetskoj trgovini. SAD uvijek igra (iako u manjoj mjeri) veću ulogu čuvara svjetskog poretka nego Evropa. Tek postepeno iz bipolarnog svijeta Hladnog rata, preko privremenog unipolarnog svijeta sa SAD na čelu, krećemo prema multipolarnom svijetu.

Što se jezika tiče, njegova je konstelacija slična na razini općosti i „međunarodnog” (u globalizaciji, više „transnacionalnog” nego „internacionalnog”) – jedan jezik i jedna istina ravni su jednom mjerilu svega postojećeg, tržištu (ali to se brzo mijenja i sutra ćemo možda svi učiti kineski). No čak i ono, tržište, kao nekad suverena država i nacija, poziva se na individualne slobode i privatno vlasništvo. Poslije „1989” (koja je više nego određena godina, ustvari dug period, u mnogome još u toku) država se subordinira⁹² transnacionalnom tržištu koje se njome koristi, i koje time transformira niz funkcija nacionalne države ne ukinuvši je formalno, jer

92) Yves Charles Zarka, „La dictature des marches à l’âge de la servilité de l’Etat”, *Le Figaro* 19-7-2011, p. 19

mu služi. Instalira se „governance”⁹³ umjesto suvereniteta pozivajući se puko formalno i dalje na njega, odnosno instalira se *unutar* njega premošćujući istovremeno sve granice. Tržište je nadraslo državu i države. Tako je „governance” jedna konstrukcija unutar/van, kao neki novi Leviathan. Suverenitet nacionalne države, koji je obilježavao hegemoniju prethodnog razdoblja, znatno je oslabljen, pa država „odumire” u korist tržišta tamo gdje se i na način na koji se marksistička teorija tome nije nadala. Sada postoji viši princip od državnog suvereniteta, a to su nadnacionalni ekonomski interesi kojima se, u njihovom obliku financijskog sistema, suverenitet pokorava i tako sam sebe poriče. „Identiteti” su tako bezizgledni i beznadni anakronizam iz doba nacionalnih suvereniteta, koji uzalud pokušavaju *povratiti* i

93) U iskušenju sam da to prevodim sa „gospodarstvo”, mada je u hrvatskoj varijanti ta riječ davno preuzeta za druga značenja, što naravno obstruira moju ličnu prevodilačku inklinaciju. Ali bliskost značenja „gospodarstvo” u smislu (nacionalne) ekonomije i u smislu danas uglavnom izvedenom iz Foucault-ove upotrebe „gouvernance” (kao i „gouvernementalité” za cijeli okvirni sustav), bliskost koja leži u ideji racionalizacije i efikasnosti, neodoljivo otvara horizont savremenosti i daje misliti.

uspostaviti lokalne centre svijeta koji je u međuvremenu eksplodirao u policentričnost ili u nepostojanje centra. Taj je povratak na ranije stanje iluzija. U toj situaciji su se danas našli, uz dužne razlike i neke, ipak dvojbene, prednosti prvih, kako postkolonijalni nacionalni identiteti u svom drugom valu (sa dugom tradicijom borbe za nezavisnost), tako i nacionalni identiteti proistekli iz kraja Hladnog rata i propasti socijalističkih suvereniteta. Prvobitna je percepcija o padu Berlinskog zida samo na Istok, danas raskrinkana kao prijevarena. Proces od 1989. do danas jeste postepeno ali sigurno urušavanje tog zida i na zapadnu stranu, s istim mada produženim rezultatima: etnicizacija, sitni nacionalizmi, „populizmi”⁹⁴ i porast rasizma na sve strane, pa i u srcu zapadne Evrope koja se time predvidivo balkanizira po ugledu na Jugoslavenske krasne uzore iz devedesetih godina i poslije. Jedna je od karakteristika prevrata nastalog na planeti sa „1989.” – peglanje i izravnavanje historijske dimenzije povijesti, tj. relativiziranje

94) Oprez i upotreba navodnika kod ovog termina dolaze od relativizacije, ma koliko problematične, koju mu uvjerljivo pribavlja Ernesto Laclau u *On Populist Reason*, London, Verso 2007.

vrijednosti bez neophodnih novih epistemoloških instrumenata za kritički odnos prema njima, opća desemantizacija, depolitizacija i debusoliranje. Hladni rat je bio „lakši” jer je sve bilo crno-bijelo.

Danas su dakle, u globalizaciji, najčešći odgovori tome – toj *desuverenizaciji države* – opet kolektivistički: komunalizmi i nacionalizmi. To podržava ideju prvobitnosti nacije. No da li je nužno da na tome ostane? Jugoslavenski prostor tome je platio visok danak, kako sa strane „subjekta” tako i „protivsubjekta”, kako sa strane nasilja tako i sa strane otpora nasilju.

Onaj koji je i *prije* 1989. umio misliti taj problem, koji je ustvari i problem samog moderniteta bez obzira na kasnije hladnoratovske opcije Istok/Zapad, socijalizam/kapitalizam (budući da *oboje* proističu iz *zapadnog moderniteta* i barataju suverenitetom kao jednim od osnovnih aksioma) jeste, u našim krajevima, Radomir Konstantinović.⁹⁵ Njegovi primjeri jesu domaći, i u *Filozofiji palanke* smo prepoznavali našu situaciju u Jugoslaviji, ali taj izbor materijala je irelevantan i ni najmanje ne ometa epohalnu univerzalnost

95) Konstantinović, *Filozofija palanke*, BIGZ, Beograd 1981 (prvo izd. Treći program Radio Beograda 1969).

njegove misli. Susretala sam ljude iz najrazličitijih dijelova svijeta koji su, čuvši Konstantinovićeve argumente, prepoznavali stanje *palanke* kao stanje poznato im u njihovim sredinama. Osim po identificiranju manjkavosti moderniteta, čiji impakt na druge, a naročito na postkolonijalne zemlje, drugi istražuju, Konstantinovićevo je djelo od epohalnog značaja za konstituiranje neophodne nove post-1989. i postkolonijalne epistemologije koja je tek u mukotropnoj izgradnji. Još mnogo mračnije i dalje tu analizu sprovodi Boaventura de Sousa Santos (op. cit.), radeći iz drugih teorijskih pretpostavki (ali prevodivih), na savremenim prilikama globalizacije, a naročito Latinske Amerike.

Jezik i nacija, krpa i zakrpa

Naoki Sakai se iz svog ugla teorije prevođenja zanima za nacionalizme.⁹⁶ On obrće položaj nacije i izvodi ga iz transnacionalnog, kao što jezik izvodi iz *prevođenja kao prvobitnijeg od jezika samog*: jezik je naime *već* prevođenje. Ono pre-

96) Sakai, „Translation and Bordering”, op. cit. i drugi njegovi radovi. Vidi „Translation as filter”, <http://www.transseuropeennes.eu/en/recherche/find/>, 25-3-2010.

thodi odredjenju jezika i njegovom vezivanju za ovu ili onu naciju. Prevodjenje paradoksalno *premošćuje ali i pretpostavlja i postavlja* granice. Situiranje (nacionalnog) jezika, kao i nacije, u „ishodište”, u „vanvremensko”, u „izvorno” jeste epistemološki trik, dobro poznat i u našim zemljama, način njihovog utemeljenja na jednom neupitnom aksiomu koji se sastoji u *zabrani daljnjeg ispitivanja porijekla*, proglašenog jednom zauvijek. Ispitivanje porijekla moglo bi naime razotkriti da je ono uvijek u drugome i uvijek neutemeljivo, bez definitivnog početka. Porijeklo je prikrivanje činjenice da porijekla nigdje nema. Jedinstvo (nacionalni „identitet”) jezika kao historijskog *a priori*-ja dakle nužno pada u vodu. Takav apriorni „temelj” jeziku ili naciji jeste prikrivanje njegove neutemeljivosti. Jezik je mnoštven sam u sebi i po definiciji. On u sebi nosi druge jezike i njihovu mogućnost. Tako bi se moglo reći da nejasni termin „materinji jezik” zapravo u mogućnosti za nas označava majku svih drugih, naučenih jezika.⁹⁷ Fiktivno jedinstvo jezika, kao i nacije, može samo biti „regulativna ideja”.

97) Boris Buden/Rada Iveković, „Babilon moj rođen kraj”, <http://eipcp.net/transversal/0908/ivekovic-buden/hr> mart 2008.

Ono nije opipljiva, doživljena stvarnost, već fikcija koju bi tek valjalo „ostvariti” koja omogućuje apstrakciju, predodžbu i mišljenje, bez koje možda ne bismo mogli misliti. Takve su fikcije nophodne u naučnom stvaralaštvu i u racionalizaciji. One su nužno i evolutivne, što znači da nema moguće konačne definicije ili identiteta. Ovo važi i za feminizam i za njegove predmete koji se ne daju zaokružiti kao odvojene samostalne jedinice. Ravnati se moramo u praksi bez sigurnog objekta, ali sa strateškim ciljem i epistemičkim principima (koji su također podložni promjeni). Danas dakle radimo u epistemološkoj nesigurnosti, za razliku od okvirne i ograničene, unutar systemske sigurnosti Hladnog rata. Određenje jezika i nacije kao završenih identiteta jeste betoniranje diskontinuiteta. Prevođenje može, u nekim svojim aspektima, doprinositi takvom betoniranju, ali može s druge strane, ovisno o podrazumijevanoj *politici*, raditi na povezivanju i stvaranju kontinuiteta na onim spornim i poderanim mjestima društva gdje prevladava razdvajanje, rascjep, diskontinuitet. Takva politika prevođenja, kao politička metoda, jeste ona koju prakticiraju feminizmi u idealnom slučaju. U svojoj knjizi o Pakistanu,

Shame, Salman Rushdie je rekao da je prevođenje „to be borne across”, biti prenesen preko (granice). Ali u terminu „borne”, prenesen, na engleskom se u homofoniji čuje i „born”, rođen. To znači, u mojoj interpretaciji, *da smo rođeni samo ukoliko smo nošeni od nekoga, nekog drugog*. Prevođenje kao aktivnost objelodanjuje taj opći dug prema drugome, drugoj. Alteritet je dakle dio nas i razbucava identičnost samom sebi. Bez obzira na države ili državu, danas se na vidiku pojavljuju novi oblici konstituiranja i instituiranja koji prolaze kroz neformalne i još eksperimentalne oblike koje ne znamo još uvijek imenovati i koji nisu klasični društveni pokreti, koji su politički na neki nov način. Politička reprezentacija u velikoj je mjeri izgubila na vrijednosti zajedno s urušavanjem suvereniteta. Među te nove forme, podalje od djelovanja kroz sisteme reprezentacije, pripadaju i migracije, a također i jedan dio onoga što se odvija preko Interneta i drugih twittera. Ženski pokreti, čak i stariji, često pripadaju ovom taboru utoliko što su nekonvencionalni i što im je osporavana političnost. Ali danas znamo da je „ono političko” (the political; *le politique*) i samo normativno, te da se osporava političnost onih kojima

se želi preprečiti pristup javnoj sceni. Migrant i migrantkinja delimitiraju naš politički i javni prostor, onaj u kojemu ih ne možemo čuti niti kad govore jer ga nismo podijelili s njima, jer ih nismo primili.⁹⁸

Nacija je odigrala historijsku ulogu u homogenizaciji rasutog, mnoštvenog, mnogo-jezičkog, šarenog naroda. U Francuskoj su u to ime grubo i u krvi ugušene regionalne opcije i lokalni jezici. I danas tamo i drugdje (usp. Latinsku Ameriku) oko toga postoje problemi povodom uključivanja u naciju onih na čijem principijelnom isključenju nacija počiva u svom osnutku. Sjetimo se da je princip uspostavljanja avnojske Jugoslavije bio drukčiji – nacija tu nije bila vrhovni princip nego je federacija okupljala ne baš jasno koncipirane „narode”, „narodnosti” i federalno-administrativne jedinice (republike) i pod-jedinice (pokrajine). U drugim savremenim prilikama, imamo sada Evropu kao

---

98) Gayatri Chakravorty Spivak, „Can the Subaltern Speak?” Seminalni tekst koji je doživio mnoga izdanja i verzije, među kojima jednu kao posebno poglavlje knjige *The Critique of postcolonial reason. Towards the History of the Vanishing Present*, Harvard UP 1999. R. Iveković, seminar 19-og marta 2011. u Ženevi, „La nouvelle universalité de l'exil” (u štampi, ur. Marie-Claire Caloz-Tschopp).

nadnacionalu jedinicu ili slučajeve kao što je Italija, gdje se profilira Padanija kao anti- ili pod-nacionalni separatizam zato što bogati sjever ne vidi više svojih zajedničkih interesa sa siromašnijim jugom. To se dogodilo i kod raspada Jugoslavije, ali u mnogo kraćem razdoblju, bez vremena za historijski process, i mnogo grublje. U Španiji su regionalne separatističke tendencije uglavnom prevaziđene, osim one sa Baskijom (a možda će se ubuduće pojaviti problem Ceute i Melille u afričkom dijelu španske teritorije). Sve se to odvija u okviru evropske generalne relativizacije državnih suverenita i evropske politike regija. Belgija pak, koja je danas (juli 2011) već više od godinu dana bez vlade, ima potpuno podijeljeno društvo i samo dinastiju koja simbolizira jedinstvo nacije – pokazala je da vlada, politički oblici reprezentacije itd. nisu više ni potrebni kada su *tehnički* mehanizmi kohezije i institucije dovoljno dugo *formalno uhodani i stabilni*. To je omogućeno od strane „governance”, dok je suverenitet puko formalan, ali kao takav koristan, kao svojevrсни kontejner.

Nacija služi, u svom *naturaliziranom* obliku, kakvih smo vidjeli mnoštvo u doba rascjepa (partition) Jugoslavije, iskorjenjivanju

društvenih antagonizama „uviranjem” u jednu višu instance (naciju). Ta je od nacionalista obljubljena i njoj se kliče, drugima je nametnuta, a mnogi je ravnodušno prihvaćaju ili je trpe jer se protiv nje „ne može”, pošto je ona u sprezi sa jačim silama: državom i njenim suverenitetom, pravnim sistemom, vojskom, ratom. Nacija u svom konstitutivnom razdoblju briše (više ili manje grubo, više ili manje fizički – u dijapazonu od idejnog plana do masakra) klasne razlike, „etničku”, „rasnu” konkurenciju ili sukobe (stvarajući katkada još gore), borbu spolova. U pogledu spolova, nacija nudi okupljanje oko patrijarhalne vertikale i uključivanje žena kao ovisnih građana drugog reda ili kao subalternih. Država koja od nacije kao ostvarene zajednice osnovane po osovini roda (na-rod) na principu hijerarhije spolova kao uzora svim ostalim hijerarhijama, a ne od nacije kao društva (jer ovakva nacija niti je ostvarena, niti ostvariva), preuzima hijerarhijsku vertikalu. Ona garantira i kamuflira drugorazrednost ženskog građanstva. Stupnjevanje dakako važi i za druge društvene grupe diferencirane po drugim principima nego spolu, a radi se o otvorenim nizu, što znači da mu se mogu pripisati uvijek nove grupe

podređeno uključenih (radije nego „isključenih”). Toga smo vidjeli nebrojene primjere u jugoslavenskom raskusuravanju, zato što se u svakoj rekonfiguraciji sistema ili jednog svijeta ponovo pregovara o režimu spolova, koji se (taj režim) još zove „rod” (gender). „Gender” je naravno dvosmislen (ambiguous), kao što smo vidjele da je to i prevođenje. On je dvosmislen zato što u „prirodi” ne postoji u determiniranom obliku po modelu muško/žensko, i zato što spolna granica prolazi *kroz* svakoga od nas a ne između nas. Šta je „drugi” spol nikad ne možemo znati sa sigurnošću, niti se oko toga ikad možemo složiti, mada oko toga možemo imati regulativnu ideju. Jezičke konvencije reguliraju pojednostavljenu upotrebu tih termina. Isto se tako ne možemo složiti oko toga šta je drugi jezik ili druga nacija. Zašto? Zato što je drugi za nas konstitutivan, on je naš „vanjski”, ili prema „vani” projicirani, konstituent. Bez drugoga, nema ni nas. Dakle ni „drugi” ni „mi” nije zadata. Ni nacija nije zadata, mada je historijski čvršće utemeljuju njene prve konstrukcije između 15-og i 19-og stoljeća, a u novije vrijeme događaji kao dekolonizacija, ili rez 1989, kada je posezanje za nacijom često predstavljano kao rješenje za

dotrajali legitimitet oblika vlasti i suvereniteta prethog razdoblja. To se pokazalo zaludnom nadom. Metodološki nacionalizam konstituira naša znanja, naše školovanje, naše discipline a da *nije naša sudbina*. Potrebno je iz toga se istrgnuti. U tom istrgnuću žene i feminizam

(kao epistemološki sklop) mogu imati i imaju veliku ulogu, pošto su oni ti koji poremećuju, krpe i razgrađuju blaženi iskonstruirani kontinuitet nacije i dominacije.

Zahvaljujem Goranu Fejiću na čitanju i komentarima ovog teksta.

Nataša Lambić i Staša Zajović

ANTIFAŠIZAM ŽENA U CRNOM

Koncept etnički čiste države nužno vodi u fašizam na delu...

Žene u crnom su se od samih početaka suprotstavljale fašističkim tendencijama, uočivši u fašizmu modernu formu autoritarno-patrijarhalnog sindroma koji se nalazi u korenu nasilja i ratova (uključujući i one koji su predstavljali povod našega organizovanja i delovanja od 1991. godine pa nadalje). Međutim, direktno smo se suočavale s fašizmom u Srbiji, koji ima neke svoje specifične oblike. Poreklo i pojavne oblike fašizma u Srbiji odlično je osvetlila Latinka Perović.

Po njenom je oceni fašizam „čvrst sistem koji je, tokom vremena, menjao oblik, pa i mesto na političkoj sceni, ali čije su osnovne komponente ostale nepromenjene. Radi se o dubinskom, zatvorenom ideološkom sistemu koji se reciklira skoro vek i po, menjajući forme od ranog srpskog socijalizma Svetozara Markovića, preko radikalizma, za-

tim raznih oblika ideologija bliskih fašizmu između dva svetska rata i tokom Drugog svetskog rata, preko komunizma do nacionalizma koji je nastupio polovinom osamdesetih godina XX veka. U ekonomskim reformama ta ideologija je videla razbijanje socijalnog jedinstva srpskog seljačkog naroda; u instituciji moderne i pravne države videla je negaciju narodne države u kojoj treba u ime naroda, ostvariti jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudске vlasti, što je temelj svakog autoritarnog poretka. Ta egalitarna i kolektivistička država izjednačena je sa etničkom državom, koja, po toj ideologiji, u svojim granicama mora zaokružiti teritoriju „na kojoj živi i poslednji Srbin”.⁹⁹ Po Dubravki Stojanović, „takav koncept zahteva

99) Perović, L. O vezama između sadašnjeg odbijanja suočavanja s prošlašću i otporima modernizaciji u Srbiji – od XIX veka do sada, iz predavanja na seminaru ŽuC-a „Suočavanje s prošlašću-feministički pristup”, održanom 25-27. marta 2005. godine, u Beogradu, a objavljeno u istoimenoj publikaciji, izdanje ŽuC-a.

stalne pokušaje teritorijalne ekspanzije, nemilosrdno trošenje svih, na prvom mestu ljudskih resursa”.¹⁰⁰ Pored brojnih drugih faktora, to je uticalo na permanentno stanje rata: „U periodu od 1876. do 1914. Srbija je svakih 6 godina i 2 meseca imala po jedan rat...”¹⁰¹

Skoro dvovekovna opsednutost idejom o „savezu srpskih zemalja - svi Srbi u jednoj državi” devedesetih godina XX veka na delu se ispoljila u vidu fašističkih zverstava i praksom „čišćenja” (na vojnom, političkom, kulturno-duhovnom planu). To je imalo i ima katastrofalne posledice: „Sve to kočilo je ukupan razvoj, pa i razvoj političkog mišljenja i političke kulture. Državni okviri su se menjali, institucije smenjivale, ali su i jedni i drugi punjeni istom matricom političkog mišljenja i ideologije, kao preprekom razvoja.”¹⁰²

100) Dubravka Stojanović, gostovanje u emisiji „Peščanik”, 13.04.2007godine, Beograd <http://www.b92.fm/channel/Peščanik/34335.html>

101) Perović, L. O vezama između sadašnjeg odbijanja suočavanja s prošlošću i otporima modernizaciji u Srbiji – od XIX veka do sada, iz predavanja na seminaru ŽuC-a „Suočavanje s prošlošću-feministički pristup”, održanom 25-27. marta 2005. godine, u Beogradu, a objavljeno u istoimenoj publikaciji, izdanje ŽuC-a.

102) Dubravka Stojanović, gostovanje

Vidljiv je kontinuitet tog negativnog nasleđa u pogledu političke kulture. Stvaranje režima koji je početkom 90-ih godina poveo Srbiju u agresorske ratove i koji je po mnogo čemu posedovao vidna fašistička obeležja direktan je rezultat tog kontinuiteta.

Očekivanja da će slom Miloševićevog režima prekinuti taj kontinuitet nisu se obistinila; naprotiv, nacionalističko-viktimističko nasleđe pokazalo je nakon Miloševićevog odlaska u još jasnijem svetlu svoju duboku ukorenjenost u političkoj kulturi svojstvenoj većini stanovništva. Tako je stereotip nacije kao žrtve, nastao kroz etničke sukobe, a proteže se iz generacije u generaciju, i dalje čvrsto ukorenjen u percepciji ljudi i određuje njihov odnos prema drugima i drugačijima. *Žena u crnom* permanentno se bori protiv nacionalističke ideologije, čije je ishodište genocid, etničko čišćenje, masovna ubistva, ratni zločini, u periodu ratnih dejstava, dok u periodu takozvanog mira preovladava klima opšte nekažnjivosti i nesigurnosti.

Kontinuitet antifašističkog delovanja *Žena u crnom* – „Antifašizam je moj izbor”

---

u emisiji „Peščanik”, 13. 04. 2007. Beograd

U ovom radu najviše ćemo se referisati na period nakon pada režima S. Miloševića, ali ćemo ukratko podsetiti na način na koji je ŽuC jasno političko identifikovao i denuncirao fašističke ideje pomenutog režima.

Jedna od najranijih javnih izjava *Žena u crnom* odnosi se upravo na fašistički karakter politike koju je Miloševićev režim sprovodio u Bosni i Hercegovini:

„Fašističke vođe srpske politike već godinu dana neprestano ubijaju, muče, siluju. Celu Bosnu i Hercegovinu isključili su iz električnog, vodovodnog i telefonskog sistema. Ljudi umiru svakog minuta, bez obzira koje ime nose; umiru od hladnoće, bolesti, gladi. Fašističke vođe srpske politike rasterali su više od tri miliona ljudi iz njihovih života. Manipulišu ženama, ucenjuju muškarce. Više nam nije ostalo reći. Fašističke vođe srpske politike i dalje rasturaju sve pokušaje pozitivne međunacionalne komunikacije. Razdvojili su ulice, školske razrede, porodice, gradove. Iscrtaavaju linije po brdima, koridore po putevima... *Žene u crnom* optužuju srpski režim koji svojom fašističkom politikom svakim danom uništava sve više života. Pozivamo sve

Beograđanke i Beograđane na sve vrste neposlušnosti i javnog iskazivanja otpora fašističkom režimu. Beda u kojoj živimo ne bi trebalo da nas uplaši, nego da nas podstakne da se suprotstavimo. Odbijanje da se suprotstavimo režimu postaje zločin.”¹⁰³

Osvrćući se 2000. godine na devedesete godine, Žarana Papić je fašizaciju društva definisala kao „sistematsko uništavanje Drugog... žrtvovanje drugog zarad ‚vašeg‘, što nas je dovelo dovede, i jasan je model u kome je moguće isterati milione izbeglica iz BiH, milion Albanaca sa Kosova. Taj sistemski mehanizam da su svi potrošni i da se mogu žrtvovati svi... To je ono čim se manipuliše, uopštava, da bi se pravila jedna fašistička realnost... Mi smo za ovih petnaest godina prošli period gde je dozvoljeno mrzeti druge... Došli smo do toga da nije dozvoljeno poštovati druge...da to što drugi nestaju nema veze sa nama... Čitav model je usmeren na to kako smo bolji, gurnuvši drugo, različito ispod nas, postajemo bolji i na takvu dominantnost fašizam može da se osloni...”

U skladu sa time Žarana Papić je naglasila da je „proces fašizacije 103) Saopštenje *Žena u crnom*, 28. oktobar 1992. godine

društvenog života tokom rata u bivšoj Jugoslaviji” zapravo značio „prilagođavanje društvenog pamćenja...i konstruisanje neprijateljske drugojačijosti...” kroz lažnu sliku stvarnosti koju plasiraju mediji, ali koja se, mnogo puta ponovljena, veštački pretvara u preživljeno životno iskustvo.” Njen je zaključak da je „kolektivni identitet koji je tako stvoren legitimizirao dominantni fašistički diskurs i sačuvao ga do danas”.¹⁰⁴

Svoj odnos prema fašizmu aktivistkinje i aktivisti *ŽuC*-a su definisale/i na sledeći način:

Fašizam je skriven na hiljadu načina – od kuhinje i spavaće sobe... jer nas uče da smo mi uvek malo bolji od drugih.

Koristimo termin fašizam:

– jer nas čini ravnodušnima prema svemu – nasilju, bolu drugih, agresiji, masakrima, srušenim kućama, smrti... Ta ravnodušnost je fašizam.

– jer se zbog straha da ne budemo odbačeni/e, izolovani/e, mirimo sa neodgovornošću i falsifikovanom

stvarnošću. To je fašizam.

– jer je nasilje postalo svakodnevnica – tuku decu koja su različita, medije koji govore ono što vide i čuju, tuku i zatvaraju sve koji različito misle. „Važno je da je partija ostala, a narod možemo zameniti.”

– jer je život postao nebitan: i zato su nam plate 74 marke, škole hladne, nastavnici/e gladni/e, prevoza nema dovoljno, ni lekova, ni šećera, ni ulja, ni mleka, zato su ljudi bolesni i naprosto umiru.

Mi, *Žene u crnom*, odlučile smo:

– Da budemo odgovorne i prema najmanjem zločinu oko nas. Nismo pristale na ulogu žrtve, na podelu na „naše” i „njihove”.

– Da ne zaboravljamo Druge, jer verujemo da je iskustvo Drugih jednako važno kao i naše.

– Da govorimo o represiji, ratu, bedi, nasilnoj mobilizaciji, lažnim mostovima, zapaljenim selima... jer nas ćutanje neće spasti.

– Da budemo neposlušne državi, ocu, mužu, jer verujemo u antifašistkinju u svakoj od nas.

– Da preuzimamo odgovornost za nadu jer imenujemo fašizam, jer smo ga svesne, jer ga se ne plašimo i suprotstavljamo se malim i velikim

104) Radionica „Živimo u svakodnevici fašizma” održana 1. marta 2000. godine; www.zeneucrn.org/index.php?option=com_content&task=view&id=71&Itemid=19

činovima neposlušnosti – svakodnevno. Ne ostajemo na imenovanju fašizma, već mu je javno suprotstavljamo, aktivistički, pravno i umetnički...¹⁰⁵

Lična/politička je i odluka da se odbije svaki vid etničke i verske homogenizacije i svođenje identiteta na versku i etničku dimeziju, a žene na patrijarhalnu ulogu majke i supruge – čuvarke nacije i vere, formulisana i 2000. godine: „Fašizam je vrlo kapilaran, ima ga svuda... Ne znam zašto za tuđe i svoje ne brinemo podjednako, jer u korenu fašizma leži to isključivanje drugog, u podelama na naše i njihovo, ja i drugi, normalno i nenormalno.”¹⁰⁶

Delujemo u duhu jedne od naših osnivačica, Nede Božinović, koja je rekla: „Još od 1936. godine ja sam antifašistkinja, aktivistkinja za ženska ljudska prava, borim se za mir, toleranciju, zajednički život, ravnopravnost. Preživela sam rasturanje svoje zemlje, bivše Jugoslavije i da bih to preživela izabrala sam da budem *Žena u crnom* da bih spasila vrednosti koje predstavljaju moj

105) Žarana Papić, „Evropa posle 1989 - etnički ratovi, fašizacija društvenog života i politika tela u Srbiji.” *Sociologija* 43.3 (2001): 193-212.

106) Radionica „Živimo u svakodnevici fašizma” održana 1. marta 2000. godine

život. Danas se *Žene u crnom* bore protiv globalnog militarizma koji nas sve uništava.”¹⁰⁷

Manifestacije fašizma nakon 5. oktobra – „Vuk dlaku menja, ali ćud nikada” ili fašistički rat drugim sredstvima

Žene u crnom su odmah čestitale smenu, tj. razgrađivanje „fašističkog režima,” Slobodana Miloševića rečima: „Režim je poražen, ali nije gotov... I dalje ćemo raditi na ukidanju militarizma, nacionalizma i nasilja nad ženama.”¹⁰⁸

Očekivanja da će slom Miloševićevog režima dovesti do suzbijanja fašističkog i fašistoidnog diskursa uopšte se nisu obistinila. Naime, preširoka politička koalicija koja je na vlast došla posle političkih promena 5. oktobra 2000. godine, a čiji je jedini zajednički imenitelj bila želja da se ukloni Milošević, sprovodila je nedosledan politički kurs u kojem nikada nije došlo do jasnog diskontinuiteta sa politikom i ideologijom koje su dovele do rata i genocida. Pojedinci/ke koji su pripadali režimu koji je činio zlode-

107) Teodora Tabački na radionici „Živimo u svakodnevici fašizma” održanoj u ŽuC-u 1.3.2000. godine

108) Istorija *Žena u crnom*, Jasmina Tešanović, *Žene za mir*, Beograd, 2001. godine, str. 12.

la ostali su na pozicijama moći, u državnim službama, vojsci, policiji, pravosuđu, ukratko na svim nivoima vlasti. Istovremeno se pojačalo javno delovanje otvoreno fašističkih i neonacističkih grupa i organizacija, tzv. huligana, bliskih pomenutim državnim i paradržavnim strukturama nasleđenim iz ranijih vremena. Glavno obeležje tih grupa sastoji se u glorifikaciji ratnih zločinaca (u prvom redu Karadžića i Mladića) i samih zločina (parola „Nož, žica, Srebrenica” može da se čuje na fudbalskim utakmicama, ali i na beogradskim trgovima, naročito za vreme naših stajanja na Trgu Republike). Kako smo konstatovale 2002. godine, „vremena su se promenila, rata više nema, ali nekome kao da nedostaje; odrastaju generacije odgajane u duhu vučelić-milanovićevskog poimanja patriotizma i društvenih vrednosti. Huligani su poručivali da je „ženama najbolje u Srbiji, jer mogu da čiste kuću i brinu o mužu... Glavno obeležje kontramitingaša, međutim, bila je majica sa likom Radovana Karadžića... Incident na Trgu Republike dokaz je žalosnog, ali i opasnog kontinuiteta i ukazuje na to da je moderna Srbija, koja uvažava pravo na različitost, po sve-

mu sudeći, u manjini...”¹⁰⁹

Legitimizacija fašističkih ideja u srpskom društvu omogućena je voljom političke elite (stranaka na vlasti, trenutne opozicije i crkve, pre svih) da se, kada im to zatreba, oslone na organizovane „ekstremno desničarske grupe”, to jest klerofašiste i neonaciste, „koji u javni govor uvode najgrublje forme mržnje i teže uspostavljanju organskog (tj totalitarno-fašističkog) poretka”.¹¹⁰ Antifašističko nasleđe, koje je negiralo oživljavanje šovinističkih i genocidnih tendencija tokom ratova devedesetih, izjednačeno je počevši od 2000. godine sa komunističkim nasleđem koje je potisnuto u vreme jačanja nacionalizma.

Proces potiskivanja antifašizma iz zvaničnog političkog diskursa još je pojačan 2000. godine, kada je, kroz „demokratski nacionalizam” i liberalni antitotalitarizam normalizovana nacionalistička politika vođena devedesetih godina XX veka. Potpuna neprincipijelnost u političkim koalicijama i ekonomska korist kao glavni prioritet struktura na vlasti, doprinele su takođe

109) Saopštenje *Žena u crnom*, 9. oktobar 2000. godine

110) *Žene u crnom*, Danas, 11. novembar 2002. godine

klimi opšte nekažnjivosti i fašizaciji, održanju sistema vrednosti koji isključuje sve druge i drugačije i uskraćuje im sva prava, počevši od prava na život.

Posle raspada Jugoslavije, a naročito nakon promena 5. oktobra, nova elita srpskog društva napravila je demarkaciju prema prethodnoj državi na svim aspektima, uključujući i njenu interpretaciju prošlosti. Ovaj fenomen je posebno prisutan u revizionističkim istorijskim ocenama Drugog svetskog rata i odnosa između antifašizma i kolaboracije s fašizmom, pri čemu se fašizam i antifašizam relativizuju do neprepoznatljivosti.¹¹¹ Odnos savremene političke elite prema antifašističkoj prošlosti ilustruje i činjenica da je Srbija jedina zemlja koja nije poslala svoju delegaciju na obeležavanje 60. godišnjice oslobođenja Aušvica.

U trenucima duboke ekonomske i socijalne krize, dok su brojne grobnice žrtava režima Slobodana Miloševića još neotkrivene, a na Adi Ciganliji leže neotkriveni leševi ubijenih Jevreja i Jevrejki, država pribegava manipulaciji javnošću i osniva, tokom proleća 2009. godine,

111) http://www.zeneucnom.org/index.php?option=com_content&task=view&id=16&Itemid=19

komisiju čiji je posao da pronađe grob četničkog fašističkog vođe i ratnog zločinca Draže Mihailovića.

Zakon o rehabilitaciji izjednačio je partizanski i četnički ravnogorski pokret u svrhu dnevne politike. Savremena politička elita, pre svega intelektualna, zadojena nacionalizmom, sve što je suprotno „komunističkim” vrednostima proglasila je kao a priori dobro i poželjno. Problem sa tom logikom je što se na taj način relativizuju i Holokaust i beogradski konc-logori, i to se odražava u udžbenicima istorije u kojima se o tim zločinima ne govori već se Milan Nedić, predsednik marionetske vlade, tzv „Vlade nacionalnog spasa”, postavljene od strane nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, predstavlja kao „spasilac supstance srpskog bića”.¹¹²

U najmanju ruku ležeran odnos prema izjednačavanju fašističkih i antifašističkih vrednosti i koketiranje sa nacionalizmom zarad jeftinih političkih poena vidimo kod srpske političke elite, predvođene predsednikom republike Srbije Borisom Tadićem: „Pripadam partizanskoj porodici, ali smatram da

112) Olivera Milosavljević, „Stare vrednosti za novo vreme - Svetislav Stefanović, nekad i sad.” *Sociologija* 52.4 (2010): 399-420.

je, istorijski gledano, to (otkrivanje grobnice Draže Mihailovića, prim. aut.) važno. Moj stric je bio četnik, tako da razumem tragične podele i antagonizam u srpskom narodu. Ali, mislim da to nije najvažnije nacionalno pitanje i bilo bi loše ukoliko bi se to pretvorilo u najvažnije nacionalno pitanje...¹¹³

Svoj odnos prema današnjoj politici Srbije i fašističkim tendencijama iskazala je i Danica Milosavljević,¹¹⁴ jedina danas živa narodna heroina: „Naša država nas je izdala. Ja se ne osećam da živim u svojoj državi. Ona nije zaštitila moje dostojanstvo, kao borca, priznala je četnike kao antifašiste, iako su ratovali sa Nemcima rame uz rame, protiv nas, na svim frontovima, u svim ofanzivama. Tragedija je što su danas izjednačeni sa partizanima.”

Obrazovni sistem podržava takav istorijski revizionizam što se posebno očituje ne samo u udžbenicima istorije, već i književnosti, veronauke i dr. Na taj se način mlade

generacije truju etnocentrizmom, ksenofobijom i mržnjom, tako da ne bi trebalo da čudi što je dobar deo omladine otvoren za prihvatanje najekstremnijih neonacističkih ideja.

Na osnovu svega toga smo upozorile: „Smena diktatorskog režima u Srbiji nije dovela do promene ideološkog sistema, kulturnih obrazaca koji su proizveli rat i mržnju prema drugima i različitim etničkom, verskom, seksualnom pogledu.”¹¹⁵

Jedan od bitnih momenata tog kontinuiteta očituje se u ideji Velike Srbije koju s ekstremnim neonacističkim i klerofašističkim grupama dele ne samo vodeće nacionalne institucije poput većinskog dela Srpske akademije nauka i umetnosti, nego i vodeće političke partije, uključujući i one koje se na rečima zalažu za proevropske vrednosti. Srbija nije odustala od teritorijalnih aspiracija, posebno u odnosu na Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, jedino ih je preformulisala u nove inicijative (npr. podrškom secesionističkoj politici M. Dodika (Republika Srpska) i velikosrpskim strankama u Crnoj Gori poput Nove srpske demokratije).¹¹⁶ Zahvaljujući

115) *Danas*, 27.12.2011 godine

116) Saoštenje *ŽuC-a*, 9. novembar

113) <http://www.zeneucrnom.org>

114) Boris Tadić, intervju nedeljniku *Press*, januar 2012. godine <http://www.pressonline.rs/st/vesti/Nedeljnik/story/197056/Tadi%C4%87+u+De%C4%8Danima+-+intervju+kakav+niste+%C4%8Ditali.html>

i međunarodnoj zajednici, izostao je tegoban i mučan proces denacifikacije, što je praktično dovelo do amnestije srpskog ekspanzionizma i do relativizovanja ratnih zločina. „Beogradskim ulicama slobodno šeću prononsirani ratni zločinci, poput arkanovaca koji su ubijali civile po Bijeljini, ‚belih orlova‘ poznatih po zločinima u Voćinu, ubicama iz redova MUP-a Republike Srpske, itd.”¹¹⁷

Kako se *Žene u crnom* suočavaju sa jačanjem fašističkih tendencija – „Fašistički mrak u budžak!”

„Fašizam je nasilni, reakcionarni desničarski pokret koji se manifestuje kao otvorena teroristička diktatura. Fašizam dobija podršku u svim socijalnim grupama, naročito u vreme političke i ekonomske krize. Fašizam uništava sve slobode i diskriminiše članove/članice manjinskih/marginalizovanih grupa i osoba drugačijeg mišljenja. Fašizam se gradi na jakom nacionalizmu koji uvek isključuje druge.”¹¹⁸

Fašizam je u Srbiji „samo”
2006.

117) Sonja Biserko (*Danas*, 16. mart 2011) i Nikola Samardžić (*Danas*, 26. decembar 2011)

118) Slobodan Kostić (*Vreme*, 10. mart 2011).

tehnička posledica više puta pomenutog koncepta, čiji ideolozi po ugledu na nacističke srodnike izvode na ulice svoje vojno krilo (huligane, navijače, nacističke i klerofašističke organizacije), čiji pripadnici postupaju doslovno po receptu „oca nacije” (D. Ćosića), kad iskaljuju bes, fizički napadaju pa i eliminišu drugačije, na osnovu rasne/etničke razlike. Ali isto tako, a ponekad i još revnosnije se ustremljuju prema „istima”, tj. pripadnicima „svoje” nacije, ali koji misle drugačije: „...I za političko/duhovno i za vojno krilo te ideologije, rat je muška/srpska/sveta dužnost, a mir je izraz ‚ženske‘ slabosti, što je u skladu sa čuvenom ‚mišlju‘ oca srpske nacije D. Ćosića: ‚Mi (Srbi) smo uvek gubili u miru, a dobijali u ratu...‘”¹¹⁹

Upravo zbog toga, *ŽuC* često ističe da „odgovornost za rastuću fašizaciju društva snose političke i kulturne elite koje, odbijajući da se suoče sa zločinačkom prošlašću, podstiču delovanje fašističkih grupa”.¹²⁰

Nakon 5. oktobra 2000. godine i smene dotadašnjeg režima, fašističke tendencije poprimaju nove

119) Naziv serije umetničko-aktivističkih uličnih akcija *ŽuC*-a i Škarta

120) Saopštenje od 9. novembra 2004. godine

forme što se može objasniti izostajanjem suštinskog raskida sa pomenutim negativnim nasleđem koje je omogućilo pojavu Miloševićevog režima. *Žene u crnom* i dalje, često zajedno s drugim organizacijama civilnog društva, denunciraju te tendencije. Tako je bilo npr. 2006. godine kada je zbog svojih stavova o fašističkim tendencijama u okviru Srpske pravoslavne crkve pred svojom kućom napadnut sociolog religije Mirko Đorđević. Zajedno s drugim organizacijama civilnog društva tada smo naglasile: „U društvu koje slovi za demokratsko, napadi na pojedince/ke zbog javnog iznošenja kritičkih stavova su nedopustivi. Ovaj vandalski čin izraz je sve prisutnije klerikalizacije društva i institucionalizacije netolerisanja drugačijeg mišljenja.”¹²¹ Zahtevajući da javnost odmah bude informisana o identitetu počilaca i o marama nadležnih organa protiv njih, zatraženo je „da budu razotkrivene i političke snage koje stoje iza ovog napada”.

No, počinioци su sve do danas ostali nepoznati, a fašističke tendencije stekle su pravo javnosti. Zbog svega toga smo u saopštenju od 9. novembra 2011. ponovo podsetile da Srbija i ove godine dočekuje

121) Saopštenje *ŽuC-a*, 9. maj 2008.

Međunarodni dan borbe protiv fašizma i antisemitizma u atmosferi ugroženosti osnovnih antifašističkih tekovina i prava manjinskih grupa. Nasilje nad njima steklo je pravo građanstva, a na delu su nepisana pravila o nekažnjivosti počilaca. Podstrekači i širitelji mračnih ideja štite se pozivanjem na svoje pravo da iznesu svoje političke stavove; dobijaju prostor u većini medija, ili izostaje njihova osuda; otvoreni pozivi na obračun sa pripadnicima manjina nesmetano se objavljuju na sajtovima; ispisuju se grafiti koji pozivaju na zločine.

„I pre godinu dana smo pitale zbog čega nisu zabranjene fašističke organizacije, a sada iz Ustavnog suda i Tužilaštva dobijamo odgovore po kojima su fašisti promenili nazive svojih bandi koje se ne mogu zabraniti bez novih zahteva. Ovakva obrazloženja bude zebnju i sumnju u dobre namere onih koji treba da štite bezbednost građana koji se danonoćno bore protiv svakog pokušaja diskriminacije”, saopšteno je.

„O nekažnjivosti i društvenoj poželjnosti fašističkog delovanja svedoče i izlozi knjižara u kojima se šepure Hitlerov *Mein Kampf*, Protokoli sionskih mudraca, dela srpskih klerofašista poput Nikolaja

Velimirovića i Amfilohija Radovića, koji je svoj četvorotomni fašistički pamflet promovisao u glavnom gradu Srbije”, upozorile smo.

Toj atmosferi nasilja značajan ideo dale su obrazovne institucije u kojima se ne uči o pojavnim oblicima fašizma i njegovoj opasnosti, a antifašizam je izvrgnut podsmehu. Nacionalne, pak, institucije, Srpska akademija nauka i umetnosti, Srpska pravoslavna crkva i Beogradski univerzitet duboko su kontaminirane ovakvim idejama i bremenom zločina iz minulih ratova koji su kreirale i u čijoj su realizaciji učestvovala. Pod njihovim se okriljem i opasnim uticajem danas razvijaju generacije, a državni vrh i Crkva često, otvoreno i prikriveno, narušavaju sekularnost države.

I 2011. godina obeležena je ogoljenom demonstracijom sile prema pripadnicima LGBT populacije policijskom zabranom Parade ponosa koju su podržale najjače parlamentarne stranke i nasilni kvazi intelektualci koji su u medijima dobijali neograničen prostor.

Na Međunarodni dan borbe protiv fašizma i antisemitizma (9. novembar 2011) konstatujemo da se Srbijom zloslutno širi duh Kristalne noći iz 1938. (Nemačka) i još jed-

nom od vrha vlasti zahtevamo hitnu zabranu fašističkih organizacija, oštro sankcionisanje govora mržnje usmerenog na pripadnike manjinskih grupa, pogotovu kada ga koriste javne ličnosti.

Žrtve su, kao i dosad, bili i pripadnice i pripadnici romskog naroda. One/i su izloženi svojevrsnom institucionalnom rasizmu jer su, u jeku pljačkaške tranzicije i privatizacije, zajedno sa osiromašenim radnicima, meta stalnih progona i deložacija (bez obezbeđivanja nužnog smeštaja). *ŽuC* i srodne organizacije kontinuirano organizuju akcije solidarnosti.

Pridružile smo se Deklaraciji antifašistkinja i antifašista 9. novembra 2009, u kojoj se među ostalim ističe: „Plodno tlo za jačanje fašizma u Srbiji svakako predstavlja kontinuitet sa nacionalšovinističkom politikom devedesetih sa kojom nova srpska politička, ekonomska i kulturna elita nije ni mogla da se obračuna – jer najvećim delom nikada nije ni bila njen radikalni kritičar. Globalna ekonomska kriza, čije će se društvene posledice tek ispoljiti u punoj snazi, daje nacionalšovinističkim snagama posebnu priliku da se pregrupišu i jeftinom demagogijom pokušaju

da nezadovoljstvo poniženih radnika/ca iskoriste za ostvarenje svojih fašističkih programa.”¹²²

Napadi fašističkih organizacija na romsko stanovništvo kulminirali su napadima u selu Jabuka, u leto 2010. Naime, nakon ubistva mlađića D.S. od 17. godina, za koje je osumnjičen B.J. (17 godina) 10. juna 2010. u selu Jabuka/Vojvodina (40km od Beograda) došlo je do eskalacije nasilja prema romskom stanovništvu nakon što je grupa meštana Jabuke, pod izgovorom žalosti za izgubljenim životom mlađića, danima kamenovala pripadnike romske manjine, uništavala im imovinu, maltretirala. Bez poravremene reakcije države. Zbog ugrožene bezbednosti, slobode kretanja i prava na obrazovanje romskog stanovništva *Žene u crnom* su organizovale, zajedno sa drugim organizacijama civilnog društva, kampanje solidarnosti, posete selu Jabuka, uputile više apela nadležnim organima, slale izveštaje o situaciji u selu Jabuka domaćim i međunarodnim mrežama, itd.

U skladu sa nacističkom ideologijom „čiste rase” i „zdrave nacije”, relevantne političke snage zahtevaju primenu eugeničkih rešenja. U sa-
122) Deklaracija antifašistkinja i antifašista u akciji, 9. novembar 2009.

opštenju od 21. novembra 2011. godine ŽuC upozorava da nedavno predstavljane „Programa za promene” Srpske napredne stranke nije izazvalo odgovarajuću pažnju javnosti i da su „tek malobrojni kritičari primetili da se u toj platformi vodeće opozicione stranke mogu da sretnu i neke naizgled egzotične ideje, kao što je ideja o uvođenju državne genetičke politike. Cilj je takve politike, poručuju naprednjaci, da se smanji rađanje dece s naslednim poremećajima, redukcija pojava onkoloških, kardiovaskularnih i psihijatrijskih bolesti za koje postoje nasledne predispozicije, kao i smanjivanje broja dece sa predispozicijama za alkoholizam i gojaznost. Sve bi to, smatraju naprednjaci, dovelo do smanjivanja finansijskih izdataka u sferi zdravstva i socijalne politike, a Srbija bi se pretvorila u zdravu i vitalnu naciju”.

Žene u crnom nadalje konstatuju da „u javnosti prevladava ignorisanje takvih predloga, a primetno je i blago podsmehivanje naprednjačkim idejama da se u sferu reproduktivne politike uvedu principi eugeničke higijene i genetskog inženjeringa. Smatramo da je takav ignorantski stav neopravdan. Nisu li se svojedobno mnogi u Nemačkoj i u svetu podsmevali čudacima

iz minhenskih pivnica, a sve se završilo gasnim komorama i istrebljenjem miliona rasno i medicinski nepoćudnih ljudskih bića? Stoga nema mesta ni prećutkivanju ni podsmevanju, posebno kada takve ideje dolaze iz redova jedne ozbiljne stranke koja koristi nagomilano nezadovoljstvo naroda i nudi se kao spasonosna alternativa za budućnost Srbije. Na fašizam treba da se upozorava dok nije kasno. A sutra će možda biti prekasno”, ističe se u saopštenju.

Feminističko-antifašistička intervencija u kontekst

Živeći u zemlji u kojoj se do danas glorifikuju i poriču počinjeni ratni zločini, mi se rukovodimo feminističkom etikom, koja od nas zahteva da se neprestano i javno suprotstavljamo zaboravu, relativizaciji prošlosti, kao i obnavljanju i jačanju otvorenih i prikriivenih fašističkih tendencija: „Moja odluka je da znam i da tražim odgovornost za bezbrojne zločine počinjene u moje/naše ime.”¹²³

Zajedno s drugim organizacijama civilog društva podnele smo

123) Staša Zajović, *Ne u naše ime! Ne dajmo se od svojih prevariti!*, govor održan na skupu „Sačuvajmo mir u Sandžaku”, Novi Pazar 22. oktobra 2007. godine

oktobra 2007. godine zahtev za zabranu jednog neonacističkog skupa, naglasivši:

„Zbog čega nacionalne institucije (SPC, SANU i druge) prećutkuju delovanje neonacističkih grupa koje se u svom zalaganju za etničku čistotu i ozdravljenje ‘srbstva’ pozivaju na patriotizam? Da li to znači da se ugledne nacionalne institucije slažu sa njihovim idejama i postupcima? Do kada će neki zastupnici legalizma tumačiti ideju tolerancije kao osnov za izjednačavanje fašizma i antifašizma, pa čak i za represiju u odnosu na one koji se suprotstavljaju legalizaciji slavljenja zločina i relativizovanja osnovnih postulata demokratije?”¹²⁴

U oktobru 2007. godine, zajedno s drugim antifašistima i antifašistkinjama, učestvovala smo na protestu protiv najavljenoga neonacističkog marša u Novom Sadu. Tokom našeg protestnog marša pripadnici žandarmerije štitili su pripadnike Nacionalnog stroja; reakcije nakon marša bile su takve da je antifašistički marš proglašen „ekstremnim”.

Povodom sprečavanja otvaranja izložbe od strane klerofašističke

124) Saopštenje ŽuC-a, Jukom-a, FHP, CZKD, 16. septembra 2007.

organizacije „Obraz” grupe umetnika iz Prištine u galeriji Kontekst u Beogradu dale smo 8. februara 2008. godine saopštenje u kojem prozivamo odgovorne za tu manifestaciju snage novog srpskog fašizma.

Povodom zabrane mirovnog marša *ŽuC*-a zakazanog za 8. mart 2008. dale smo saopštenje u kojem se naglašava: „DSS i Nova Srbija, zajedno sa partijama iz Miloševićevog vremena uvode zemlju u atmosferu straha. Uz pomoć klerofašističkih i neonacističkih grupa oni žele da ojačaju patrijarhalno-nacionalističku matricu i nametnu političko i kulturno jedoumlje, njihov cilj je stvaranje homogene poslušne većine koja ne toleriše nikakve drugačije stavove... Odbijamo da pristanemo na zabrane, strah i na prikriveno vanredno stanje koji deo vlasti proizvodi.”

Zahvaljujući podršci i solidarnosti preko pedeset organizacija civilnog društva, brojnih umetnika/ca, javnih ličnosti itd. održale smo marš nedelju dana kasnije pod sloganom *Odloženi 8 mart*. Dosta zabrana, straha i nasilja! Slobodne građanke, nikad podanice!

Žene u crnom su 1. oktobra 2009. pozvale na akciju građanske solidarnosti sa motom

„Uvek neposlušne”, koja se održala 2. oktobra u beogradskom Pionirskom parku. To je bio odgovor na policijsku zabranu protesta „Odgovor građana na nasilje”. *Žene u crnom* ocenjuju da se „selektivnom i arbitrarnom primenom zakona” o zabrani okupljanja najavljuje „uvođenje vanrednog stanja, zastrašuju građanke i građani te osujećuje građanska i proevropska orijentacija Srbije. Ne pristajemo na zabrane, krećemo se kuda god želimo, idemo gde god želimo, ovog puta u Pionirski park”, piše u saopštenju.

Povodom obeležavanja Međunarodnog dana borbe protiv fašizma i antisemitizma 2010. godine, *Žene u crnom* i Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji istakli su da su danas u Srbiji „oni koji šire fašističke tendencije, nedodirljivi zbog političke zaštite koju uživaju”, podsećajući da još nisu kažnjeni krivci za fizičko nasilje nad manjinskim grupama. „Iako su pokrenuti postupci za zabranu rada organizacija „Obraz” i „1389”, i nakon divljanja klerofašista 10. oktobra 2010, u tom predmetu nema nikakog napretka. Kada će Ustavni sud odlučiti o zabrani klerofašističkih i neonacističkih organizacija?”¹²⁵

125) „U Srbiji se toleriše fašizam”, e-

Ustavni sud Srbije je 14. decembra 2011. godine održao javnu raspravu o predlogu za zabranu klerofašističke organizacije „Obraz” zbog poziva na mržnju i diskriminaciju i brojnih nasilnih akcija pripadnika/ca te organizacije, kao što je prekidanje dodele novogodišnjih paketića Pentakostalne crkve sa pozivima „Ubij, zakolji, da sektaš ne postoji!” i prekidanje skupa *Žena u crnom* povocima „Nož, žica, Srebrenica” i „Ubij Šiptara!”. Vođa „Obraza” Mladen Obradović izjavio je da se taj pokret zalaže za „državnu i strukturnu obnovu srpstva na temeljima svetosavlja”.¹²⁶

U saopštenju od 30. septembra 2011. najoštrije smo osudile zabranu Parade ponosa koju je Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije donelo pod izgovorom zabrane svih skupova za vikend u Beogradu. „Kakvo god bilo obrazloženje, jasno je da je reč o činjenici da su institucije države predale Beograd i Srbiju fašistima čiji se učinak video prilikom prošlogodišnje Parade. Zabrana Parade ponosa potvrđuje da se vlast u Srbiji, koja se toliko poziva na suverenitet u slučaju Kosova, u Beonovine, 7.11.2010.godine, <http://www.e-novine.com/mobile/drustvo/42075-Srbiji-tolerise-fasizam.html>
126) Sud raspravljao o zabrani „Obraza”, agencija *Beta*, 14.12.2011.

gradu upravo odrekla svog suvereniteta i monopola nad aparatom sile. Zabrana Parade, i obrazloženje vlasti za zabranu, razgoltilo je državnu politiku Srbije – vlast NEĆE da dozvoli Paradu ponosa, i vlast NEĆE da poštuje sopstveni Ustav. Zahtevamo da vlast u Srbiji poštuje Ustav i ljudska prava svih građana i građanki, i da Ustavni sud zabrani rad fašističkih organizacija upravo u skladu sa Ustavom koji bi trebalo da štiti”, navodi se u saopštenju.

Posebno insistiramo na neophodnosti sprečavanja nekažnjivosti zločina: „Zahtevamo od državnih institucija da spreče nekažnjivost koja omogućava savremene oblike fašizma: klerofašističke tendencije, brisanje sećanja na antifašističku prošlost, institucionalnu getoizaciju Roma, rehabilitaciju kolaboracionista iz Drugog sveskog rata, pozivanje na linč LGBT populacije i braniteljki ljudskih prava.”¹²⁷

Umetničko-aktivističke inicijative protiv fašizma – ”Solidarno protiv fašizma”

Politika reprezentacije iz/brisanih tema – zločina počinjenih u naše ime – koje dominantna politička/društvena javnost i kultu-

127) Saopštenje *ŽuC*-a i Helsinškog odbora za ljudska prava, 9. novembar 2009.

rna produkcija nije želela niti želi da zna, jeste konstanta angažmana ŽuC-a zajedno sa umetničkim udruženjima: Dah teatar, Škart, Art klinika, Grupa Spomenik, Četiri lica Omarske i drugi. To je politika kreiranja otpora – glasova, akcija... protiv politika zla – rata, nacionalizma, fašizma, militarizma... Ilustracije radi, osnućemo se samo na nekoliko umetničko-aktivističkih akcija izvedenih poslednjih godina.

Antifašistički marš – Antifašizam je moj izbor: 9. novembar 2009, Međunarodni dan akcija protiv fašizma, antisemitizma i ksenofobije uz zahteve za izručenja osumnjičenih za ratne zločine, za sankcionisanje klerofašističkih i kleronacionalističkih organizacija i za vrednovanje antifašističkog nasleđa iz Drugog svetskog rata. Na platou ispred Skupštine grada Beograda, aktivistkinje *Žena u crnom*, Labrisa, umetnici Škarta, izvele su performans. Bilo nam je zabranjeno da to učinimo ispred Doma Narodne Skupštine Republike, bilo nam je zabranjeno i da nastavimo marš. To smo prekršile i zajedno sa inicijativom Antifašistkinje i antifašisti, na Terazijama smo položile cveće na spomenik obešenim antifašistima iz Drugog svetskog rata (ritual koji ponavljamo svake godine 9. novem-

bra), marš smo, uprkos zabrani, nastavile, centralnim gradskim ulicama do Akademskog platoa (ispred Filozofskog fakulteta), gde je održan koncert romske grupe Muha Blackstazy. U akciji je učestvovalo oko 500 ljudi.

Deklaracija o nastavku borbe protiv fašizma: Aktivističko-umetnička kampanja povodom 9. maja 2011. – Dana pobede nad fašizmom i Dana logoraša BiH – protiv negiranja, poricanja postojanja fašističkih koncentracionih logora, nekažnjavanja ratnih zločina tokom 90-godina XX veka u Bosni i Hercegovini od strane Republike Srbije i Republike Srpske. Deklaracija poziva na afirmaciju antifašizma kao zajedničke vrednosti i tekovinu modernog demokratskog društva i podseća na nastavak fašističke politike u novim okolnostima: „Deklaracijom ukazujemo na današnju politiku Republike Srbije, koja negira ratne zločine i postojanje koncentracionih logora tokom devedesetih godina. Ta politika poništava glavnu tekovinu Drugog svetskog rata -ravnopravnost svih naroda sa prostora nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Politiku negiranja, poricanja i nekažnjavanja zločina produkuju i sprovode nacionalne institucije,

ekstremne desničarske organizacije i navijačke grupe, čime podstiču nasilje i mržnju. Političkom rehabilitacijom četničkog pokreta i Draže Mihailovića revidira se istorija Drugog svetskog rata koja vodi izjednačavanju fašizma i antifaašizma". Deklaracija podržava inicijativu bivših logoraša konc-logora Omarska za izgradnju Memorijalnog centra na prostoru nekadašnjeg konc-logora Omarska. Žene u crnom su zajedno sa umetničkim udruženjima iz Beograda „Spomenik” i „Četiri lica Omarske” i više stotina preživelih logoraša/ica iz konc-logora Omarska posetile logor – mesto stradanja Bošnjaka/kinja tokom rata 1992. godine. U prisustvu oko hiljadu ljudi iz cele BiH inaugurisana je zajednička Deklaracija povodom Dana borbe protiv fašizma – 9. maja. Istog dana su u Beogradu, na Banjičkom nacističkom logoru (iz Drugog svetskog rata) aktivistkinje ŽUC-a pročitale gore navedenu Deklaraciju.

Srebrenički prag: izgradnjom kulture sećanja, Žene u crnom žele da spreče istorijski revizionizam i doprinesu stvaranju na činjenicama zasnovane, nesumnjive istorijske istine. Na Međunarodni dan borbe protiv fašizma 2011. godine, Žene u Crnom i Art klinika polo-

žili su cveće na spomenik antifašistima ubijenim 1941. godine, a u Srebreničkoj ulici su izveli akciju u spomen žrtava genocida u Srebrenici 1995. godine. U isto vreme, učesnici/ce su prešli/e drveni prag na kojem je istaknut broj ubijenih u genocidu – 8.372 osobe. „Simboličkim iskazom Prelazimo prag želele smo da podsetimo da pravo na život i dostojanstvo žrtava zavise od našeg sećanja i uvažavanja te se lako mogu izgubiti ako ne pređemo prag i prodremo van okvira sopstvene zatvorene egzistencije i preuzetih, nereflektovanih stavova koji nas sputavaju. Prelaženjem preko srebreničkog praga jednim korakom pokazujemo da smo pobile od statičnosti i sigurnosti ćutanja o zločinu u dinamiku suočenja sa zločinom, te tako hrabro stupile u tešku stvarnost...”¹²⁸

Da rezimiramo:¹²⁹

Antifašizam je vrednost feminističkog i mirovnog pokreta, antifašizam je tekovina najprogressivnijeg dela Evrope i celog sveta, antifašizam je tekovina bivše Jugoslavije, a to znači da:

128) www.bezbednost.org/files/podlistak_zene_mir_bezbednost_3_2011.pdf

129) Saopštenja *Žena u crnom* od 5. maja 2009 godine.

– umesto relativizacije anti-fašizma – izjednačavanja fašista i kvistinga sa antifašistima, čišćenja i eliminacije sećanja na antifašističko nasleđe – mora se rehabilitovati vrednost antifašizma;

– Haškom tribunalu treba izručiti optužene za ratne zločine – to nije samo obaveza države na osnovu međunarodnog prava, nije samo obaveza na osnovu Zakona o saradnji sa Haškim tribunalom, to je pre svega obaveza prema žrtvama zločina počinjenim u naše ime, poštovanje dostojanstva žrtava, stvaranje klime poverenja, dobrosusedskih odnosa i stabilnosti u Srbiji i celoj regiji (to je jedan od retkih naših zahteva koji je formalno ispunjen, naravno, pod pritiskom međunarodne zajednice i sa isključivo pragmatičnim motivima);

– se proglasi se krivičnim delom negiranje genocida u Srebrenici, kao i negiranje Holokausta u II svetskom ratu;

– se zabrane sve manifestacije neonacističkih ili fašističkih organizacija i udruženja, da se zabrane upotreba fašističkih i neonacističkih simbola i udruženja;

– se zabrane sve publikacije koje podstiču mržnju i netrpeljivost (kao Protokoli sionskih mudraca).

– zabrane se sve organizacije i

udruženja koje krše ili pozivaju na kršenje zajamčenih ljudskih i manjinskih prava, izazivanje ili podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti zasnovane na rasnoj, nacionalnoj, verskoj, seksualnoj ili drugoj pripadnosti.

Zakon o zabrani rasne i verske diskriminacije u Srbiji sankcioniše takva dela i to nije zabrana već primena zakona. Za takva dela ne smeju da važe demokratski principi slobode jer oni narušavaju slobode drugih – zato je i obaveza države da se primenjuje pravo. Ne smeju se u ime slobode mišljenja i govora tolerisati dela koja propagiraju fašizam, izazivaju mržnju, ugrožavaju prava i slobode drugih, jer fašizam nije drugačije mišljenje, to je poziv na linč i eliminaciju. Kao što kaže naša politička prijateljica iz Alžira, Marijame Heli-Lukas: „Ne postoji nikakav sukob civilizacija. Sukob u svetu danas se vodi između fašista/kinja i antifašista/tkinja”, pozivajući na internacionalističku solidarnost, koja „prevazilazi nacionalne, etničke i religijske granice”.¹³⁰

130) Helie-Lucas, Marieme, *Fundamentalizmi danas – feministički i demokratski odgovori*, izdanje *Žena u crnom* Beograd i Žena i društvo, Sarajevo, 2008. str. 100.

KUDA IDE FEMINIZAM DANAS?

I deo

Iskustvo feministkinja u hispanoameričkom svetu, pre svega u Latinskoj Americi

Javna debata je održana virtuelnim putem 2010. godine (Adonde va el feminismo hoy?) a potom je objavljena u feminističkom časopisu *Mujer publica – revista de discusion feminista* (Javna žen časopis za feminističku diskusiju, Broj 2/2010): Časopis pokriva ceo hispanoamerički svet i dobar deo SAD-a.

Učesnice javne debate: **Maria Galinda**/Marija Galinda: Bolivija, osnivačica i koordinatorka feminističke grupe Mujeres creando/Žene stvaraju, ko-urednica časopisa 'Mujer publica – revista de discusion feminista'; **Claudia Acuna**/Klaudija Akunja: Argentina, feministička aktivistkinja i članica redakcije 'Mujer publica'; **Begona Etayo**/Begonja Etajo: Baskija, Španija, funkcionerka razvojnog programa u baskijskoj pokrajini Vitoria Gasteis, akti-

vistkinja 'Feminističkog foruma'; **Idoya Romano**/Idoja Romano: Baskija, Španija i Mujeres creando, Bolivija, ko-urednica feminističkog časopisa 'Mujer publica'; **Concha Serrano**/Konča Serano: feministkinja, anarhistkinja, aktivistkinja 'Mujeres libres/Slobodne žene', Madrid; **Vanessa Otero**/Vanesa Otero: Galicija, Španija, aktivistkinja feminističke mreže Galicije i grupe 'negazimekretenu'; **Francesca Gargallo**/Francéska Gargaljo, Meksiko, filozofkinja, profesorica latinoameričkog feminizma i filozofije pri Autonomnom univerzitetu u Meksiko Sitiju, urednica feminističkog časopisa 'Todas/Sve'; **Gioconda Espina**/Đokonda Espina: Venecuela, profesorka feminističke teorije na Filozofskom fakultetu u Karakasu, feministička aktivistkinja od 1978; **Alda Facio**/Alda Fasio: Kostarika, advokatica, profesorka uporednog prava na Univerzitetu u Njujorku, direktorka programa za žene i rodnu pravdu latinoameričkog instituta pri UN i **Staća Zajović**, *Žene u crnom*,

Beograd, članica redakcije časopisa 'Mujer publica'.

Učesnice debate su odgovarale na sledeća pitanja i najvažnije delove njihovih odgovora prenosimo:

Da li, po tvom mišljenju, postoji feministički pokret u tvojoj zemlji/regiji/svetu? Ako postoji, koje su mu osnovne karakteristike?

– *Ne postoji samo jedan feminizam, ima ih mnogo: feminizam jednakosti, feminizam razlike, institucionalni, akademski, lezbejski, feminizam Afroamerikanki, Latinoamerikanki, anarhofeminizam, sajberfeminizam, ekofeminizam...*

Feministički pokret ima razne struje, sve one su veoma važne, neke od njih su međusobno konfrontirane. Međutim, u njima ima i onih koje ne zaslužuju da se zovu feministkinjama jer su mnogo više posvećene kritici drugih struja u feminizmu nego stvaranju drugačijeg sveta i ukidanju patrijarhalne moći.

Na prostoru bivše Jugoslavije ne može se govoriti o feminističkom pokretu nego o mnoštvu inicijativa feminističkog karaktera. Postoje feminističke mreže koje stalno izazivaju patrijarhalnu moć, bore se

za svoju autonomiju, u svom delovanju kombinuju feminizam, antimilitarizam, sekularizam, tranzicionu pravdu, itd. i ove mreže (jedna od njih je Mreža ŽUC-a Srbije) su izložene stalnim pritiscima, a razni mehanizmi rodne ravnopravnosti i tzv. formalni standardi izazivaju razdore, dele civilno društvo na poslušne i neposlušne, itd. Tako se, kako kaže jedna marokanska feministkinja stvara đavolski trougao: vlada/država, feminokratkinje i donatori. Sve to vodi depolitizaciji svih društvenih pokreta i naravno, feminističkog, ali i svim vidovima relativizma – kulturnog, moralnog, političkog...slabeći svaku alternativu patrijarhalnoj moći.

Kakav je uticaj NVO-izacijel/ Ngo-izacije na feminizam i na feministički pokret?

– *NVO sektor od utopije do uhljubljenja: Kad ljudi u zemljama u razvoju nemaju posla, a pritom su mladi i imaju mnogo energije, najčešće rade u NVO-ima. U njima se radi mnogo više nego na drugim mestima i to vrlo često kao 'volonteri/ke' bez plate ili sa minimalnom platom... tako je to na početku a kad Nvo-izacija uzme maha i razgrana se, sve što se živo miče i misli, završi*

u NVO i borba se polako zatvori u četiri zida, postaje sebi svrha, sve se svodi na projekte, izveštaje, potpise, tako se prave 'mreže', 'koordinišu zajednički projekti' o kojima ponekad i sam predsjednik države odlučuje... ide se džipovima na skupove, po skupim hotelima, priča se u ime drugih... a svuda oko nas i dalje beda.

– *NVO-izacije je usisala i progutala energiju i borbu feminističkog pokreta:* u Latinskoj Americi pobornice NVO-izacije govore u ime feminističkog pokreta, sklapaju pakt sa neoliberalnim vladama, ali i levičarskim vladama, i to se najviše vidi po konferencijama OUN, od Četvrte konferencije OUN o ženama pa nadalje.

– *Rodna tehnokratija je pretvaranje ideologije u tehniku, u metod, u formu bez sadržaja:* poseban fenomen NVO-izacije su tzv. *ekspertkinje/stručnjakinje*, radi se o rodnim tehnokratkinjama. Za nas, „*Mujeres creando*” /Žene stvaraju, to su osobe koje su se ubacile u institucije i po univerzitetima i žive od onoga što feminističke aktivistkinje misle i rade. Famosne *konsultantkinje* obično naprave firmu u neoliberalnom stilu, uzimaju nam grdnu

lovu da bi nam kazale da nam neki projekat valja ili ne valja. Na primer, da li treba još kupatila za žene ili je u projektu baš sve super! Što je viša cena koju nam naplaćuju, raste ugled tzv. konsultantkinja. Obično počinju kao savetnice, muvaju se po nekakvim telima da bi postale nezaobilazne *evaluatorke* i tako osujetile bilo koju inicijativu koja je izvan njihovog kruga interesovanja i znanja.

– *NVO često služe za umirivanje savesti:* posebno za nas zapadnjakinje, kao navodno pomažeš unesrećenim ljudima u siromašnim zemljama, a skoro sve NVO su zapravo vladine organizacije jer primaju novac od raznih nivoa vlasti (lokalnih, regionalnih, nacionalnih, evropskih).

– *NVO-izacija veoma pogđa društvene pokrete:* posebno autonomne ženske pokrete jer poništava mreže solidarnosti i uzajamne podrške. Ne treba zaboraviti da su žene, kao najranjivija kategorija stanovništva, najveći izvor/resurs poslova za NVO sektor.

– *Žene u NVO nisu feministkinje:* to im je radno mesto, one mogu biti svih političkih orijentacija – i desnice i levice i centra, u NVO ima i jako konzervativnih žena. Činjenica

je da su ženske NVO pokušale da se predstave kao femininističke jer zamjenjuju državu u pružanju usluga ženama žrtvama nasilja, siromašnim ženama... NVO su nanele veliku štetu feminističkom pokretu jer su ga pocepale, zaustavile nalet ili strast ogorčenih, ljutih žena pred nepravdama patrijarhata.

– *NVO su postale same sebi svrha:* ušle su u začarani krug stalnog traženja sredstava i dinamiku rada što ih svodi na birokratske funkcije; ovaj proces nije samo 'progutao' NVO, već i latinoamerički feministički pokret.

– *NVO imaju dvostruku ulogu – pozitivnu i negativnu:* s jedne strane pozitivnu jer podržavaju direktno milione žena od kojih bi mnoge bile mrtve ili u gorem položaju nego što jesu. NVO su također doprinele da se prenese feminističko znanje i praksa.

S druge strane NVO su nanele veliku štetu feminističkom pokretu svojim zahtevima u okviru mogućeg, tzv. 'proaktivnom' retorikom. Umesto da stvaramo pokret, moramo da stvaramo javne/državne politike. Mnoge feministkinje su poverovale u to ne shvatajući da ukoliko samo budemo delovale u okviru mogućeg, a to znači prihvatljivog

za patrijarhat, nikad ga nećemo ukloniti kao paradigmu. *Ukoliko ne stvaramo pokret, institucionalna rodna ravnopravnost ničemu ne služi.*

Koju ulogu su imale i imaju političke partije (posebno žene u njima) na feministički pokret?

– *Žene u političkim partijama moraju da slede mačističku i vertikalnu dinamiku – partijsku disciplinu:* partije su danas nešto najnedemokratskije što postoji, a ulazak žena u partije nije tako važna stvar jer je osnovna uloga partija da održe partijarhalni sistem, da 'umiri' i/ili disciplinuje feministkinje koje su eventualno u nekoj partiji. I na levoj i na desnoj žene služe isključivo partijskim interesima: premda ima razlike između žena u partijama leve i desnice.

Kakav je učinak ulaska žena u politiku (putem tzv. institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti, mogućnosti, kvota, saveta, NAP..) na položaj žena (klasni, socio-ekonomski, itd.)?

– Učešće žena u politici je promenilo kolektivne predstave o ženama - jer većina muškaraca, posebno mladih, misli da mi žene

možemo biti svuda. S druge strane, očigledno je da žene na pozicijama moći ili nisu mogle ili nisu želele da sruše patrijarhat i da promene barem neku instituciju.

– *Patrijarhat menja svoje ruho, ali ne i ćud:* diskriminacija nad ženama opstaje svuda, nije nigde iskorenjena, štaviše, ona jača; sada ima manje diskriminatorskih zakona i to prvenstveno zahvaljujući feministkinjama, ali pravni sistem je i dalje jako patrijarhalan, isto tako i obrazovni, zdravstveni sistem, porodica, jezik... Sve ove patrijarhalne institucije su se promenile, prividno su manje patrijarhalne, ali su i dalje duboko mizogine. Nasilje nad ženama, kao i siromaštvo žena su u porastu. Da ne govorimo o tome koliko su ženske vrednosti – briga o drugima, sestrinstvo, altruizam – sve više potcenjene, pa čak i od strane samih feministkinja. Naprimera, od feministkinja sam čula da mi žene imamo pravo da budemo zločeste i sebične i da je svaki altruizam besmislen. I to nailazi na odobravanje kod nekih feministkinja. Zato se pitam: kakav se pokret može stvoriti od žena koje se zalažu za 'pravo da budu zločeste'?!
– *Institucionalni koncept učesća žena u politici oduzima ženama sta-*

tus političkog subjekta: svodi žene na ukras patrijarhalne politike. U taj koncept (politike rodne ravnopравnosti, kvota, itd.) uložena je ogromna novac, a zapravo to je bio najefikasniji način da se poništi politika feminističkog pokreta.

– *Žene na pozicijama moći svele su feminizam na formalnu jednakost:* pozitivan učinak je u tome što su postala vidljiva neka rodna pitanja, ali je daleko veći negativan učinak jer je sve puka retorika bez preispitivanja odnosa nejednakosti (pored rodne i klasne, rasne, seksualne).

– *Feminizam je postao tržišna roba za žene srednje klase:* institucionalizacijom feminizam je prilagođen neoliberalnom kapitalizmu i to ozbiljno odvraća siromašne žene od feminističkih zahteva i borbe protiv nepravdi. Učešće žena u politici se svodi na biološku kvotu, sve se svodi na broj, a ne na drugačiju viziju sveta... *zato nećemo 30% neoliberalnog pakla nego 100% raja!*

– *Državne politike rodne ravnopравnosti ne smemo brkati sa feminizmom:* tu strategiju su stvorile institucije iz straha da u njih feministkinje ne unesu nemir i nered... To što žene imaju prava (doduše ograničena i ta prava postoje sko-

ro samo na papiru i deklarativno) nije nikakva opasnost za patrijarhalni sistem. Ali, zato su u panici od autonomnih feministkinja i utrkuju se (u institucijama, i žene i muškarci) da proglase feminizam 'prevaziđenim'. Da bi došle do ključnih pozicija moći žene razvijaju i održavaju muški način mišljenja i akcije. Zahvaljujući feminizmu mnoge žene su došle do pozicija moći, grčevito se bore da očuvaju tako stečene pozicije, ali te žene ne zastupaju naše stavove.

– *Patrijarhalni sistem kooptira neke feministkinje u državne institucije (ili u UN): tamo navodno 'ubaci' naše radikalne ideje i smanji broj svojih 'neprijateljica'.* Na primer, poslednjih 11 godina u Venecueli imali smo mnogo feministkinja u vladajućoj partiji, u ministarstvima, ali za njih je bilo najvažnije da štite interese sistema i predsednika Uga Čaveza a ne feminističkog pokreta.

Postoje 'klasična' feministička pitanja i teme – abortus, nasilje u porodici, lezbejstvo... Na koji način (u pogledu strategija, jezika...) bi se trebalo boriti za ova prava?

– *Samoorganizovanje žena: izlazak iz uloge žrtve, samoopredeljenje*

u pogledu reproduktivnih i seksualnih prava, nove analize o tome na koji način tzv. mikro-mačizam pogađa naš svakodnevni život i kako s tim raskrstiti.

– *Treba ponovo ići na ulice: u aktivizam, obraćati se ženama, baviti se radnim pravima, svakodnevnim problemima.* Kad niko ne bude pretio feministkinjama da će nam ukinuti fondove onda ćemo ići svuda, kao što smo to ranije činile. Naša je prednost u tome što su sad žene daleko više informisane o svojim pravima i sad treba ubeđivati žene da se pobune, da ustanu protiv onih koji hoće da ih umire i smire...

– *Moramo pronaći nove strategije: i novi jezik u borbi za naša prava u svetu u kojem je tržište mera svega.* Na primer, u kontekstu neoliberalnog kapitalizma reći nekoj siromašnoj ženi da sa svojim telom radi šta hoće (u smislu feminističkog slogana 'mojim telom upravljam ja', itd.) može da znači i to da može iznajmiti svoj uterus da bi svojoj deci obezbedila da jedu. Važnije je da stvaramo prostore za to da žene same izaberu da budu ili ne budu majke i da se društvo i države više bave decom. Ili: govoriti o kažnjivosti nasilja nad ženama u neoliberalnom kontekstu znači dati

veću moć državi koja 'rešava' problem tako što više ljudi kažnjava zatvorom ili otvara što više sigurnih kuća. A sve se to zapravo okreće protiv nas, u korist neoliberalne države.

– *Protiv nepravdi moramo se boriti tako da se što više nas oseća dobro: da budemo zdrave i srećne jer sam uverena da se patrijarhat hrani i jača deprimiranim ženama, ženama koje se odriču zadovoljstva, koje osećaju krivicu bilo zato što nisu majke ili što su 'loše' majke.*

Da li u feminističkom pokretu ili uopšte među feministkinjama, postoji jaz između generacija, između žena različite klasne, rasno-etničko-verske, seksualne pripadnosti?

– Mlade žene treba da su svesne činjenice da prava koja uživaju nisu pala s neba, da to nije došlo tek tako, niti da je plod prirodnog razvoja društava, nego rezultat feminističke borbe, tj. žena koje su prekršile sve norme društva i često za to platile jako visoku cenu.

– Feministkinje takođe moraju da analiziraju zašto nema više mladih žena među nama, da feminizam više prilagode svakodnevnicima mladih

žena, da se bave pitanjima koja se njih tiču. Naprimer, položajem žena na tržištu rada ili materinstvom, itd. Što se tiče položaja mladih žena u feminističkim grupama izgleda da postoji obostrano nepoverenje: mlade ne shvataju nemire i zahteve starijih, ne cene dovoljno naš rad i doprinos, a starije feministkinje ne priznaju autoritet i liderstvo mladima.

Koja je uloga muškaraca u feminističkom pokretu? Da li je prevaziđen jedan od feminističkih stavova da je to pokret isključivo namenjen ženama?

– *Neophodno je sačuvati feminizam kao prostor isključivo za žene: to nam je potrebno da bismo osmislile i vodile našu borbu, posvetile se podizanju svesti, obrazovanju, uzajamnoj podršci. U mešovitim grupama moramo dvostruko da se borimo: za promenu sveta i 'edukaciju' naših drugova kako bi oni stalno imali na umu rodnu dimenziju svega. Plašim se da bismo se onda više bavile time koliko njih, a ne nas, patrijarhat pogađa. Bojim se da muškarci koji sebe smatraju feministima ne shvataju potrebe žena za vlastitim prostorom, neka sami razgovaraju o patrijarhatu...*

– *Ogromna većina muškaraca nikad nije dovela u pitanje privilegije: one koje uživaju u patrijarhatu. Neki muškarci, koji ponekad sebe nazivaju feministima, koriste prostore koje je stvorio naš pokret.*

– *Muškarci koji dele naše ideje, snove i utopije mogu biti sa nama: muškarci mogu biti naši saputnici u borbi jedino ako razumeju zašto mi žene želimo biti same, bez njih. A takvih je jako malo, treba im dozvoliti i oni su dobrodošli, ne treba ih se odreći...*

Možemo li govoriti o krizi feminističkog pokreta danas?

Elementi koji danas slabe feministički pokret su:

Institucionalizacija i 'akademizacija' feminizma: s jedne strane, došlo je do procvata akademskih studija feminizma, dok s druge strane institucije zlo/upotrebljavaju feminizam. U institucijama je instaliran pojam 'rodno senzibilnog/korektnog', a zapravo je bio samo privid da se nešto menja, a da sve ostane isto. To se može razumeti u slučaju žena koje nisu feministkinje a rade u mehanizmima rodne ravnopravnosti, ali je potpuno nepojmljivo i neprihvatljivo kod feminist-

kinja koje su došle iz feminističkog pokreta i u pomenutim institucijama rade kao 'stručnjakinje za rodna pitanja'. Skoro sve one se, sem retkih izuzetaka na žalost, odriču svog feminističkog porekla, ne oдаju priznanje feminističkom aktivizmu, već u svom radu uglavnom komuniciraju i rade sa 'poslušnim' ženskim grupama.

Rod i rodna pitanja su postali roba na tržištu: sad se i u medijima, inače zatvorenim za feminizam, govori o 'rodnim pitanjima'. Rod i rodna pitanja su postali objekat propagandnih i predizbornih manipulacija. Ukratko, rod je postao roba na tržištu, potrošna roba, koja se poseduje, kojom se manipuliše... Ne smemo zaboraviti da je feminizam daleko više od pitanja roda: to nije samo ni teorijsko pitanje ni analitička kategorija, feminizam je politički pokret koji teži transformaciji društva.

Oblici i karakter ženskih udruženja: osamdesetih godina XX veka ženske grupe su nikle kao pečurke posle kiše i to najviše zahvaljujući državnim subvencijama. To su uglavnom konzervativne ženske grupe čiji je osnovni cilj bio da 'žene izvuče iz kuće'. To su razna ženska udruženja – kultur-

na, rekreativna, uslužna, itd. koja nisu težila transformaciji društva. Neka od tih udruženja su izrazito antifeministička, žene naprave grupe da bi dobila sredstva. Naravno, takve grupe su došle u sukob sa feminističkim grupama.

Pocepanost pokreta, odsustvo zajedničkih inicijativa: feministički pokret je antihijerarhijski, ne sledi 'partijsku disciplinu', često nema mehanizme za rešavanje sukoba. Zato nije čudno što svaka grupa vodi politiku na svoj način, bira različite strategije. U znak otpora institucionalizaciji feminizma, neke feminističke grupe su zaoštrile svoj antisistemski diskurs i akciju. Na primer, feministički pokret aktivističke orijentacije u Galiciji/Španiji raste, ponovo se organizuje, izlazi na ulice a posebno se bavi radikalnom kritikom institucija. Stalno se javljaju sporovi unutar feminističkog pokreta ne samo oko politike rodne ravnopravnosti nego i oko pitanja prostitucije, itd.

Manje prisustvo feministkinja na ulicama: nema više strasti kao ranije, ne izlaze hiljade žena na ulice, takoreći nema više prostora za zajedničku refleksiju žena - znanja i osećanja žena, postoji opasnost da feminizam postane praksa i

ideologija odvojena od 'baze' i od problema žena i društva i da postane još jedna elita odvojena od socijalnog i političkog konteksta u kojem deluje.

Kriza feminizma se ogleda u pogledu subjekta, sadržaja, jezika: u čije ime govori? Kome se obraća? Koji su sadržaji feminizma? Ko ih definiše? Kako komunicira sa društvom? Imaju li danas feminizam ili feminizmi sopstveni jezik koji pokreće, potresa, preispituje...?

Kriza se ogleda i u tome da se feministička teorija daleko više razvila od akcije: saznalo se jako mnogo o uzrocima i korenima podređenosti, ali to uopšte nije smanjilo podređenost žena. Kao i svi ostali društveni pokreti i feministički je u krizi, što samo po sebi nije negativno ukoliko iz grešaka učimo. Znam da sve feministkinje neće ići istim putem, ali se nadam da će se mnogo više pozabaviti i menjanjem samih sebe. Ne možemo menjati svet a sebe ne menjati. To nikako ne znači da prestanemo da se bavimo promenom društva, ali bez promene sebe, nema ni promene sveta.

Kako vidiš feminizam u bliskoj budućnosti?

– Neophodno je mnogo više bor-

benosti: feministička borba se ne može svesti na rodnu jednakost nego mora težiti društvenoj promeni.

– *Teškoće feminističkog aktivizma u vremenima ekonomske krize:* volonterski rad i aktivizam se ne 'isplate', posebno u vremenima ekonomske krize, lične nesigurnosti, itd.

– *Moramo da učimo iz svojih grešaka:* sad barem znamo da patrijarhat jača svoju kontrolu nad nama i kad nam se čini da se prividno menja. Svakim danom otkrivam da je patrijarhat strašno čudovište koje čvrsto hoda i ukoliko ne nađemo način da ga savladamo i pobedimo ljudski rod će nestati sa ove planete. Nadam se da nam je stalo do života i da ćemo se promeniti u strahu od nestanka ljudskog roda. Mislim da feminizam može da pomogne da čovečanstvo napravi ovaj kvalitativni skok spasavanja sebe i planete.

– *Graditi feministički pokret znači prekinuti nemost žena:* stvarati sopstveni jezik, tj. jezik i koncepte koji su u vezi sa stvarnošću, to znači stvarati prostore i glasove ne u funkciji popravke poretka, nego borbe protiv ustanovljenog poretka – pokret je mesto koje podstiče subverzivni i buntovni potencijal.

– *Ulica je javni prostor pokreta:* a

ne mesta na kojima se paktira i trguje sa državom, mesto pokreta nisu četiri zida kancelarija koja nikad ne može zameniti ulicu... Pokret nije mesto u koje bežimo ili u kojem tražimo utočište, pokret je mesto direktnog odnosa sa društvom - dijaloga, sporova, susreta, mesto pobune protiv institucija.

Feministički pokret se u bliskoj budućnosti mora suočiti i sa sledećim izazovima:

– *Feministkinje u zapadnim zemljama moraju da se bave mnogo više problemima imigrantkinja:* ne smemo zaboraviti da našu jednakost i naše privilegije uživamo u dobroj meri na nejednakosti i eksploataciji žena iz nerazvijenih zemalja. Nismo podelile odgovornost jer poslove koje smo mi u dugom istorijskom periodu obavljale, sada u našim kućama obavljaju imigrantkinje, a one nemaju prava. A ženska prava treba da uživaju sve žene podjednako.

– *Dijalog među različitim feminističkim strujama:* treba uspostaviti 'rodni pakt' ili politiku savezništva i izgraditi most između raznih struja. Treba praviti razliku između razjedinjenosti i raznolikosti/diverziteta. Ovo drugo je nešto pozitivno, a razjedinjenost je nešto

negativno. Zaista bi bilo neshvatljivo da pokret koji sve dovodi u pitanje, ne bude sposoban da se preispita i napreduje... Jeste da danas ima jako puno feminizama, ali je daleko više onog što nas spaja nego razdvaja. Trebalo bi uspostaviti i dijalog između institucionalnog feminizma i feminističkog pokreta. Naravno, pod uslovom da mehanizmi rodne ravnopravnosti uvažavaju feminističke zahteve i da se za njih bore u institucijama.

– *Stalni zahtevi državi i institucijama:* institucije obično kažu da i pored svih mera koje preduzimaju zbog mentaliteta ljudi nema pomaka i da je koren nejednakosti u privatnoj sferi, čime, navodno, institucije skidaju sa sebe odgovornost. Međutim, to nije tačno jer javne/državne politike ne samo da nisu neutralne nego putem medija, kulture, obrazovanja prenose vrednosti nejednakosti i diskriminacije.

– *Feministički pokret ima obavezu da kontroliše institucije i državu:* da politika jednakosti ne bude obična retorika, jer nikave tzv. pozitivne akcije ne vrede ukoliko, na primer, 90% nestabilnih poslova (privremenih, povremenih, loše plaćenih, itd.) obavljaju žene.

– *Politika savezništva:* neophodno je jačati saveze sa ostalim

segmentima civilnog društva, a ne svoditi savezništa samo na tzv. projektne aktivnosti. Takođe je neophodno jačati saveze sa ženskim grupama koje nisu feminističke orijentacije, uvažiti činjenicu da te grupe ženama pomažu da izađu iz kuće, tako da te grupe treba aktivno uključivati u našu borbu za jednakost na svim nivoima.

– *Ne možemo menjati svet a sebe ne menjati:* to nikako ne znači da prestanemo da se bavimo promenom društva, ali bez promene sebe, nema ni promene sveta.

Kojim bi pitanjima/temama feminizam trebalo da se bavi danas?

Feminizam bi trebalo da se bavi sledećim pitanjima: nekažnjivošću ratnih zločina, nasiljem i zločinima nad ženama, pravom na samoopredeljenje, na seksualni izbor; borbom protiv siromaštva žena jer ono najviše pogađa žene; pravom na obrazovanje i to ne samo u formalnom pogledu nego i suštinskom edukacijom žena za autonomiju; pravom na rad i ekonomsku nezavisnost; pravom na moć i učešće u njoj; reproduktivnim i seksualnim pravima.

Prevela i priredila: Staša Zajović

II Kuda ide feminizam danas?

Iskustva feministkinja na prostoru bivše Jugoslavije pokazuju sličnosti i razlike u odnosu na iskustvo u hispanoameričkom svetu. Prvo, u zemljama Latinske Amerike postoji duža tradicija društvenih pokreta, autonomnih organizacija feminističkog pokreta nego na prostoru bivše Jugoslavije i drugo, taj deo sveta je neka vrsta 'avangarde/prethodnice' onoga što će se dešavati i na drugim mestima. Mnogi politički potresi u drugoj polovini XX veka prvo su se desili u tom delu sveta – vojne diktature, masovna politička represija, ali i otpori. U Latinskoj Americi udar neoliberalnog kapitalizma je došao ranije (već 80-tih godina XX veka), a negativni učinci su se snažno odrazili i na društvene pokrete, uključujući i feministički. Istovremeno, u tom delu sveta su stvorene i prve alternative neoliberalnom kapitalizmu (socijalni forumi, široki narodni pokreti, levičarske vlade, itd.

U organizaciji Žena u crnom održan je ciklus panel-diskusija, inspirisan istoimenom javnom debatom objavljenom u gore navede-

nom feminističkom časopisu 'Mujer publica – revista de discusion feminista' (Javna žena – časopis za feminističku diskusiju) koji pokriva ceo hispanoamerički svet i dobar deo SAD-a. Donosimo najvažnije delove ovih debata, tokom kojih su učesnice/razgovarale o istim pitanjima kao i u gore navedenoj debati.

U ovim debatama, koje su organizovane bilo na sastancima Mreže ŽuC-a ili kao pojedinačni događaji, ukupno je učestvovalo oko tridesetak panelistkinja iz zemalja bivše Jugoslavije, najviše iz Srbije gde su sve debate i organizovane, ali i iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova i Makedonije, kao i feminističke prijateljice iz Grčke i Španije; pored panelistkinja u ovim debatama su učestvovala i mnoge od preko dvestadeset žena (kao i manji broj muškaraca) prisutnih na pomenutim sastancima na kojima su organizovane debate.

Javne debate su održane u sledećim gradovima:

Vrdnik /Vojvodina: 4. i 5. jun 2010: u okviru radnog sastanka Mreže Žena u crnom Srbije, u organizaciji Žene u crnom, Beograd. U ovoj debate su učestvovala: *Bojana*

Genov (Ženska mreža Hrvatske) i *Ljiljana Živković* (Ženska grupa Mali Lošinj/Hrvatska), *Nevena Kostić* (Leskovac) i druge aktivistkinje Mreže *Žena u crnom*, ukupno njih 30 iz 10 gradova Srbije, dve iz Hrvatske i jedna aktivistkinja iz Grčke (Atina).

Velika Plana, 28. avgust, 2010: u okviru sastanka Mreže *Žena u crnom* Srbije

U ovoj diskusiji učestvovala/i su:

Ljupka Kovačević (psihološkinja, aktivistkinja Anima, Kotor, Crna Gora), *Nuna Zvizdić* (ekonomistkinja, aktivistkinja Žene ženama, Sarajevo, BiH), *Ervina Dabižinović* (psihološkinja, aktivistkinja Anima, Kotor, Crna Gora), *Adriana Zaharijević* (filozofkinja, Ženske studije i ŽuC, Beograd), *Jelena Višnjić* (politikološkinja, aktivistkinja Glas razlike, Beograd), *Lino Veljak* (filozof, Zagreb, Hrvatska) i *Mireja Forel* (istoričarka, aktivistkinja ŽuC Sevilja, Španija). Debatu je moderirala Staša Zajović.

Na sastanku Mreže, kao i na ovoj debati, učestovalo je 54 aktivistkinje i aktivista iz cele Srbije, kao i iz Sarajeva/Bosna i Hercegovina (1), Kotora i Pljevalja/ Crna Gora (3), Hrvatske (1) i Španije (1).

Novi Sad, 1. novembar, 2010: dr *Svenka Savić* (psiholingvistkinja), *Jovanka Zlatković* (novinarka), dr *Silvija Dražić*, filozofkinja iz Novog Sada, *Slavica Stojanović* (aktivistkinja), *Mirjana Mirosavljević* (aktivistkinje iz Beograda), Danica Todorov (ombudsmanka) iz Novog Sada; okrugli sto je održan u Art klinici, u organizaciji ŽuC-a i Ženskih studija iz Novog Sada, a prisustvovalo je oko trideset osoba.

Kruševac, 21. jun, 2011: panelistkinje su bile aktivistkinje Mreže: *Jelena Memet* (dizajnerka i aktivistkinja) i *Slavica Jakovljević* (književnica i aktivistkinja), *Vesna Vesić* (funkcionerka DS – potpredsednica Skupštine grada Kruševca), i Peđa (student, aktivista), *Melanija Lojpur* (filozofkinja, aktivistkinja), *Marija Perković* (Novi Sad). Debata je održana u Skupštini grada Kruševca uz učešće trideset osoba.

Vrnjačka Banja, sastanak Mreže ŽuC-a Srbije: panelistkinje su bile aktivistkinje mreže ŽuC-a, a ukupno je bilo prisutno 60 osoba iz dvadesetak gradova Srbije i tri aktivistkinje iz Crne Gore.

Beograd, 7. oktobar 2011: učesnice okruglog stola: Zajedničko

promišljanje o feminističko-pacifističkom aktivizmu na prostoru bivše Jugoslavije

Paneldiskusija: *Biba Momčinović* (aktivistkinja iz Poreča, Hrvatska), *Ljupka Kovačević* (Kotor, Crna Gora), *Teuta Čučkova* (Makedonija), *Selma Hadžihalilović* (BiH), *Igo Rogova* (Ženska mreža Kosova, Priština/Kosovo), *Slavica Stojanović* (ŽUC, RŽF, Beograd, Srbija).

Da li po tvom mišljenju postoji feministički pokret u tvojoj zemlji/regiji i koje su mu osnovne karakteristike?

Feministički pokret je u državama bivše Jugoslavije uvek bio direktno povezan sa antiratnim aktivizmom:

U antiratnom pokretu u **Srbiji** uvek je najviše bilo žena. Mi i danas stojimo na platformi koju su feministkinje napravile, a to je da smo protiv rata, nacionalizma, rasizma, diskriminacije i protiv nasilja nad ženama.

Na **Kosovu** smo se borile kako smo mogle. Na primer, mi izađemo na ulicu, a okolo stoji pet hiljada

snajpera. Uspele smo da istina o tome šta se zaista događa izađe na videlo.

Za mene su *Žene u crnom* bile prozor u svet jer tada nisam imala ni pasoš, policija mi ga je oduzela, jer sam posetila Albaniju, kao da je to zločin. Ja sam tada bila aktivistkinja, ali sebe nisam nazivala feministkinjom. Radila sam sa sestrom po selima, učeći žene čitanju i pisanju. I nisam to radila zato što sam feministkinja, već da bih pomogla svom narodu u toku opresije od strane Miloševićevog režima. Lepa mi je davala i knjige i postajem feministkinja. Ali i mirovnjakinja zahvaljujući svim onim sastancima sa *Ženama u crnom*. Mislila sam da svi u Srbiji misle isto o Kosovu i da mrze Albance, ali kad sam upoznala vas i žene u Bosni i Hercegovini, onda smo rekle pa i mi ćemo preći granice. To mi je pomoglo i posle rata. Dale smo ruke Srpkinjama na Kosovu da zajedno pravimo organizaciju. U tome je pomogla *Žena u crnom* - mirovna škola.

U **Hrvatskoj** feministkinje su izražavale otpor ratu, nacionalizmu, militarizmu, isključivanju drugih i to nas je povezalo. Ja sam od onih žena koje su bile korisnice dobrih

usluga drugih feministkinja i žena koje su se još u bivšoj Jugoslaviji počele baviti civilnim građanskim angažmanom. Za mene je bilo važna činjenica da su se žene u Zagrebu organizovale vezano za silovanja, kao i organizacije koje su se posvetile konkretnim aktivnostima. I jedino su žene i organizacije za ljudska prava, mirovne organizacije proizvodile neki drugi govor i drugačiju akciju. U tome sam vidjela sebe i ustrajala do dana današnjeg.

U **Crnoj Gori** sredinom devedesetih uspostavljeni su kontakti i dobijena snažna podrška od strane žena u regionu, od strane *Žena u crnom* i tako su se žene Crne Gore organizovale u male grupe, koje su se suprotstavljale ratu, nacionalizmu, a za kažnjavanje ratnih zločina.

U **Makedoniji** su se ženske organizacije suprotstavljale početkom 90-ih, a i danas, rastućem nacionalizmu i zastrašivanjima, zajedno sa studentima, ekološkim grupama, organizacijama za ljudska prava, manjinskim grupama.

Feministički pokret u Srbiji postoji a u okviru njega strategije su različite:

feminizam nije sada baziran samo na politici prava žena, već se danas formira na politici razlike – solidarnosti sa svim drugima koji su izloženi opresiji. Živimo u društvu koje ima kontinuitet nasilja, tako da se feminizam iznova regeneriše, vitalan bez obzira na sve opasnosti. Najveća opasnost jeste institucionalizacija feminizma jer je veliki deo feminističke energije otišao u institucije. Institucije su u politiku rodne ravnopravnosti koja je došle po zahtevima Evropske unije uključile jedan deo feminističkih zahteva, a zapravo su marginalizovale ulogu i istoriju ženskih organizacija koje su stvarale te slobodne prostore. Deklarativni feminizam i stvaranje feminokratkinja je velika opasnost za feminističku strategiju. Ova vrsta institucionalizacije feminizma predstavlja gubljenje njegove snage. Za mene je feminizam intervencija u kontekstu i to vezujem za *Žene u crnom*, Centar za ženske studije, Labris, Glas razlike. To su nezavisne, autonomne grupe koje još uvek stoje naspram države, preispituju pozicije, ne daju svoju autonomiju. Dakle, feministički pokret postoji.

– *Dokle god ima žena koje se deklariraju kao feministkinje, biće i feminizma:* bez obzira na sve te razlike koje postoje među nama. Feministička rasprava je suštinska stvar. Mi se pitamo oko čega onda žene koje su različite i različitih ideologija stalno pokušavaju da se drže na okupu i identifikuju kao feministkinje?

– *Feministički pokret postoji, ali nema nas dovoljno:* feministički pokret u Srbiji po nekim pitanjima sporo reaguje na fašističke tendencije i pokrete. S druge strane, sve nepravde pokušavamo da ispravimo, ali nema nas dovoljno.

– *Feministički pokret u Srbiji ne reaguje u nekim situacijama:* na primer, kad je vlada predložila marta meseca (2011) smanjenje broja ministarki, mi na to nismo reagovali. Za nas koje se zalažemo za rodnu ravnopravnost to je šamar feminističkom pokretu.

– *Feminizam je u Srbiji često veoma stigmatizovan:* problem je neobrazovanost, nemaju žene gde da nauče šta je to feminizam jer se plaše da ne budu obeležene. Žene su nesigurne, te im nije jasno šta se radi u feminističkom pokretu.

– *Feministički pokret nije centralizovan, povezan je vrednostima i*

principima a ne projektima: postoji pokret koji je usmeren na društvenu pobunu u kontekstu u kojem živimo, dešava se i van Beograda u manjoj ili većoj meri, a žene su povezane vrednosno, jasnim političkim stavovima, a ne projektnim zadatkom. Zato nas smatraju ekstremistkinjama.

– *Feminizam je u Srbiji otišao u izgubljenom pravcu:* vrednosti koje ja pripisujem feminizmu su na žestokom testu naročito od 2000. godine pa nadalje. Postoji mnogo ženskih nevladinih organizacija koje rade mnogo različitih tema, ne znam da li se to zove pokret ili ne. Vrednosti Incest Trauma Centra gotovo se više ne prepoznaju u vrednostima ženskih nevladinih organizacija već mnogo više u vrednostima ljudsko-pravaških organizacija, pre svega Helsinškog odbora za ljudska prava. Jedina ženska organizacija u kojoj prepoznajem politiku nama blisku jesu *Žene u crnom*. U jeku profesionalizacije ne smemo da zaboravimo da radimo u nekakvom društveno-političkom kontekstu. Možemo da budemo stručnjakinje, ali mi smo bile u zemlji koja je vodila ratove, gde mi jesmo nosile odgovornost. Devedesetih smo sve mi mogle da govorimo o ženskim nevladinim organizacijama, da budemo srodne,

ali od 2000. godine država Srbija je proglasila partnerstvo sa nevladinim organizacijama.

Brine me to što smo mi svi očekivali da je feminizam koncept drugačije moći. Meni se čini da se javio fenomen moćnih žena u pokretu. Biti što bliže nekim centrima moći, biti država unutar države ili država iznad države.

– *Feministička teorija treba da bude važna za aktivizam – to jeste vid aktivizma:* predmet moga bavljenja je teorija, ali sebe smatram aktivistkinjom jer je teorija veoma važna za feminizam. Moja ideja je bila da govorim o značaju feminističke teorije i o njenoj 'dejstvenosti'. Kao da neke žene snuju u teoriji, ali to se ne oslikava u aktivizmu. Ako bismo napravili brz trk kroz feminizam, videli bismo koliko je uticaj teorije rastao. Znači, teorija nam je stvorila ambijent. Međutim, pokret po meni ne postoji, već samo feminističke inicijative. To je naša stvarnost. Kritika jezika, tela kao kulturnog stereotipa kreće iz teorije iako ona, čini se, iz ugla aktivizma nije ni važna.

Feministički pokret ne postoji u Bosni i Hercegovini – postoje neke feminističke inicijative: u

trenutku kada mi razvijamo svijest o feminizmima, šta to znači biti feministkinja, preko noći se dogode rodne politike. Stave nas u taj okvir i ubijede nas da je to jedini dobar okvir u kojem se mogu definirati i prepoznati ženska ljudska prava, aktivnosti i akcije u kojima žene deluju. Zašto sam ja ušetala u svijet feminizma? Zbog čežnje za samom sobom, zbog toga što unosi rodne politike u moj svakodnevni život i život žena, zbog pobune koju pravi u mojoj glavi. I ja u njemu ostajem zbog tih različitih praksi.

U Crnoj Gori ne postoji feministički pokret, ali ga stvaraju ženske organizacija: i to preko zajedničkih akcija. Postoje napori žena u Crnoj Gori da podrže feminizam. Ali, ono što sigurno postoji to je antifeminizam u svakom obliku i na svakom mjestu. Umjesto feminizma, imamo institucionalne mehanizme na nivou države koji ne rade u korist žena.

Veliki je problem što akademkinje na univerzitetu ne žele da stanu iza feminističke teorije. Žene su nevidljive, a najviše su pogođene ekonomskom krizom, radna prava su im ograničena. Feminističkih aktivistkinja ima jako malo, a puno problema.

Feministički pokret u Hrvatskoj postoji u formalnom pogledu: ukoliko se u feministički pokret mogu uvrstiti mreže ženskih organizacija koje se deklariraju kao organizacije zasnovane na feminističkim principima, a zapravo su transmisija državnih organa za rodnu ravnopravnost. Hrvatska prati napore UN i Evropske unije kroz mehanizme rodne ravnopravnosti, Hrvatska ima po svetskim i evropskim kriterijumima razvijen feministički pokret. Međutim, feministički pokret se ne smije svesti na kriterije UNIFEM-a i slične, tako da smatram da u Hrvatskoj ima značajnih elemenata feminističkog pokreta.

Pored feminističkih aktivistkinja iz Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine u jednoj od debata (u Velikoj Plani bila je prisutna i Mireja Forel, *Žene u crnom* iz Sevilje, čije stavove prenosimo izdvojeno:

Uvek će feminizam postojati, sve dok postoji patrijarhat: ima perioda u kojima mali broj žena sebe smatra feministkinjama, periodi napada i agresije na feministkinje, gubitka orijentacije feministkinja, to se živi u mnogim zemljama. Danas se feministički pokret suočava sa zbi-

lnim problemima, a najveći problemi se vezuju za institucionalni/državni feminizam. Oni nam kao feminizam poturaju ono što u institucijama zovu rodna perspektiva. Politike rodne ravnopravnosti su jako pogodovale institucionalizaciji feminizma preko politika rodne ravnopravnosti/formalne jednakosti. Ne odbacujem sve to. Međutim, politike rodne ravnopravnosti su skoro svuda žene onesposobile da postanu subjekti i uglavnom ih tretiraju kao objekte, svode na žrtve. Politike rodne ravnopravnosti su ženama oduzele status akterki, protagonistkinja i učesnica u važnim promenama društva. Mladim ženama, ali i muškarcima je teško da prihvate feminizam kao značajnu tekovinu. Za njih je to samo politika ravnopravnosti i nezanimljivo. Oni ne poznaju feminizam kao pokret, već ga vide kao institucionalizovanu rodnu ravnopravnost.

Takva politika institucionalnog feminizma veoma je neprijateljski raspoložena prema nama, oduzima nam značaj koji imamo, obesmišljava ono što radimo. Međutim, tu su napravile veliku grešku, jer su smetnule s uma da mi feministkinje antimilitaristkinje sve preispitujemo, ulazimo u srž moći. To one neće i ne žele da vide. Zadatak nas femi-

nistkinja antimilitaristkinja nije borba samo protiv nekih pojavnih oblika diskriminacije protiv kojih se moramo boriti, nego protiv same strukture moći.

Kakav je uticaj NVO-izacije na feminizam? Kakvu ulogu vrši na feministički pokret?

Uticaj NVO-izacije je negativan na celokupno civilno društvo, na feministički pokret i/ili feminističke inicijative u svim zemljama bivše Jugoslavije – to se ispoljava na različite načine:

NVO-izacija feminističkog pokreta – mainstreaming – unosi razdor u feministički pokret: kooptira feminističke aktivistkinje a to podrazumeva i depolitizaciju svih pitanja. Bez razumevanja i analiziranja šireg političkog i društvenog konteksta ženske NVO se svode na pružanje usluga ili su usmerene jedino na opstanak grupe kao svrhe i cilja po sebi, bez ikakve povezanosti sa jačanjem pokreta.

Početak rata kod nas (Hrvatska) je druga podjela nastala: na takozvane državne i na antidržavne. Kad je država stvorila svoje institu-

cionalne mehanizme, ured za ravnopravnost polova, pravobraniteljice, itd. Te institucije su bile slabe i nisu znale šta da rade, lijepo su upregnule feministkinje koje su za njih odrađivale radionice, pisale im programe i zdušno brisale svoja načela. Imamo jake državne feministkinje i to je jako loše.

Ja sam sudjelovala u radu jednog tijela nacionalne politike, za ravnopravnost spolova. Ljepo sam dobivala honorarčić za to, za putne troškove, promocija je bila u hotelu Šeraton. I to žene vole. Ko to ne voli? Svi su željeli da sudjeluju u tim tijelima. Kad sam vidjela da ništa od onog što ja smatram važnim neće ući u tu politiku, ja sazvala presicu. Rekla sam da politika ne valja, mi izlazimo iz toga i smatramo da je država napravila veliki propust. I to je bio krah među nama. Mi smo se sve posvađale. Jedne su stale na stranu predstojnice ureda, druge su podržale mene. I mi smo se potrgale na pola. Ali, ja mislim da je to neminovno i da to nije ni strašno...

Trend državnog feminizma i NVO-izacija utiču na gubljenje autonomije feminističkog pokreta: imamo hiljade strateških planiranja, evaluacija, specifikacija, diver-

sifikacija, ali nema kohezije, nema onog što je pokret. Tako da je ovo što mi pričamo potreba da se priča o pokretu. Nedavni izbor Poverenika za ravnopravnost u Srbiji, koji je država nametnula a, nažalost, nevladine organizacije prihvatile (sem retkih izuzetaka među kojima je i *ŽuC*) dokaz je gubljenja autonomije civilnog društva. Država je svojim mehanizmima i standardima unela jabuku razdora. To su zamke u koje nas bacaju, moramo o tome mirno razgovarati, ne smemo dozvoliti da nas pocepaju...

Nevladine organizacije su sad uglavnom servis države: to se brutalno vidi na terenu. Sada se traži kvalitet usluge nevladinih organizacija. I same ženske nevladine organizacije ponavljaju da se ne bave politikom tako da država može i dalje da ih iskorišćava. Sada nam i država i donatori sve više ograničavaju naše metode, inicijative i vrijednosti. Postoji opasnost da će se održati organizacije koje su samo servisi bez ikakvog kritičkog stava. Sem toga, NVO su jeftini servisi države – koštaju državu manje od njenih birokrata i odrađaju ono što ona neće. Moram reći sa žaljenjem, jer pripadam NVO, da kad ostanu bez državnog novca i partnerstva tad će se desiti nešto važno za civilno društvo, ali

to će se desiti van NVO.

Partnerstvo sa državom utiče na slabljenje autonomije organizacija civilnog društva: nevladine organizacije postaju poslušne, pasivne i defanzivne, trudeći se da ostanu bliske pravnim i političkim centrima moći kako bi sačuvale novostecenu poziciju.

U NVO zbog okolnosti rata, tranzicije, bilo je puno novca i ljudi su ušli da riješe svoje egzistencijalne probleme. Vlada takmičenje za novac i slavu. I zato ima deset obilježavanja jednog datuma. U Hrvatskoj ne postoji autonomno civilno društvo, niti ono može biti kritično prema državi od koje dobija novac. Onda nas je država prozvala partnerima i svi sad žele biti partneri i partnerice!

U Srbiji država unosi razdor, jača retrogradne tendencije i korupciju. U skladu sa međunarodnim standardima Srbija je uvela budžetsku liniju/BL 481 – dotacije NVO. Iz tog fonda dobijaju sredstva pojedinci i političke partije i verske zajednice, čak i klerofašističke organizacije...

Organizacije koje imaju kritički stav sve više su marginalizovane: sve više ugrožene i zapravo država smatra da civilno društvo ne treba da

postoji i da ono što još ostaje od civilnog društva treba sad uništiti. Feminističke grupe i uopšte organizacije civilnog društva koje imaju kritički stav prema državi, fašizmu, rasizmu... neće biti zakonom zabranjene, ali će vlast sve učiniti da budu još više neprihvaćene. Vlast će to raditi istovremeno na više načina i na više „frontova” : medijskom blokadom, indirektnom i suptilnom satanizacijom, krajnjim minimiziranjem dosadašnjih rezultata / rada, osnivanjem sebi odanih i poslušnih NVO za zaštitu i promociju ljudskih prava...

NVO su postale uhlebljenje, prostor međusobnog trvenja i svada, otimačine za projekte: jako je teško raditi za NVO ili se priključiti nekoj od feminističkih organizacija jer postoji surevnjivost po pitanju projekata. Većinom se te grupe ne organizuju zato što je ljudima potrebno da se bore za nešto, već je masa tih NVO napravljena samo za jednokratnu upotrebu. Za potrebe određenih partija, države, ministarstava...

Ispunjavanjem tzv. evropskih standarda dele civilno društvo na poslušne i neposlušne organizacije: to čine ne samo naše države nego i dobar deo međunarodnih institucija,

unose razdor i umjesto solidarnosti, nameću teme i pitanja kojima će se baviti civilno društvo... Početkom 90-ih mi smo se svi iz bivše Jugoslavije ponašali inferiorno, pa smo učili nove riječi, velika „znanja”. Učili su nas šta znače projekti i tome slično. Kratka, instant priča. Sve to, pa i cijela tranzicija se odvijala u neoliberalnom okviru, a to znači princip patrijarhalog nadmetanja i neoliberalnog kapitalističkog tržišnog principa...

Donatori nameću teme kojima se bave NVO: donacije izvane dolaze samo u slučaju nekih politički kurentnih ideja što jako negativno utiče na te organizacije. Teme se menjaju na godišnjem nivou. Na primer, u nekom periodu se potencira interkulturni dijalog, onda nasilje nad ženama... tako NVO preformulišu svoje programe, sve je po principu „igrala je jedno leto”.

Birokratizacija NVO od strane donatora i države: pritisak države je bio sve veći da svaka organizacija mora da funkcioniše u vidu malog preduzeća. Da se ima računovotkinja, da se zna ovo ili ono. Gomilaju se zahtevi. Iako postoje ogromni pritisci od strane Evropske unije, a ako uđemo i kad, biće problem ako prestane pritisak na

ovu vlast od strane Evropske unije. Prema tome, čeka nas niz promena. Do sad smo uspevale sa tim da se hvatamo u koštac i da preskočimo svaku od tih prepreka. Srećom, kod nas dolaze žene koje imaju nešto i da daju, ne samo da uzmu.

– Sve više čujemo da nije bitno kakav je seminar. Bitno je da se napiše izveštaj, bitna je forma, bitno je da je evaluacija dobra, da je finansijski sve pokriveno, da se zadovolji donator. Nije važno šta se dobilo.

Politika međunarodne pomoći vrlo često uslovljava pomoć saradnjom sa državom umesto solidarnosti i kohezije, zaoštrava rivalitet među NVO koje gube autonomnu poziciju u odnosu na državu: donatori imaju očekivanja da autonomne nevladine organizacije saraduju sa predstavnicima/cama vlasti i sličnim komisijama i takve organizacije imaju određene prednosti.

Projekat ne možete da dobijete ako ne saradujete sa vlašću, a ona produkuje antidemokratiju. Od strane EU se predlažu loše stvari i to se zahteva od organizacija kroz aplikacije za projekte. NVO više nisu izdajnici već neki ljudi koji imaju jako dobre apanaže. Time se one pretvaraju u neprijatelje po ko zna koji put, građanstvo se okreće pro-

tiv njih. NVO koje su autonomne se devastiraju, ostaju marginalizovane na svim nivoima. Anima, koja je autonomna, jedna od rijetkih u Crnoj Gori koja ima kredibilitet, koja je solidarna i podržavajuća, istovremeno trpi pritiske i pretnje. Prijeti se aktivistkinjama i uništava se njihova imovina. Vladine institucije osnivaju svoje NVO.

Mnoge međunarodne institucije jačaju patrijarhalnu moć: na Kosovo dolazi struktura UN koja se zove UNMIK, a to kad se prevede na naš jezik znači neprijatelj. Bili su prepreka i došli su sa tim patrijarhalnim modelom na Kosovo.

Ali, mi smo radile puno i postavile neke mehanizme. Ti mehanizmi funkcionišu i danas. Imamo predsednicu ženu, po prvi put je premijer saopštio da će se raditi na rodnoj ravnopravnosti. Ako postoje mehanizmi ne znači da su primenjeni jer svuda na Kosovu su žene nezaposlene i veliki je i stepen porodičnog nasilja.

Pokazalo se kako su Ujedinjene nacije postavljene. Kada su pri-terani uza zid priznaju da su državni službenici. One su samit država, ne ljudskih prava. Od nas su (u Srbiji) zahtevali da pomognemo državi da napravi izveštaj o stanju ženskih

ljudskih prava. Istu su grupu žena hteli za zvanični izveštaj i za izveštaj u senci. To se desilo i sa Rezolucijom 1325. Nama su stvorili veliko breme ogromnog posla, sistem je zasnovan na korupciji i to je komplikovana pozicija, čak i ombdusman govori o zakonokratijskoj, štancanju zakona...

I Hana Arent je lepo rekla da ne možemo da imamo previše optimizma, ali ne treba da budemo ni očajne. Takođe je o tome govorila i Virdžinija Vulf. Ne smemo dozvoliti da taj glas ozbiljnog feminizma, koji ima jačinu, pukne u bilo kojoj tački.

I državi i partijama i stranim donatorima je stalo da regulišu i kontrolišu NVO sektor: novac dolazi izvana, a ti isti izvana žele sa nama da sarađuju samo ako istovremeno sarađujemo i sa strukturama vlasti. U takvoj situaciji feminističke organizacije imaju teškoće, jer one ne žele da sarađuju sa tim strukturama vlasti, posebno ne sa strankama. Nevladinih organizacija u Srbiji ima i više od dvadeset hiljada. No, pravog civilnog društva zapravo nema. Ne radi se samo o podrivanju od strane države, već je tu i potčinjenost donatorima. Prava civilna inicijativa ne dolazi iz projekta. Sve dotle dok neko plaća NVO, ko god to bio,

one će biti potčinjene. Kada se radi o kredibilitetu među građanima, treba reći da dobar deo NVO žive paralelan život, pored drugih, običnih ljudi. Posluju kao državne firme, imaju svoje konsultante, luksuzne prostorije i omogućavaju dobre sinekure. I dok god je tako neće se povratiti kredibilitet.

Uticaj NVO-izacije je i pozitivan i negativan: pozitivno je to što su NVO omogućile ženama da rade sa ženama direktno na terenu, pokreću inicijative koje država ne pokreće, podižu svijest o nekim pitanjima, edukuju i istražuju, lobiraju za zakone važne ženama, izgrađuju kapacitete, zapošljavaju žene. Sem toga, neke žene preživljavaju zahvaljujući nevladinim organizacijama, one obogaćuju ljude znanjima koje institucije ili države ne daju. To je bilo nešto što je bilo pozitivno. Međutim, to pozitivno se dešavalo na početku.

Sada imamo drugo drugu fazu u kojoj preovladavaju negativni elementi: kao nevladina organizacija morate da poštuju direktivne principe, a ti principi su ograničavajući i sve više ima formalnih organizacija. Gube se veze sa svakodnevnim problemima žena na terenu.

Koju su ulogu imale i imaju političke partije, posebno žene u njima, na feministički pokret?

Aktivistkinje NVO su izneverene od strane žena iz političkih partija, ali i od žena iz akademske zajednice: u Bosni i Hercegovini 1998. godine aktivistkinje su se izborile da se promijeni izborni zakon i da mora biti 30% žena na svim kandidacijskim listama i u svim parlamentima. To je bila pobjeda, jer smo na tome radile temeljno. To je za mene najljepša zajednička akcija, povezanost i zajedništvo žena BiH. Predanost i zajedništvo su nam doneli pobjedu. Odmah nakon izbora odvojile su se žene iz političkih partija od žena iz aktivističkih grupa. Nismo našle niti jedan problem oko kojeg smo mogle da dijelimo zajedničke stavove. Akademska scena nije bila povezana sa aktivistkinjama. Aktivistkinje su uvek bile same, ali su akademičarke i žene iz političkih partija uzimale ono što im je trebalo od aktivistkinja ili koristile aktivističke grupe. Danas imamo uspostavljene institucionalne mehanizme, od mjesne zajednice do države. Tri hiljade osoba je tu zapošljeno. Za njih su feminizmi i rodna ravnopravnost „ženska posla”.

Riječ *gender mainstreaming* zaista mrzim i mislim da je to jedan od razloga što se ne bavim pitanjem nasilja nad ženama.

Političke stranke odbacuju feminizam kao ideju i kao praksu: partije ne doživljavaju feminističke pokrete kao svoje prirodne partnere, već kao protivnice. U partijama je sve zbrkano: konzervativne partije imaju u programu socijalne komponente, a neke levičarske partije imaju rigidne stavove. Danas se gubi čak i ženska kvota u izbornim zakonima, ali nema ni političkih institucija gde bi se gradili neki stavovi...

Političke partije su zaslužne za zakone u korist žena: da nije bilo Demokratske stranke danas ne bismo imali zakon o nasilju u porodici, ne bismo imali hraniteljstvo. To je zasluga žena iz Demokratske stranke. Napravile smo zakon o rodnoj ravnopravnosti. Sem toga, mi u partiji koristimo rodno-senzibilni jezik. Novi statut G17+ je napisan rodno-senzibilnim jezikom, mi smo bile na seminarima rodne ravnopravnosti. Dobro je da stranke demokratske orijentacije imaju svoje ženske mreže, ali vrlo često ti ženski forumi se osnivaju zato što je tamo neko iz sveta rekao da sve partije treba da ih imaju.

Političke partije osnivaju svoju mrežu NVO: to su dimne zavese države za kidnapovanje sredstava i diskreditovanja autonomnih NVO i to putem masovnog osnivanja svojih NVO: skoro sve partije imaju svoje NVO. Naprimjer, u Novom Sadu i Vojvodini imamo organizacije koje imaju svoje predstavnice u institucijama kao bivše predsednice, savetnice NVO. Sukob nastaje kad su donacije u pitanju. Svaka partija ima svoju NVO. To mogu da potpišem, zato što sam bila i u partiji do 2004. godine.

U celoj Srbiji Demokratska stranka osniva NVO i prijavljuju se na konkurse koje su lokalne, pokrajinske i republičke vlasti, kao i strani donatori, namenili civilnom sektoru. Iz toga se najvećim delom finansiraju partijske i druge aktivnosti.

Feministkinje treba da budu solidarne sa ženama u politici: moramo da ih informišemo. Ne smatram da je institucionalizacija feminizma opasna.

Funkcionerke partija su se odrekle svoje baze: ja sam aktivistkinja partije (LSV), ali ne i funkcionerka. U institucijama ima naših žena, što mi je žao. Bile su dobre aktivistkinje, feministkinje, ali su se odrekle svoje baze.

Vlast pokušava da kooptira feministkinje i obesmisli feminizam: trideset godina živim u Španiji (pre toga sam živela u Švajcarskoj) i to je period neverovatnog razvoja feminizma. Feministkinje su radile neprestano od sela do sela, po predgrađima. Vršile smo pritisak za izmenu zakona. Status koji su imale žene u Španiji (do smrti diktatora Franka, 1975) bilo je status dece, malodobnih. Onda na vlast dolazi socijaldemokratija i odmah se „nameračila” da kooptira feministkinje, posebno nas koje imamo iskustvo. Međutim, nisu uspeli. Onda su osnovali institute za žene. I nije sve tu negativno. Ima jako dobrih strana. Nije pitanje to što partije na nas vrše pritisak, nego je stvar u tome što partije i država kažu „šta će nama feminističke grupe kad se mi se bavimo feminizmom?”. To je ono što mi nazivamo operacijom kidnapovanja i obesmišljanja.

(Mireja).

Kakav je učinak ulaska žena u politiku poput institucionalnih mehanizama jednakih mogućnosti, kvota, saveta, NAP, na položaj žena?

Politike rodne ravnopravnosti su udaljene od realnih problema žena: kroz institucionalne mehanizme rodne ravnopravnosti imamo žene koje navodno sprovode politike rodne ravnopravnosti na način koji mi kao ženske grupe kritikujemo i pri tome smo anatemisane i gubimo trku. Naš glas se ili demonizuje ili minimizira.

U tom smislu, država vam neće dodijeliti nikakve pare za vaš projekat, a tu je politika donatora koji vam kaže da morate da saradujete sa državom. Ne možemo saradivati sa vlašću koja dvadeset godina nije promijenjena, koja nije lustrirana, koja nije odgovarala za učešće u ratu i ono što dvadeset godina čini ženama u Crnoj Gori.

Žene iz ženskih organizacija uložile su jako puno napora da se usvoji NAP (za rodnu ravnopravnost). Isključivo zbog neodgovornosti države taj NAP je kasnio tri godine, usvojen je takoreći tajno, do dana današnjeg akcije koje su tamo planirane nisu sprovedene ili mi nemamo informacije da se to dešava. Ono što su realni problemi žena, ono što bi trebalo da bude veoma vidljivo, a to je siromaštvo, toga u skupštinskim dokumentima nema. Mi ne možemo iz te nevidljivi-

vosti da izađemo u realnost.

U svim mehanizmima rodne ravnopravnosti dominira stranački profil: imam utisak da živimo u dve stvarnosti: jedna je kad smo sa Peščanikom i *Ženama u crnom*, to je solidarnost, pomoć, zaštita prava manjinskih grupa. Sa druge strane, imamo kontakte sa ljudima iz srednje škole i sa fakulteta koji se zgražavaju na sam pomen feminizma. Smatram da je politička institucionalizacija feminizma veliki problem, jer u svim tim mehanizmima dominira stranački profil.

Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti i ispunjavanje formalnih standarda ne smanjuju nasilje nad ženama, osujećuju, čak i guše feminističko/pacifističke inicijative:

Evroatlantske integracije i evropske integracije postale su imperativ u javnom diskursu ali u suštini, osim veće militarizacije društva, socijalnog raslojavanja, urušavanja slabih, već postojećih inicijativa, vidljiv je veći stepen represije i gušenja ljudskih sloboda i prava od strane sistema i to uz korišćenje sredstava međunarodnih organizacija. Ženski feministički pokret nije, kao nedovoljno izgrađen, uspio da pruži otpor žena društvenoj realnosti i svim vidovima represije nad ženama u

Crnoj Gori. Uspostavljanjem institucionalnog i zakonskog okvira kao da je oduzeta moć autentičnom djelovanju žena. I tako je taj glas sve raspršeniji i tiši u Crnoj Gori. Žene su pod velikim pritiskom, naročito one koje govore feministički i postoji opasnost da se i mali ostvareni pomaci u suprotstavljanju opresijama nad ženama uguše. Nastavlja se diskriminacija žena, institucionalizuje se represija nad ženama, a prati je sve veće nasilje prema ženama na ulici. Feminističke i pacifističke ideje održavaju mali broj žena koje su u tome od prvog dana, ali nema organizacije i akcije pa se postavlja pitanje da li u ovom kriznom stanju treba jačati organizacije i integrisati ove individualne glasove ili da se te misli pronose kroz građanske inicijative.

Očigledan je sukob između feminističkih aktivistkinja i žena u institucijama: ovu debatu sam shvatila kao napad na žene u institucijama. Ja sam u instituciji. Ima više sektora na kojima treba da radimo da bismo unapredile svakodnevni život žena i muškaraca. Po mom mišljenju feministički pokret treba da je uvek budan i da prati. Ali, da li može institucionalnim ili evolu-

tivnim putem nešto da se uradi ili je za to potrebna revolucija?

Da li u feminističkom pokretu i među feministkinjama postoji jaz između generacija i različitih žena?

Generacija nas ne deli, mi smo na istom političkom putu: ja se plašim druge generacijske moći, a to je patrijarhalno isključivanje mlađih generacija. Malo je mladih žena. Mi smo ponikle na kontinuitetu nekih žena: prelaziti granice i unutrašnje i spoljašnje. Za našu generaciju je važno da prepoznamo istorijske naslage, ali da se oslobodimo raskola u feminističkom pokretu koji nije bio lični nego politički. Žensku intervenciju je progutala država.

Raskol između aktivistkinja i teoritčarki je veoma karakteristično pitanje XXI veka: to odlikuje današnji feminizam. Ja sam ušla u feminizam sa verom da je to prostor lišen hijerarhije, lišen odnosa moći, lišen ejdžizma. Taj prostor nije tako čist. Ova sadašnja generacija ima kontinuitet sporova i spornih pitanja, u čije ime govorimo, u koji feminizam verujemo kada kažemo feminizam. Ako imaš snage da sebe propitaš, da sebe imenuješ kao feministkinju ti si već pola puta

prešla. Ja mislim da ne postoji ništa što bi spajalo mene i sifražetkinje ili žene koje su otkrивale slobodu, osim te neutažive želje za slobodom i ništa više. Strategije, teorijski okviri, načini na koje smo tretirale različita pitanja, poput abortusa i nasilja o kome se dugo ćutalo. Veže nas samo nezadovoljstvo.

Postoji jaz između mladih i starijih feministkinja: naša generacija je dosta dobila kao gotov produkt, nama je u nasleđe došla tradicija koju nismo same gradile, ali i težak zadatak i preispitivanja. Ja jaz osećam, i klasni i rodni, etnički, verski, generacijski, seksualni... Najveća poenta je preispitivanje moći, sistem nas razbija, treba da se povezujemo, nalazimo savezništvo sa ženama koje su nam bliske. Ženska solidarnost je da slušamo i čujemo i razumemo druge.

Koja je uloga muškaraca u feminističkom pokretu? Da li je prevaziđen jedan od feminističkih stavova da je to pokret isključivo namenjen ženama?

Na ovo pitanje su uglavnom odgovarali muškarci, bilo oni koji deluju unutar feminističkih grupa ili oni koji su im bliski.

U feministički pokret mogu ući muškarci koji se bore za ukidanje patrijarhalne moći: u autonomnom feminističkom pokretu koji se bori sa ukidanje patrijarhalne moći, a čije su žrtve prevashodno žene, muškarcima koji se zalažu za ukidanje patrijarhalnim odnosa moći mesto može biti i u feminističkim organizacijama.

Feministički pokret i teorija zavise od promene svesti, kako muškaraca tako i žena: taj put je dug, bolan i spor i bez promene svesti muškaraca ta borba će biti sporija. To je stalna borba. Feminizam može da zapadne u biologizam, bez kulturne, istorijske ravni. Feminizam ne sme da postane dogma, te postoji stalna potreba preispitivanja svih bitnih faktora u okviru pokreta, teorije i strategije. Svi smo u istom sistemu manipulacije u kojem sloboda može biti nešto prividno. Nužna je neprestana autorefleksija feminističke teorije.

Kojim pitanjima/temama feminizam treba da se bavi danas?

Rad na terenu je prava stvar: ogroman problem je nezaposlenost žena, mnogo je žena bez posla, tako

da preživljavaju razne vrste nasilja. Pitamo se kakva je sudbina pokreta ako svakodnevno u životu imamo probleme. Feminizam ne sme da bude zakon. Feminizam mora da teče vašim žilama, treba da postoji svaki oblik kritike.

Treba da se bavimo socijalnim temama: siromaštvom, nesigurnošću, treba malo otići po Srbiji i videti kako žive žene...

Treba da se vratimo feminizmu u regionu: Nuna je rekla da smo stvorili monstrume u institucijama, kada je spominjala mehanizme za ravnopravnost. Treba da se vratimo feminizmu u regionu...

Feministkinje moraju da se bore protiv svih nacionalizama: veliki problem i prepreka su nacionalizmi i zato moramo da delujemo na međuetničkom dijalogu i da poštujemo prava svih manjina i vera.

Neophodno je stalno promišljati i razgovarati: nemamo dovoljno vremena, pritisnute smo obavezama, sve se svodi da sedimo u četiri zida pišući izveštaje tako da zaboravljamo da moramo da održavamo prostor za refleksiju. To je jako važno.

Kako vidiš feminizam u bliskoj budućnosti?

U razgovoru o ovome učesnice su najviše pažnje i prostora posvetile potrebi za zajedničkom proizvodnjom znanja, negovanju feminističke etike odgovornosti, brige, solidarnosti...

Otvoreno razgovarati o problemima – raditi zajedno na bazi solidarnosti: ako možemo da nađemo i jednu zajedničku stvar, hajde da se okupimo oko nje. Ne samo sa feminističkim već i sa umetničkim grupacijama. Solidarnost je jako važna. Uvek može da se pronade ta mala stvar oko koje može da se radi zajedno...

Kada rascep postoji, treba izgraditi unutrašnje mehanizme demokratskog dijaloga i probleme rasčišćavati unutar NVO. Kada se to ne događa, jer nikad nema dovoljno vremena i dolazi do izgaranja/burn out-a, uvek će se naći pojedinke i pojedinci iz NVO koji će pokušati da nađu pomoć ili da nađu odgovore van tog kruga ili unutar kruga vlasti. Znamo, međutim, da vlast nikad neće pomoći i to joj i nije u interesu. Ne treba dopustiti da se bliski ljudi izgube, osobito kada su potpuno lojalni i time marginalizovani od strane vlasti. To je onda

višestruki oblik marginalizacije za njih i strašno je kad se to događa. Znači, moraju se izgraditi svi oni mehanizmi feminističkog dijaloga i solidarnosti na kojima se insistira, govori, ali i obavezuje.

Stalno demokratizovati znanje: treba stalno smišljati metode koji obezbeđuje ravnopravan odnos između nas i tzv. ciljnih grupa, tj. korisnica naših edukativnih programa i sadržaja. Stalni rad na demokratizaciji znanja je veliki izazov...

Stalno državu uznemiravati: treba da tražimo nemoguće, stalno postavljati zahteve državi, to mora da postane princip svih nas. Naša uloga jeste da budemo smetala...

Polagati račune jedna drugoj: postoji velika opasnost od birokratizacije koju podrazumeva NVO-zacija i zahteva koje se pred nas postavljaju da i mi tako radimo. Ne smemo da upadnemo u tu zamku. Treba da razmislimo kako da polажemo račune samo onima sa kojima radimo. Da polажemo račune i jedna drugoj, a ne samo državi i donatorima.

Pružati podršku jedna drugoj: kad pokrenemo neku inicijativu treba da se pridruže i druge organizacije i da svi tražimo da se polože

računi. Država nije zaštitnica i majka, već tiranka...

Graditi zajedno feministički kodeks časti: izgradnja feminističkog kodeksa časti kao našeg modela odgovornosti, ispunjavanje date reči, obećanja jedna drugoj je veoma bitno. Računati jedna na drugu, za nas je od ogromnog značaja...

Sačuvati politički, socijalni, moralni kredibilitet: na nedavnom skupu u Crnoj Gori (u organizaciji KtK), meni je bila najlepša radionica koja nije bila na dnevnom redu i za koju smo se izborile. To je uvažavanje ženskog aktivizma. Na toj radionici najvažnije feminističke aktivistkinje iz cele bivše Jugoslavije su jedna drugoj odavale priznanje, uvažavanje, simboličke poklone. To je bilo novo

iskustvo za sve one koje su van feminističkog pokreta ili dolaze iz „državnog” feminizma.”

A to se sve odvijalo u jako luksuznom hotelu što je, u moralnom, političkom, emotivnom smislu potpuno neprihvatljivo, i mene i moje drugarice dovodi u ponižavajući položaj, jer mi živimo i radimo u jako skromnim uslovima, radimo sa siromašnim ženama... Eto, imam stari ranac, skroz pocepan, a ja sam se zaista osećala jako loše i bedno

kad je sobar krenuo da ga iznosi i osećala sam se bedno u odnosu na ambijent. Rekla sam da ću sama da ga nosim. Neprijatno mi je bilo. Prosto ja nisam pripadala svemu tome. A, s druge strane, to je novo iskustvo... (*Nevena Nena Kostić*).

Odavati priznanja jedna drugoj: važna odlika feminističke politike je da mi feministkinje jedna drugoj dajemo priznanje, a ne da se samo kritikujemo. Svenka Savić kaže da se uzajamna podrška vidi i po tome koliko jedna drugu citiramo,

a ne samo Džudit Butler... Biljana Kovačević-Vučo nam je ostavila odavanje priznanja kao jedan od jako važnih legata, ona je hranila nadu, bila neka vrsta „kohezivnog lepka” dinamičnog, političkog, ličnog među nama i sad TAJ lepak moramo podgrevati. Sa Biljanom smo zajedno stvarale simbolički, moralni, politički kapital...

(Razgovore moderirala Staša Zajović, a ovaj tekst je priredila u saradnji sa Sašom Kovačević i Snežanom Tabački)

Tamara Kaliterna

NAŠI I „NJIHOVI“ ZLOČINCI

Prošlost je stvarnost Srbije

Apeli javnosti i državi

Žene u crnom od početka koriste saopštenja, oblik komunikacije kojom se želi uticati na relevantne odluke vlasti, institucija, grupa ili pojedinaca. Saopštenja su istovremeno i dokumenat za medije, ostaju u arhivu istorije nemirenja i protesta, odašiljač su dobrih vibracija na zapadnom Balkanu. Saopštenja su komunikacija sa nepoznatim receptorima, sa neizvesnim reakcijama, sa nesigurnim učinkom, ali motivi autorki i autora saopštenja su neporecivi – reći, viknuti, ne prećutati, informisati, ukazati, podsetiti, kritikovati – da bi se promenila loša praksa i njeni protagonisti.

Saopštenja doprinose efektivnoj komunikaciji, otkrivanju i rešavanju sukoba. Primaoci saopštenja često imaju drugačije stavove od onoga ko saopštava, ali kada *Žene u crnom* potkrepe svoje stavove činjenicama, to može navesti druge da preispita-

ju svoje rigidne stavove, da dopune saznanja o nekom fenomenu, ili da spoznaju da situacija nije beznadežna već da postoji rešenje ponuđeno u saopštenju.

Saopštenja *Žena u crnom* su bila ili individualna, ili su potpisivana u kooperaciji sa NGO Srbije i regiona.

Politička saopštenja variraju od masovnih demonstracija do nošenja bedževa sa političkim sloganom, što je takođe iskušano u praksi *Žena u crnom*. Saopštenja su uvek i njihovi manifesti.

Kao ono što je „tema” u muzici, saopštenja *Žena u crnom* su evokativna i imaju moralni stav. Moralni stav je u ovom slučaju civilizacijska norma primenljiva na pojedince i skupine oličene u društvu i državi.

Istoriju bivše SFRJ u poslednjoj deceniji 20. veka žigosali su ratovi, žtve, laži i razaranja. *Žene u crnom* nikada nisu odustale od poruke i ocene da je agresija na Bosnu, Hrvatsku i Kosovo smišljena

i proizvedena u Beogradu. Kao i zločini nad „drugačijima” u samoj Srbiji – nacionalnim manjinama, političkim neistomišljenicima, grupama različite seksualne orijentacije, vernicima koji nisu poklonici Srpske pravoslavne crkve.

Neke krupne protagoniste rata od 1991. do 1999. stigla je haška pravda, manje upečatljivi pripali su regionalnim sudovima. Mnogi neće nikada biti kažnjeni. Konstanta u odnosu *Žena u crnom* prema optuženima i osuđenima za ratne zločine je „Ne u naše ime” i „Pravda za žrtve – kazna za zločince”. To je, osim što je moralni stav *Žena u crnom*, njihova poruka društvu da se distancira od zločina, da skine kolektivnu krivicu sa građana i zadovolji pravdu kako bi se otvorio put za pomirenje u regionu.

Institucionalni nivo Srbije preferira nekažnjivost. Ili u najboljem slučaju ravnodušnost. Srpskom društvu su potrebni istina, zatim pravda, pa katarza koja je preduslov za „zdravo društvo” Srbije koje će koegzistirati sa susedi- ma svesno svoje krivice i zbog toga odgovornosti.

U ovom tekstu osvrnuću se na saopštenja nakon promena (5. oktobar 2000), tj. na period velikih

nada i izneverenih očekivanja što će pokazati i ovi apeli i saopštenja. U njima se repetitivno pojavljuju, kako sam napomenula, neke moralne i političke konstante:

- **Srbija: sigurna kuća za ratne zločince iz koje odlaze samo pod međunarodnim pritiskom;**
- **U Srbiji se zločin isplati, a zločinci bivaju nagrađeni;**
- **Srbija: zemlja tužnih ispraćaja ratnih zločinaca i toplih dočeka ratnih zločinaca i zločinki;**
- **U Srbiji je na delu model pomirenja bez odgovornosti: u funkciji koalicionih dogovora i trgovine;**
- **U Srbiji je na delu poremećeni moralni poredak i vrednosni sistem: ratni zločinci bivaju proglašeni žrtvama, a žrtve zločincima;**
- **U Srbiji *Žene u crnom* i srodne organizacije konstantno ponavljaju: „Ne u naše ime – ne sa našim novcem” i zahtevaju „Pravdu za žrtve – kaznu za zločince”...**

Hapšenje Ratka Mladića optuženog za genocid u maju 2011. samo je početak kraja onoga što su *Žene u crnom* tražile od osnivanja Haškog tribunala 1993. godine – nekažnjivost zločinaca i

zločina čini društvo i sve građane taocima zla, a koegzistenciju sa susedima u okruženju moralno nepodnošljivom.

Žene u crnom su 22. maja 2007. „energično pozvale nadležne da odmah skinu plakate 'Bulevar Ratka Mladića' kojima su nepoznate osobe oblepile zgrade na Bulevaru AVNOJ-a u Novom Beogradu”. U saopštenju se podseća da je „Mladić decenijama haški begunac, optužen između ostalog i za genocid u Srebrenici... a Beograd je grad antifašizma i reformatora, a ne grad ubice bošnjačkih dečaka, koji sakrivanjem od pravde decenijama drži kao taoce sve građane/ke Srbije”, odlučne su *Žene u crnom*.

Žene u crnom su uz još pet NVO (Komitet pravnika za ljudska prava, Helsinški odbor za ljudska prava, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beogradski krug i Impunity Watch) 22. jula 2008. pozdravile hapšenje Radovana Karadžića. Ali, nisu to prihvatile kao zatvaranje kruga zločina. One se nadaju „da će nakon ovog hapšenja doći i do temeljne promene odnosa prema nedavnoj prošlosti, što je najvažniji korak ka ostvarivanju pravde za žrtve zločina učinjenih u naše ime (Srebrenica, Sarajevo, Foča, Omarska...).

Potpisnice dodaju da je „hapšenje Karadžića još jednom pokazalo da su vlasti u Srbiji spremne da odgovaraju svojim obavezama samo ukoliko se na njih izvrši pritisak bilo iz Brisela, Vašingtona ili Haga, bilo da do toga dođe na osnovu procene da je takav korak neophodan radi ostvarivanja političkih ciljeva i interesa zemlje”.

Dana 20. jula 2011. *Žene u crnom* su nakon hapšenja Gorana Hadžića koji je u 14 tačaka optužen za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti pitale „da li će iko odgovarati za višegodišnje Hadžićevo skrivanje pred pravdom (a to se odnosi i na pomagače u bekstvu Mladića i drugih); da li će nakon hapšenja Hadžića biti obelodanjeni podaci o koncentracionim logorima za Hrvate po Srbiji i pokrenuti sudski postupci protiv odgovornih za mučenja i ubijanja hrvatskih ratnih zarobljenika i civila u Stajićevu, Begejcima, Sremskoj Mitrovici, Aleksincu, Nišu i drugde; da li će biti dozvoljeno da se na dostojanstven način obeleže mesta njihovog mučenja i stradanja; da li će se i dalje ignorisati činjenica da je imovina Hadžića i njegove porodice (i ne samo njih) stečena ratnom pljačkom ili će Srbija – kao u brojnim prethodnim slučajevima

– finansijski pomagati Hadžićevu odbranu pred Haškim tribunalom; da li će završetak saradnje Srbije sa Haškim tribunalom predstavljati početak korenitog preispitivanja stavova o ratovima 90-tih godina XX veka i o odgovornosti Srbije za te ratove?

Saopštenju *Žena u crnom* pod naslovom „Zločinci moraju da budu kažnjeni, a ne nagrađeni” pridružilo se 8. juna 2003. godine i još 50 organizacija iz Crne Gore i Srbije, a povodom odluke Saveta ministara Crne Gore i Srbije da haškim osuđenicima, svojim državljanima, i njihovim porodicama godišnje pomaže sa oko 10.000 evra uz poruku: možda se ovde, ovako ili onako, uvodi institut isplativosti zločina.

Žene u crnom i Komitet pravnička za ljudska prava iz Beograda komentarisali su 17. oktobra 2009. smanjenje kazne Biljani Plavšić koja je pred Međunarodnim sudom za ratne zločine osuđena 2005. godine na 11 godina zatvora zbog zločina nad Bošnjacima i Hrvatima u Bosni. Oslobođena je u septembru 2009. godine. „... Očekujemo da vlasti Srbije ne dozvole bilo kakvo slavljenje osobe osuđene za najteže zločine, trijumfalne dočeke i slične manifestacije”, podsećaju dve

NVO državu Srbiju, njene građane i građanke.

Smrt Slobodana Miloševića, personifikacije zločina na Balkanu u dve poslednje decenije 20. veka, bila je povod saopštenja u kome se između ostalog kaže: „’Narodni’ ispraćaj čoveka koji je naneo toliko zla sopstvenom narodu, a još više susednim narodima, pred Skupštinom Srbije i Crne Gore u Beogradu predstavlja, nadajmo se, završni čin sramnog obožavanja politike bezgraničnog nasilja i etničkog čišćenja koju je simbolizovao predvodnik zločina.” Tako ocenjuju *Žene u crnom* 19. marta 2006. komemorativni skup u Beogradu pred sahranu bivšeg predsednika Srbije i Jugoslavije. *Žene u crnom* su odobrile odluku da se umrlome ne odaju državne počasti, ali su konstatovale da bi „Vrhovni savet odbrane i Ministarstvo odbrane morali da se zapitaju da li uživaju ikakav autoritet kada tolerišu pensionisanim generalima da se u uniformi pojavljuju na ispraćaju optuženog ratnog zločinca, a organi tužilaštva bi trebalo da odgovore da li će i ubuduće tolerisati političku i ideološku zloupotrebu dece” na ispraćajima optuženih za ratne zločine.

Plavšićeva, Milošević, Mladić,

Karadžić, Hadžić neki su od simbola politike zla koja je okovala Srbiju od 1991. do leta 2011. kada su poslednji haški optuženici predati pravdi. U Beogradu su se bezbedno i udobno osećali i oni koji su optuženi za ratne zločine i oni koji su polovično odužili dug pravdi. Sarajka Plavšić se posle odležanog zatvora nastanila u Beogradu, Srbi iz Bosne i Hrvatske optuženi za ratne zločine su se krili u Srbiji, kao što su se zločinci iz četničkog i ustaškog tabora posle Drugog svetskog rata krili u Argentini, Paragvaju, Čileu, kod vojnih hunti, diktatorskih, zločinačkih režima Videle, Stresnera, Pinočea...

Zašto je Srbija Meka i sigurna kuća za osumnjičene, optužene i oslobođene ratne zločince pokazuje saopštenje Žena u crnom 10. marta 2011. kojem su se priključili Komitet pravnika za ljudska prava, Inicijativa mladih za ljudska prava, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Centar za razvoj civilnog društva u Zrenjaninu, Centar za regionalizam u Novom Sadu, Građanski fond „Panonija”, Novi Sad, NVO Otvoreni licej iz Sombora, Građanska akcija iz Pančeva, Zelena mreža Vojvodine iz Novog Sada.

Reč je o odluci premijera Srbi-

je Mirka Cvetkovića da za ministra zdravlja imenuje Zorana Stankovića.

„... Stanković je, kao član Koštuničine Komisije za istinu i pomirenje (Vojislav Koštunica, predsednik SRJ, opaska autorke) minimizirao broj ubijenih u srebreničkom genocidu i optužio Haški tribunal za manipulisanje brojem žrtava i dokumentacijom o zločinima nad Srbima na teritoriji bivše SFRJ. Stanković, pensionisani general bio je u štabu Mladića, optuženog za genocid. Nakon što je 1996. godine podignuta međunarodna poternica za Mladićem, Stanković je, prema dokazima koje je predočilo tužilaštvo u Hagu, kao načelnik Vojnomedicinske akademije omogućio Mladiću da se krije i leči u toj instituciji.” Optužbe više nevladinih organizacija koje su objavljene sredinom februara Stanković nije demantovao, a ni G17 + nije uzeo u zaštitu svog kandidata i opovrgnuo ove optužbe. Time je jasno demonstrirano ignorisanje autonomnog civilnog društva, posebno onog dela koji se zalaže za jasan diskontinuitet sa zločinačkom prošlošću.

Organizacije civilnog društva su godinama tražile da se utvrdi

ko je oktobra 2004. ubio gardiste Dražena Milovanovića i Dragana Jakovljevića u beogradskoj kasarni: „Izražavamo solidarnost s roditeljima i porodicama ubijenih vojnika i još jednom dajemo podršku njihovoj potrazi za istinom o uzrocima smrti dvojice mladih vojnika, koja se s dobrim razlozima povezuje sa skrivanjem haškog optuženika Mladića u vojnim objektima”, kaže se u saopštenju koje su osim *Žena u crnom* i Mreže *Žena u crnom* Srbije potpisali Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Inicijativa mladih za ljudska prava, Komitet pravnika za ljudska prava i Centar za evroatlantske studije. U saopštenju se konstatuje da „državni (naročito pravosudni) organi nastavljaju sa besprizornom opstrukcijom istrage ovog zločina”.

I u postoktobarskoj Srbiji vlada metodologija zamene teza – Srbija je žrtva, a ne krivac. Žrtva je regionalnih spletki, svetske konstelacije sila, simetrije i ravnoteže krivice. Ukratko, žrtva postaje zločinac. Na osnovu poternice Srbije 3. marta je na bečkom aerodromu uhapšen penzionisani general Armije BH Jovan Divjak. Divjak je bio ključna figura otpora Sarajeva tokom opsade grada od 1992. do 1995. Hapšenje Divjaka na osnovu zahteva Srbije

je „samo nastavak kontraproductivnog ponašanja Beograda kada je reč o tumačenju prošlosti iz devedesetih”, kaže se u saopštenju nekoliko NVO iz Srbije, među kojima i *Žena u crnom*.

Nakon hapšenja Ejupa Ganića, člana ratnog Predsjedništva BiH, Ilije Jurišića, koga je Beograd optužio za napad na kolonu vojnika bivše JNA koja se povlačila iz Tuzle u maju 1992. i Tihomira Purde, branitelja Vukovara, pa njihovog oslobađanja zbog nedostatka dokaza, „slučaj Divjak” nanovo produbljuje nepoverenje u regionu. „Beograd se ovakvim ponašanjem postavio u ulogu tužitelja i onoga ko definiše karakter rata”, navodi se u saopštenju.

BOSNA I HERCEGOVINA

Rat u Bosni i Hercegovini od 6. aprila 1992. do 14. septembra 1995. godine je bio ogoljena agresija na Bosnu i Hercegovinu iz Beograda, a zatim iz Zagreba. Kada je Bosna i Hercegovina optužila Srbiju i Crnu Gore za genocid pred Međunarodnim sudom pravde, Sud je 21. februara 2007. presudio da je rat imao međunarodni karakter. U gotovo četvorogodišnjem ratu ubi-

jeno je ili nestalo 39.684 civila i 57.523 vojnika, a raseljeno oko 1,8 miliona ljudi. Bošnjaci čine 65,88 odsto žrtava rata koji je okončan potpisivanjem mirovnog sporazuma u Dejtonu (Dayton) 21. novembra 1995. godine. Zločini u Srebrenici i Sarajevu osnova su haške optužnice Mladića, ali i većine optuženih i osuđenih za zločine u BiH. Oba zločina su paradigma beogradske ratne politike prema BiH.

Srebrenica

Pre nego je Evropski parlament usvojio u januaru 2009. rezoluciju o genocidu u Srebrenici i proglasio 11. jul Danom sećanja na žrtve genocida (umesto masakra) u Srebrenici u EU, *Žene u crnom* podsećaju Srbiju da je odgovorna za najveći zločin u Evropi posle Drugog svetskog rata, traže da Beograd to prizna i kazni srebreničke zločince.

Nakon pozivanja Skupštine Srbije da 11. jul proglasi danom sećanja na genocid u Srebrenici, što je uz *Žene u crnom* učinilo 16. januara 2009. više od 100 nevladinih organizacija, *Žene u crnom* su pod naslovom „Kontinuitet srpskog poricanja genocida u Srebrenici” ocenile da se skupštinskom deklaracijom o Sre-

brenici nastavlja poricanje činjenice da je Srbija izvršila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu... Skupština Republike Srbije se i ovoga puta narugala žrtvama genocida u Srebrenici i njihovim porodicama, kao i preživelim, još jednom izbegavajući da pokaže solidarnost sa žrtvama zločina počinjenog u naše ime, da osudi i kazni sve one koji su učestvovali u genocidu”.

Žene u crnom su 11. marta 2011. godine, uz Centar za kulturnu dekontaminaciju, Dah teatar, Dežurni tim Art-klinike, umetničku grupu Škart, Anu Vilenicu – performerku, Biljanu Rakočević – umetničku fotografkinju, Branimira Stojanovića – psihoanalitičara, Milicu Tomić – umetnicu, Sašu Stojanovića – likovnog umetnika, gradonačelniku, odbornicima i odbornicama Skupštine grada Beograda iz Memorijalnog centra Potočari, u znak solidarnosti sa žrtvama genocida, ponovo zatražile da se u saradnji sa građanima i građankama Srbije prikupi osam hiljada tristotine sedamdeset i dva para cipela i isto toliko poruka članovima i članicama porodica ubijenih u genocidu, koje će biti osnova za izgradnju spomenika žrtvama srebreničkog genocida u Beogradu.

Pod naslovom „Nikada nećemo zaboraviti”, *Žene u crnom* su pozvale na mirovnu akciju pod istim naslovom 10. jula 2011. na beogradskom Trgu Republike: „Srebrenica je, kao i Aušvic, najdublji etički problem... Krivica je individualna, ali je odgovornost kolektivna”, zaključuje se u saopštenju.

Žene u crnom su 10. jula 2006. konstatovala da „smena diktatorskog režima oktobra 2000. nije dovela do raskida sa zločinačkom prošlošću. Organizovano se poriču zločin i zločinačka prošlost. To čini i vlada Vojislava Koštunice. Građanke i građani i Srbije nisu taoci samo Mladića i petorice neizručenih haških optuženika, već sadašnje vlade i poremećenog vrednosnog sistema u kojem se zločinci slave kao heroji, a građani/nke koji zahtevaju odgovornost za rat i ratne zločine se proglašavaju izdajnicima”.

Povodom obeležavanja trinaeste godišnjice genocida u Srebrenici, šest nevladinih organizacija i *Žene u crnom* u saopštenju podsećaju da Srbija još nije ispunila obaveze koje proističu iz presude Međunarodnog suda pravde 27. februara 2007. o nepoštovanju Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

Pod naslovom „Sramna odluka Vrhovnog suda Srbije”, *Žene u crnom* su 13. septembra 2008. saopštenjem za javnost protestovale što je usvojena žalba branilaca dvojice pripadnika „Škorpiona”, koji su u Trnovu jula 1995. učestvovali u ubistvu šestorice Srebreničana. Jednom optuženom je prvostepena kazna sa 20 godina smanjena na 15, a ukinuta je presuda osuđenom na 5 godina.

SARAJEVO

U saopštenju povodom presude Međunarodnog suda pravde o tužbi BiH protiv SRJ *Žene u crnom* smatraju da „presuda nije razlog za iskazani trijumfalizam u Srbiji. Ona je poraz za Srbiju jer je osuđuje što nije sprečila genocid i što nije isporučila optužene Haškom tribunalu”, piše u saopštenju od 28. februara 2007.

U saopštenju povodom 15 godina od početka agresije na BiH, *Žene u crnom* sa „pijetetom prema žrtvama podsećaju da je 6. aprila 1992. počela četvorogodišnja blokada Sarajeva tokom koje je poginulo blizu 11.000 ljudi, među kojima 1.601 dete... Uprkos presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, u Srbiji se ubice nedužnih i dalje slave kao heroji”.

saopštava se 5. aprila 2007. Slično je saopštenje i povodom 14. godišnjice početka agresije, uz opasku da su „svi komandanti vojske bosanskih Srba osumnjičeni za ratne zločine u Bosni našli utočište u Srbiji”.

Oruđa i oružja rata – Ratni zločin silovanja

U bosanskom ratu silovano je, prema podacima UN i Haškog suda, između 20.000 i 50.000 žena. To je okvalifikovano kao „masovno” ili „sistematsko” silovanje, odnosno „seksualno porobljavanje”, što je u ratu zločin protiv čovečnosti, prvi do genocida. Margo Volstrom (Margot Wallström), specijalna predstavica UN za seksualno nasilje u sukobu, izračunala je da je suđeno samo za 12 silovanja.

Uz ocenu „Silovanje je ratni zločin”, *Žene u crnom* su 25. septembra 2008. protestovale što Haški tribunal u izmenjenoj optužnici protiv Karadžića nije kao posebnu tačku uvrstio masovno silovanje kao deo ratne strategije.

Saopštenju su se pridružile Mreža *Žena u crnom* Srbije, Udruženje građana *Žene Srebrenice*, Tuzla, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo, *Žene ženama*, Sarajevo, Fondacija CURE, Sarajevo, BABE,

Zagreb, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Glas razlike, Rekonstrukcija Ženski fond, Autonomni ženski centar, Incest Trauma Centar, Žindok, Centar za ženske studije, Helsinški odbor za ljudska prava, Regionalni centar za manjine, Ženski prostor, Anti Trafiking centar, Labris, Beograd, Klub žena Hera, Anima, Kotor, Impuls, Tutin, Sigurna ženska kuća, Novosadska Lezbejska Organizacija, Taboo, Centar za devojke, Niš, Žene za mir, Leskovac.

HRVATSKA

U Hrvatskoj se ratovalo od 1991. do 1995. Sukobili su se hrvatski vojnici, policajci i paravojne snage sa paravojnim snagama pobunjenih hrvatskih Srba, odnosno snaga Republike Srpske Krajine, koje je podržavala JNA, a kasnije Srbija. Ratom je obuhvaćeno 54% hrvatske teritorije na kome je živelo 36% hrvatskog stanovništva. U tom ratu bilo je 13.583 mrtvih i nestalih, 37.000 ranjenih. I danas je 1.827 osoba evidentirano kao nestale. Vukovar i njegova opsada su prvi mučenici tog rata.

„Sa tugom i osećanjem posra-

mljenosti sećamo se tragedije Vukovara. Ponavljamo kao i pre 16 godina: zločin je organizovan u Beogradu”, piše u saopštenju *Žena u crnom* 16. novembra 2007. *Žene u crnom* su obeležile 18. i 17. godišnjicu vukovarske tragedije ocenom kako ”nikada nećemo zaboraviti da su obični ljudi iz Beograda cvećem ispraćali tenkove koji su išli u osvajanje i razarenje Vukovara. Taj sramotni čin je saučesništvo sa jednim od najstravičnijih zločina”, upozorava se.

Žene u crnom obeležile su 15 godina od napada JNA na Dubrovnik, naglasivši da su među ubijenim građanima/kama bili/e Dubrovčani/ke svih nacionalnosti. „Kao i svih proteklih godina, tražimo od vlasti Srbije da preuzme odgovornost, skine dubrovačku ljadu sa svojih građana i adekvatno kazni do poslednjeg sve počinioce zločina na dubrovačkom ratištu”, objavljeno je 30. septembra 2006.

„Oluja” je vojna operacija združenih hrvatskih i bosansko-hercegovačkih vojnih i policijskih snaga iz leta 1995. kad su oslobođeni veliki krajevi Hrvatske uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom, gradovi Knin, Obrovac, Benkovac i drugi,

te srušena „Republika Srpska Krajina”. Hrvatski helsinški odbor je naveo imena više od 400 civila koji su ubijeni u toj operaciji, a za mnoge i tačne okolnosti stradanja. Streljan je i neutvrđen broj zarobljenih vojnika.

„Oluja je dovela do masovnog proterivanja srpskog stanovništva s područja tzv. Republike Srpske Krajine... Prisećajući se svih nevinih žrtava, ne možemo a da ne pomenemo i režim Slobodana Miloševića i njegove krajiške satelite, kao i srpsku intelektualnu elitu, koji su godinama širili ubeđenje da Srbi ne mogu živeti zajedno s drugima, da bi se uoči Oluje licemerno odrekli svoje tvorevine Republike Srpske Krajine i prepustili stanovništvo njegovoj izgnaničkoj sudbini... Neka nam Oluja bude još jedna opomena kamo vodi lažni patriotizam zasnovan na finansijskim i političkim interesima”, poručuju *Žene u crnom* 4. avgusta 2008.

A 5. avgusta 2001. na godišnjicu „Oluje” se kaže: „Nema nade za Hrvatsku dok većina Hrvata i Hrvatica ne uvidi da je 'Oluja' bila sistematski zločin učinjen u ime lažnih nacionalnih interesa.”

KOSOVO

Povodom dva najmonstruoznija od otkrivenih zločina na Kosovu, onih u Suvoj Reci/Suha Reke i Podujevu/Podujeva u dva martovska dana 1999. *Žene u crnom* su godinama upozoravale javnost Srbije da se zločin desio u njihovom susjedstvu i da je ona njegov saučesnik. U saopštenju povodom 10. godišnjice zločina, *Žene u crnom* naglašavaju da su u Suvoj Reci 26. marta za samo nekoliko sati policajci Srbije ubili 48 osoba, od toga 46 članova porodice Beriša (Berisha). Najstarija, Hanumša (Hanumsha) imala je 100 godina, najmlađi je bio Eron od godinu dana. Tri člana porodice Beriša preživeli su pogrom. Mrtvi su pronađeni u sekundarnoj masovnoj grobnici u beogradskom naselju Batajnica.

„Škorpioni” iz rezervnog sastava MUP-a Srbije u Podujevu su 28. marta 1999. godine u jednom dvorištu ubili i ranili 19 civila. *Žene u crnom* podsećaju: „I ovi, kao i drugi zločini nad albanskim stanovništvom bili su državno organizovani, njegovi nalogodavci i izvršioci su pripadnici MUP-a Srbije; neophodno je da Tužilaštvo za ratne zločine zahteva istragu protiv

svih izvršilaca i nalogodavaca ratnih zločina na Kosovu. Takođe, zahtevamo istragu o masovnim grobnicama u Srbiji, u koje su prebačena tela kosovskih Albanaca... Naglašavamo da proglašenje nezavisnosti Kosova ne sme da bude iskorišćeno kao izgovor za relativizovanje odgovornosti za zločine počinjene u naše ime, a ni u kom slučaju za amnestiranje zločina i zločinaca”, kaže se u saopštenju iz 2009.

SRBIJA

Rat za „veliku Srbiju” bio je i na teritoriji Socijalističke Republike Srbije. Počeo je proterivanjem Hrvata i Mađara iz Vojvodine, Muslimana iz Sandžaka, Albanaca iz čitave Srbije. Među ratnim zločinima su karakteristična pokrutnosti dva, oba nad muslimanskim stanovništvom, a u vreme kad je agresija Srbije i Crne Gore na susednu BiH plamtela. To su zločini u Sjeverinu i Štrpcima.

„Sada je 14. godišnjica otmiče i ubistva 16 građana Srbije iz Sjeverina. Mrtvi Sjeverinci nisu još dolično sahranjeni, sve ubice još nisu osuđene, a država Srbija nije priznala svoj zločin”, ocenjeno je 21. oktobra 2006. *Žene u crnom*

podsećaju da su pripadnici srpske paravojske formacije „Osvetnici” 22. oktobra 1992. godine iz autobusa na liniji Pljevlja-Priboj u mestu Mioče oteli 15 muškaraca i jednu ženu, odveli ih u Višegrad, gde su ih zlostavljali, a potom ubili na obali Drine. „Ovi građani Srbije ubijeni su samo zbog toga što su Muslimani”. *Žene u crnom* ocenjuju da u presudama otmičarima „ni prvostepeni ni Vrhovni sud nisu prihvatili da su osuđeni pripadali vojsci Republike Srpske, koju je finansirala, organizovala i podržavala tadašnja Vojska Jugoslavije”.

Povodom 14 godina od zločina u Štrpcima *Žene u crnom* su ponovo, kao 2010. sa „ogorčenjem podsetile da su organizatori, naredbodavci i izvršioци otmice i ubistva 19 ljudi 27. februara 1993. iz voza u stanici Štrpci na slobodi”.

U saopštenju sa navodi hronologija zločina, ko je znao za plan

otmice putnika „nesrpske” nacionalnosti, državljana SRJ. „Predsednik SRJ tada je bio Dobrica Ćosić, komandant Uzičkog korpusa VJ haški optuženik Dragoljub Ojdanić, a direktor ŽTP-a Milomir Minić, poslanik SPS.”

„Osim Muslimana za egzekuciju je odabran jedan Hrvat. Najmlađi ubijeni je imao 16 godina. Otetu su Esad Kapetanović, Ilijaz Ličina, Fehim Bakija, Šećo Softić, Rifet Husović, Sead Đečević, Ismet Babačić, Hail Zupčević, Adem Alomerović, Rasim Ćorić, Fikret Memetović, Favzija Zeković, Nijaz Kajević, Muhedin Hanić, Safet Preljević, Džafer Topuzović, Jusuf Rastoder, Zvezdan Zuličić i Tomo Buzov”, nabrajaju *Žene u crnom* koje ”neće nikada prestati da traže istinu o ratnim zločinima počinjenim pre svega u naše ime pa onda svih ostalih”.

Marija Perković

Osećati se kao ljudsko biće – feministički pristup pravdi Žena u crnom

„Prizanjem ... da se nisam složila sa višestrukim premlaćivanjem ljudi drugih naroda i nacionalnosti, političkih uverenja, veroispovesti, rasa, seksualne orijentacije.

Priznajem ... da sam demokratiju shvatala i kao podršku antiratnim aktivistkinjama, prijateljicama – sestrama Albancama, Muslimankama, Hrvaticama, Romkinjama, apatridkinjama.”¹³¹

Uvod

Zatečene u Srbiji koja je početkom devedesetih godina XX veka započela agresiju prvo na Hrvatsku, potom na Bosnu i Hercegovinu, a paralelno sa tim ratovima sprovodila i teror na Kosovu, zatečene u državi čija je vlast organizovala genocid u Srebrenici, čije je stanovništvo pred sam početak rata

131) Žene za mir, Saopštenje *Žena u crnom* od 9. oktobra 1998. godine, *ŽuC*, Beograd, 1999. godina, str. 13 - 14.

i pokušalo da pruži otpor ratnoj mašineriji, otpor koji se gotovo istopio tokom hiperinflacije ranih devedestih... ideje mira, istine i pravde su postale ključne u našoj svakodnevnicima, ključne za naš opstanak kao ljudskih bića.

Dvadeset godina nakon početka rata u bivšoj Jugoslaviji mir je navodno tu jer rata nema. Istina se ponekad probije, ali ne u punom svetlu – ni na nivou činjenica, kao što je na primer tačan broj žrtava rata, ni na simboličkom nivou, jer nacionalizam je i dalje vladajuća ideologija.

Destruktivan učinak rata i nacionalizma, potom privatizacije nakon rata, vidljivi su na svakom koraku. „Mi smo bili skloni da pojavu Slobodana Miloševića tumačimo isključivo nacionalizmom, isključivo njegovim diktatorskim sklonostima. Pogrešno je bilo sve svesti na jednu ličnost i ne videti taj istorijski socijalno-ekonomski kontekst iz kojeg je ta ličnost izrasla, u kojoj je

ona tako dugo opstala. Uostalom, iz njega je ona samo fizički nestala. To je naš ključni problem i to je pitanje suočavanja s prošlošću.”¹³²

Praksa i misao *Žena u crnom* se upravo zbog toga, zbog svesti da rat i zločini nisu „zadesili” bivšu Jugoslaviju poput prirodne nepogode, već da su imali svoje uzroke u ideologijama, u istoriji, i da rat i zločini imaju isto tako i posledice nakon samog prestanka rata, odnosila na sve društvene pojave. To je značilo stalno podsećati javnost da sveprisutna kultura nekažnjivosti u Srbiji, stvara današnju sumornu stvarnost Srbije. ” Onda ono što smo videli, da mi osim te kulture nekažnjivosti, imamo u gotovo svim društvenim zajednicama u državama nastalim na teritorijama bivše Jugoslavije, da umesto solidarnosti, saosećanja sa žrtvama, mi imamo poistovećivanje sa onima koji su ili optuženi za ratne zločine ili za koje ima ozbiljnih indicija da su počinili ratne zločine.”¹³³

132) Latinka Perović, O vezama između sadašnjeg odbijanja suočavanja s prošlošću i otporima modernizaciji u Srbiji, Brošura " Suočavanje s prošlošću: feminsitički pristup" , *ŽuC*, Beograd, 2005. godina.

133) Nataša Kandić, 8. mart – Sto prva godina u ženskoj solidarnosti! – skup u organizaciji *Žena u crnom*, Centar za

Žene u crnom su podsećale, i podsećaju, da se kultura nekažnjivosti za ratne zločine i odsustvo solidarnosti sa žrtvama ne zaustavlja samo na tome. Kultura nekažnjivosti i odsustva solidarnosti se preliva na sve segmente društva, oni čine Srbiju nepravadenim društvom koje nema solidarnost sa marginalizovanim grupama, a upravo je to čini najsiromašnijom državom u regiji.

Podsećanje na odustvo solidarnosti i kulturu nekažnjivosti u svim akcijama, saopštenjima, zapravo je značilo neprekidno razotkrivanje svih tačaka represije, jer i najmanja represija jedno društvo čini nepravедnim. To je značilo i neprekidno izgrađivanje solidarnosti tamo gde represija kida ljudske odnose. To je značilo uspostavljati univerzalnu etiku i na tome graditi politiku pravednih društvenih odnosa.

Pravda ima utopijski karakter, ali je i to čini važnom za naše živote. Zato se uvek podsećamo njene važnosti i tragamo za načinima da se ona uspostavi... Podsećamo se njenih starijih pojava u istoriji, podsećamo se i razlike pravnog sistema i pravde, i na kraju... izgrađujemo sasvim drugačije razumevanje pravde kroz kulturnu dekontaminaciju – 8. mart 2009. godine, Beograd, transkript

pojam restorativne/obnoviteljske pravde i načina da se ona dosegne u stvarnosti.

O pojmu pravde, važnosti sekularnog aspekta i solidarnosti

Sekularni aspekt

Kao što čoveka prvenstveno posmatramo kroz njegove činove (moralne; njegove izbore dobra i zla), tako se i prema jednom društvu odnosimo sa stanovišta pravde. Birati dobro je zadatak svakog čoveka, a uspostavljati pravedne odnose u zajednici - jeste zadatak svakog društva. Ove temeljne vrednosti ljudskog roda su neupitne, jednako po istorijskoj vertikali koliko i po geografskoj horizontali, nezavisno od toga da li taj stav dolazi iz teologije ili filozofije, sa političke leve ili desnice.

Međutim, za nas, kao aktivistkinje važan je onaj aspekt pravde koji nije u vezi sa religijom (i nije u vezi sa političkom desnicom), tačnije, insistiramo na sekularnom pojmu pravde. Sekularan pojam pravde podrazumeva da se pravda može izvršiti na ovom svetu (za razliku od religijskog pojma pravde koji se izvršava na „onom” svetu i ne zavisi

od samih ljudi već od božanskog bića). Sekularan pojam pravde izrasta iz stvarnih odnosa među ljudima jednog društva, a ne propisuje ga neko više biće čije namere smrtni čovek obično ne može da dokuči (da su „čudni božanski putevi” je krilatica kojom su vladajuće klase pravdale nepravedne društvene odnose). Pri tom, mora se reći da pravda, čak i kada svoj legitimitet ne crpi u religiji, uvek nosi sa sobom tu, uslovno rečeno, utopijsku (ili idealnu) dimenziju, odn. projekciju još boljeg (pravednijeg) društva.

Sekularan pojam pravde se može povezati sa procesom odvajanja crkve od države na evropskom tlu. Francuska buržoaska revolucija koja se odigrala krajem XVIII veka je ta prelomna tačka, ili, može se reći, tek sa uspostavljanjem buržoaskog društva i države bilo je moguće i pravdu vratiti među ljude, a to znači - da su od tada sami ljudi, a ne božansko biće, bili nadležni za definisanje onoga šta je zaista pravedno. Naravno, za protekla dva veka se menjalo i to koji sve to ljudi, odnosno, koji delovi građanstva mogu odlučivati o pojmu pravde, i ko može biti subjekt pravde. Tako se proširovao i produbljavao pojam pravde koji je vremenom počeo uključivati (mada najčešće

tek deklarativno) sve one socijalne grupe koje je dosadašnja civilizacija isključivala (žene, niže socijalne slojeve, LGBT osobe, imigrante itd.)

Zašto danas insistiramo na sekularnom pojmu pravde iako je već dva veka sekularnost njen sastavni deo? Razlog je u tome što današnja Srbija beleži izrazite klerikalne i funadmentalističke tendencije. „Nakon pada režima 5. oktobra 2000. godine, a posebno od

dolaska sadašnje vlade (V. Koštunice) u Srbiji se ubrzano odvija proces teokratizacije države (gubljenja sekularnog karaktera države), čime se krši jedan od osnovnih principa demokratije – odvojenost crkve od države. Uporedo s tim odvija se i proces klerikalizacije društva – mešanje Srpske pravoslavne crkve (SPC) u sve sfere javnog političkog i društvenog života. SPC postaje politički faktor, meša se ne u samo u državne poslove, već i u obrazovne, kulturne, zdravstvene, socijalne institucije, sferu intimnosti, porodice, a posebno u reproduktivna i seksualna prava žena.”¹³⁴

Jednako kako *Žene u crnom* upozoravaju na rastuću klerikalizaciju u Srbiji i zalažu se za očuvanje

¹³⁴) Sekularizam i žene, *Žene u crnom*, Beograd, 2007. godina, str. 32.

sekularnog karaktera države, isto tako smo, zbog iskustva socijalizma u bivšoj Jugoslaviji, svesne i opasnosti od „dogmatskog ateizma”. Isto tako, svesne smo neopravdanog izjednačavanja sekularizma i ateizma, kao što smo svesne i toga da ne mali broj verujućih bezrezervno podržava striktno odvajanje crkve od države.

U mnogobrojnim mirovnim savezima, kao i u borbi za očuvanje sekularne države, podrška verujućih je veoma važna. Vrednosti koje zastupamo, platforma koju delimo sa verujućim ljudima u ovoj borbi kaže:

- zajedničko delovanje i ravnopravan tretman svih ljudskih bića – verujućih i neverujućih (ateista/kinja i agnostika ili religiozno indiferentnih);
- potpuna jednakost žena i muškaraca, ženska ljudska prava, autonomija i samoopredeljenje žena;
- solidarnost iznad rasne, etničke, religijske pripadnosti, preko državnih granica i podela, ideoloških uverenja i seksualnih rijentacija...¹³⁵.

¹³⁵) Mirovni aktivizam u religijama, ured. Staša Zajović, Rejčel Long, Miloš Urošević, *ŽuC*, Beograd, 2007, str. 6,

Solidarnost kao središnja vrednost pravde

Ključni problem ostvarivanja pravde jednog društva uvek se odnosio na to kako da svi članovi društva jednako smatraju da su njihovi odnosi, i društvo u celini, pravdeni. Zato su moderne države i društva pokušavali da na osnovu ideja jednakosti i slobode definišu pravedne odnose.

Međutim, ono što je nedostajalo ovim konceptima pravde, jeste solidarnost. Naime, ono što karakteriše pojam pravde u modernim društvima, jeste njegoa navodna nepristrasnost koja počiva na ideji slobode (slobode da svi slobodno učestvuju na tržištu; bilo privrednom, bilo političkom), i jednakosti (da svi imaju jednak položaj pred zakonom). Ipak, time je preskočena činjenica da određeni slojevi imaju ekonomske privilegije (pa mogu biti konkurentni u privredi), i da iz ekonomskih privilegija slede i društvene privilegije u širem smislu (da su zakoni, ili ostvarenje prava pred sudom za neke dostupni, a za neke ne). Zato je solidarnost važna, jer samo kao solidarni možemo naše nejednake položaje u društvu izbalansirati.

Šta u konkretnom slučaju *Žena*

u crnom znači solidarnost? „Naučila sam kroz ovaj zajednički proces građenja tranzicione pravde ono što sam ranije znala, da solidarnost nema nikakve veze sa milosrđem, da je solidarnost politički proces, potpuno dvosmeran tok.”¹³⁶

Da je solidarnost pre svega politički koncept svedoči i Majka Mejra Dautović iz Prijedora (BiH) : „Možda niko ne zna da je i u Prijedoru počinjen genocid 1992. godine, da je hiljade ljudi pobijeno, to je pod tepihom još uvijek. Godine 1996. kada sam ja progovorila, ja ne znam koliko je žena bilo oko mene, to je meni dalo snagu da radim još više. Svaka majka koja je izgubila dijete je majka, i samo ona zna šta je bol, to niko ne zna, svaku majku boli. To je uradila politika, to su uradili neljudi.”¹³⁷

S druge strane, upravo kao svedočanstvo važnosti „dvosmernog toka” solidarnosti jeste i svedočenje druge majke, Žanke Stojanović iz Beograda (Srbija) o njenom susretu sa ženama iz BiH : „Oni (moji prijatelji) su me pitali da li mislim da je njihova tragedija veća od moje, ja

136) Staša Zajović, okrugli sto: "Feministički pristup pravdi", u organizaciji ŽuC, Dah teatar, Beograd, 9. jul 2009. transkript

137) Majka Mejra, isto, transkript

sam rekla da sam ja svog sina neka-ko dobila nedelju dana nakon toga, i sahranila sam ga, i znam gde mu je mesto, da mogu da odem i zapalim mu sveću, ali tamo je bilo jako puno ljudi koji još uvek ne znaju gde su njihova deca, i to je još veća tragedija, a niko neće da kaže reč izvinjenja, ni priznanje.”¹³⁸

Pokušaj da se društvena nejednakost smanji, podsećamo, izveden je nakon II svetskog rata (kao i u brojnim socijalističkim revolucijama tokom XX veka), ali kako ključni izvor društvene nejednakosti nije ukinut (a to je privatno vlasništvo, odnosno ekonomske privilegije), ideja socijalne države (poznate još i pod imenom „država blagostanja”), počela je da propada već tokom sedamdesetih godina XX veka. S druge strane države koje su bile poznate kao „socijalističke”, a koje su ukinule ekonomsku nejednakost, takođe su ukinule i neke slobode i, u sprezi sa birokratizacijom, propale su u pokušaju da izgrade pravedna društva.

U jednom, doduše pojednostavljenom smislu, od kraja XX veka (sa padom Istočnog bloka) pa do danas, gotovo potpuno je preovladala ideja da se pravda ipak „najbolje

ostvaruje” kroz pravni sistem, i kroz jedan „nepristrasan”, ili „objektivan” pojam pravde - da smo svi, bez razlike, jednaki, i da smo svi, bez razlike – slobodni.

O razlici pravde i pravnog sistema

Nepriistrasan ili objektivan pojam pravde shvata svakog čoveka apstraktno, ne uzimajući u obzir njegovu ranost; kojoj klasi pripada, kojem polu, kojoj naciji, veri, seksualnosti, domicilnom ili imigrantskom statusu, obrazovanju... a sve te pobrojane kategorije i te kako u stvarnosti imaju značaj po čoveka i njegovu svakodnevicu. Da bi se ova navodna objektivnost pravde bolje razumela, može se ilustrovati izjavom Anatola Fransa, francuskog književnika i nobelovca koji je živio na razmeđu XIX i XX veka, o tome da liberalna, kapitalistička država pod pravednim odnosom smatra to što „jednako dozvoljava i bogatom i siromašnom da spavaju ispod mosta, kao što jednako, i bogatom i siromašnom zabranjuje da krađu hleb”.

Takva „objektivna pravda ima svoj izraz u pravnom sistemu. Međutim, ono što se često previđa je

¹³⁸) Žanka Stojanović, isto, transkript

to da je pravo tek tehnika vladanja, a ne sredstvo zadovoljenja pravde. Jer, unutar modernih država koje su nasilje stavile „van zakona i, u stvari, ukinule ga u kolanju ideja, ali je zadržano u stvarnom životu u formi kolonizacije, nezaposlenosti i najamnine...”¹³⁹, niko ne želi da vidi da je društvo, upravo zbog te podele na klase, pol, veru, etnicitet, seksualnost i dr., neprekidno u oštrim sukobima i peremantenom nasilju. I da nasilje nije samo u ratu, već da je obimno i tokom „mirnodopskog perioda”.

Upravo iskustvo modernih država, iskustvo žena i drugih skrajnutih socijalnih grupa, pokazalo nam je još jednom kako se pravda ne zadovoljava unutar pravnog sistema naših država, niti unutar institucija pravde na međunarodnom nivou.

Šta je ono što, uvažavajući institucionalni sistem pravde, kao aktivistkinje zameramo njegovoj praksi pukog utvrđivanja da se nešto desilo i da neko mora biti kaženjen za to što se desilo.

„Postoji drugi dio, koji svi-
ma nedostaje. Šta je smisao svega

139) Moris Merlo Ponti, "Humanizam i teror", Mala edicija ideja, Beograd, 1986. godina, str 139.

toga što se desilo? Kako se to desilo, zašto se to desilo? Ljudi traže odgovore.”¹⁴⁰ Upravo su ta pitanja ona kojima se instuticonalni sistemi pravde nikada ne bave i na taj način ne zadovoljavaju pravdu u punom smislu reči.

Konkretan slučaj države Srbije koja je izvršila agresiju na bivše republike Jugoslavije u ratovima s kraja XX veka, i pri tom organizovala zločine, jeste dokaz više o nedovoljnosti pravnog sistema. Iskustvo *Žena u crnom*, kako u radu na terenu, tako i u praćenju suđenja pred Specijalnim sudom za ratne zločine u Beogradu,¹⁴¹ pokazuje da institucionalni pravni sistem:

1. ratne zločine tretira kao izolovane incidente, a ne kao državno organizovane,
2. optužnice se dižu samo protiv neposrednih izvršitelja ratnog zločina, a ne i protiv naredbodavaca,
3. suđenja traju više godina,

140) Ljupka Kovačević, okrugli sto: "Feministički pristup pravdi", u organizaciji ŽuC, CZKD, Dah teatar, Beograd, 9. oktobar 2009. godine, transkript

141) Aktivistkinje i aktivisti Mreže *Žena u crnom* Srbije su kontinuirano pratili šest predmeta za ratne zločine pred Specijalnim sudom, od 2005. do danas.

4. presude Specijalnog suda za ratne zločine obara Vrhovni sud Srbije i tako vraća proces na početak,

5. nedovoljan kapacitet sudstva, odnosno nedovoljan broj sudija u Specijalnom sudu za ratne zločine.

„Mi, Srbi, imamo odgovornost više jer je na našim mitovima i nacionalnim predrasudama zasnovao (režim Slobodana Miloševića) svoju kampanju o Velikoj Srbiji, njime je ljude okupljao da idu u borbu.”¹⁴²

Zbog toga što izostaje pitanje odgovornosti same države Srbije, pitanje uzroka – kako i zašto su se odigrali toliki zločini na prostoru bivše Jugoslavije, društvo u Srbiji i danas tapka u mestu. Preciznije, i dalje je ogrezlo u nacionalističkoj ideologiji koja neprekidno obnavlja nasilje, s tom razlikom što je nakon pada Miloševićevog režima nasilje usmereno na same državljane i državljanke Srbije.

Kao feministkinje koje veruju da je pravda kritičko merilo svakog društva nezadovoljne smo što pravni sistem ne uvažava stvarnost složenih odnosa. Isto tako, nezado-
142) Svetlana Šarić, aktivistkinja Mreže *Žena u crnom* Srbije, seminar "Ženski sud - feministički pristup pravdi", Sijarinska Banja, april, 2011. godine, transkript

voljne smo što pravni sistem (kao i drugi delovi države i gotovo celo društvo) i dalje pravdu svodi na sistem kažnjavanja, fokusiran je na počiniocce a ne na žrtve i društvo, kao što ostaje slep na niz nepravdi koje u institucionalnim sistemima pravde nemaju čak ni ime. Zbog toga istražujemo, gradimo drugačije modele pravde.

O restorativnoj pravdi

Razumevanje pravde koje izlazi izvan okvira postojećih institucija na nacionalnom ili međunarodnom nivou, koje napušta ili prevazilazi postojeće patrijarhalne modele, izraslo je iz antimilitarističke i feminističke prakse *Žena u crnom*.

Ono što se često može čuti među samim aktivistkinjama, jeste da su upražnjavale i „politiku lokacije” Adrijen Rič, i koncept „političke odgovornosti” Hane Arent, godinama pre nego što su pročitale tekstove pomenutih autorki. Surova stvarnost ratova, neljudskost situacije je iziskivala reakciju, upravo - ljudskost. I to u trenutku pune bestijalnosti; od samog početka ratova 1991. godine, aktivistkinje i aktivisti *Žena u crnom* su „išle/li žrtvama na noge”. Razvijajući prak-

su posećivanja mesta zločina, i usred rata i nakon rata, *Žene u crnom* su razvijale drugačiji model pravde protiv patrijarhalnog etičkog modela brige o svojim, protiv političkog naloga države Srbije o nepodobnim etnicitetima.

U temelju takvog modela pravde leži solidarnost kao politički proces kojem je neljudski staviti tačku. Ono što je važno za takav proces jeste napuštanje patrijarhalnog etičkog koncepta i razvijanje feminističke etike brige. U ovom slučaju briga nije puko samožrtvovanje (u patrijarhalnom modelu se to, pre svega, odnosi na žene), već briga koja „obezbeđuje da se na ljude gleda kao na ljude, a ne kao na nečije gospodare ili potčinjene nekom”¹⁴³.

Feministička etika brige koja prelazi okvire porodice, plemena i nacije produbljuje svojom osećajnošću samu etiku (nadopunjava tradicionalni aspekt racionalnog koji je nužan za etiku), samim tim i u politički koncept, a onda i u razumevanje pravde unosi emocije. Poštovanje i racionalnog i emotivnog aspekta tek čini pravdu u ljudskoj zajednici mogućom.

143) Ljupka Kovačević, "Feministički koncept brige", brošura "Ženski sud - feministički pristup pravdi", *ŽuC* 2011, str. 78.

„Bile smo u štrajku gladu, a to je glad za pravdom...”¹⁴⁴ i ovaj citat pokazuje da pravda traži emocije kako bi se mogla misliti, i takođe, onda kada se pravda već misli ona mora uvažavati emocije.

Način na koji *Žene u crnom* promišljaju politiku oslanja se jednako na feminističku etiku brige, kao i na odgovornost. Jer, iako se etički principi odnose na ljudsku zajednicu, aktivistkinje *Žena u crnom* su bile svesne da ih stvarnost svrstava u određenu grupu, i da je baš za tu grupu potrebno preuzeti odgovornost. Maksima „ne u naše ime” je maksima koja se odnosi na političku grupu kojoj pripadaju (državi Srbiji), prema kojoj su zauzele kritički stav.

„Tamo gde živim, tu je moja politička odgovornost, naša odgovornost jeste u okviru zemlje kojoj pripadamo. Ne želim da se odreknem pripadnosti, ali oni koji jesu građani neke države u nekom trenutku snose odgovornost.”¹⁴⁵

Kolektivna, odn. politička odgovornost *Žena u crnom* se ogle-

144) Lola, *Ženska mirovna agenda* 2012, ured. Ljupka Kovačević i Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2012.

145) NN, seminar "Ženski sud - feministički pristup pravdi", Sijarinska Banja, april 2011. godine, transkript

da u neprestanoj kritici režima, u odbijanju lojalnosti nacionalizmu i militarizmu. U odbijanju da se čuti o ratnim zločinama, da se prikriva, ili da se prepusti zaboravu. Politička odgovornost *Žena u crnom*, „politika lokacije”, znači da se srpske elite, političke, ekonomske i kulturne, neprestano uznemiravaju. Naime, u svetu gde je ljudska zajednica razbijena, a između razbijenih grupa su visoki bedemi mržnje, ili bar predrasuda, stvarnost nalaže da se „prvo počisti u svom dvorištu” (politička zajednica Srbije), i da nas tek to legitimise da pitanje odgovornosti postavimo i „drugima”.

Na ovim, početnim vrednostima, razvija se dalja praksa, ili modeli pravde *Žena u crnom*. Insistiranje i na emotivnoj strani pravde znači da je fokus na žrtvi nepravde, a ne na počiniocu. Preuzimanje odgovornosti (racionalna strana pravde) za zajednicu kojoj pripadamo, znači javnu kritiku i razgradnju matrica koje proizvode nepravdu (patrijarhat, militarizam, nacionalizam, tržišnu utakmicu...).

Kritika vladajućih modela je okrenuta društvu, kao što se istom društvu nude i drugačiji modeli društvenih odnosa. Na taj način se stvaraju (za sada) oaze pravednijih

odnosa čija je snaga u direktnim kontaktima sa onima koje političke elite nazivaju „drugim”. Ključno je uvek iznova dehumanizovane „druge” vratiti u ljudsku zajednicu, a to je moguće tek sa našim fizičkim prisustvom, slušanjem, uvažavanjem iskustva „drugih”, uvažavanjem patnje i nepravde koju su „drugi” preživeli. To su prvi koraci u kreiranju pravednijih odnosa. Pri tom, *Žene u crnom* u ovom slušanju (dolasku na noge žrtvama) nisu ni servilne, ni paternalistički nastrojene. Dolazeći iz agresorske države ovim činovima one pokazuju punu svest o odgovornosti političke zajednice koja ih je prisvojila i u njihovo ime počinila zločin.

S druge strane uvažavanje stvarnosti, a to je u ovom slučaju postojanje države kao otuđenog i represivnog aparata, od aktivistkinja traži i neprestano upućivanje zahteva svojoj državi, zahteva koji se tiču menjanja prevladavajuće politike, i zakonske izmene.

Restorativna (ili obnoviteljska) pravda je, u krajnjoj liniji, zahtev za društvenom promenom. Za razliku od retributivne¹⁴⁶ i distributivne

146) Retributivna pravda – Tradicionalni krivično-pravni sistem koja se zasniva na principu kažnjavanja. Krivično delo se shvata kao povreda određene norme,

pravde (koja bi trebalo da pravedno raspodeljuje dobra jedne zajednice svim članovima i članicama, ali ne zadire u način proizvodnje tih dobara), od kojih nijedna ne dotiče samu srž društvenih odnosa, već se bave samo njihovim određenim delovima, restorativna pravda zahteva suštinsku promenu tih odnosa. Ona zahteva imenovanje uzroka nepravde, menjanje tih uzroka, zaceljenje zajednice, i prevenciju zločina.

Iskustvo patnje, i žena i muškaraca, pokazalo je da je nepravda strukturna u svetu. Ona se ne pojavljuje sporadično kao greška u istoriji, već je ona jedina istorija ljudi. Uzroci nepravde leže u načinu (kapitalističke) proizvodnje, u militarizmu koji je sastavni deo kapitalizma, u nacionalističkim ideologijama, i svim drugim koje se zasnivaju na isključivanju ljudi po bilo

---

odnosno povreda države, što proizvodi krivicu na strani onog ko je povredu naneo, dok se pravda shvata kao okrivljavanje i administriranje bola i patnje. To je tradicionalni odgovor na zločin, koji se koncentriše na krivično delo i određivanje kazne za počinioca, dok su potrebe žrtava i značaj obnove društva u drugom planu. (brošura "Ženski sud - feministički pristup pravdi", *ŽuC*, Beograd, 2011. godina, str. 196)

kojoj osnovi, a koje se sve oslanjaju na najstariju nepravednu kulturnu matricu – patrijarhat.

S druge strane, iskustvo otpora i žena i muškarca, kao i samo iskustvo *Žena u crnom*, pokazalo je da je moguće kreirati pravednije odnose i menjati istoriju. To iskustvo otpora se zasniva jednako na velikim idejama duge humanističke tradicije, koliko i na uvažavanju realnosti žena i muškarca. Bez te svakodnevne prakse „malih koraka” velike ideje bi ostale prazne, kako kažu aktivistkinje *Žena u crnom*.

Ti modeli dostizanja obnoviteljske pravde su različiti, a ono što je važno za *Žene u crnom* jeste neprikidno prekidanje „grijeha šutnje” i preuzimanje „rizika govora”¹⁴⁷ uprkos suprotnim nalogima elita o ćutanju i lojalnosti na kojima opstaje današnji sistem.

Ženski sud kao alternativni model pravde

Praksa i misao *Žena u crnom*, kako je već rečeno, izrasta i iz iskustva, i iz razumevanja istorije, iz povezanosti u ljudskosti. Ona, isto

---

¹⁴⁷ Memnuna Zvizdić, *Ženska mirovna agenda 2012*, ured. Ljupka Kovačević i Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2012.

tako, podrazumeva i preuzimanje odgovornosti za nadu. Upravo zbog toga traganje za drugačijim modelima pravde koji mogu rasvetliti (zločinačku) prošlost i koji mogu kreirati pravedniju budućnost su važan deo angažmana *Žena u crnom*.

Oslanjajući se na istoriju, na međunarodna iskustva, ideja ženskih sudova, kao „... mesta gde žene svedoče o iskustvima nasilja, imenuju zločine i traže zadovoljenje pravde“¹⁴⁸ otvorila se kao pravi odgovor na sveprisutnu nepravdu, na nepriznatu patnju žrtava, pre svega žena, u ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Ženski sud je mogućnost da se na jednom mestu prekine „gri-jeh šutnje“ u iskidanom tkivu bivše jugoslovenske zajednice, da se pobroje zločini („Trebalo da imamo imena i prezimena svih zločina, kao što imamo imena svih nestalih tokom rata, i bez tog nema boljitka“¹⁴⁹) i da pravda zadovolji preživeli. Snaga imenovanja u simboličkom poretku evropske kulture (i ne samo evropske), veoma je važna, i baštinimo

148) Korin Kumar, "Ženski sud - feministički pristup pravdi", ured. Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2011, str. 12.

149) Munira Subašić, seminar "Ženski sud - feministički pristup pravdi", Mostar, BiH, 16 - 18. 9. 2011, transkript

je jednako iz tradicije javnog govora antičkih polisa, koliko i iz nasleđa judeohrišćanske kulture (knjiga Postanka), narodnih sudova koji su do početka XX veka postojali na Balkanu, iz narodnih tribunala koje su osnivali angažovani intelektualci nakon II svetskog rata (poput Raselovog suda)...

Ženski sudovi, isto tako, u savremenom društvu „... koje nema vremena da se sjeća i razmišlja“¹⁵⁰ odbijaju da se povinuju zaboravu, odbijaju da prihvate oblik sećanja koji traje koliko i novinska vest, ili najduže, jedan ciklus stranačkih izbora. Istovremeno, ženski sudovi odbijaju „...odricanje od napore mišljenja, nekritičko, pasivno prihvatanje mišljenja koja se sugeriraju putem novina, radija, televizije, reklame...“¹⁵¹. Odbijajući te naloge političkih i kulturnih elita, ženski sudovi otvaraju jedan nov politički prostor; to je poziv na zajedničko razmišljanje koje „... izaziva dominantne politike našeg vremena, to je horizont koji nas poziva da mislimo, osećamo, izazi-

150) Maks Horkhajmer, *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963.

151) Gajo Petrović, *Čovjek i sloboda*, Zbornik "Čovek danas", Nolit, Beograd, 1964, str. 37.

vamo, povezujemo, sanjamo.”¹⁵²

U ženskim sudovima je glas, iskustvo, proživljena patnja žena, ono što ima stvarnu težinu, za razliku od percepcije naoružanog patrijarhata koji žene svodi na kolateralnu štetu (forma patrijarhata zavijena u oblandu kapitalističke efikasnosti) ili na legitimnu žrtvu (u neskrivenoj patrijarhalnoj formi) u ratu, ali i u „mirnodopskom periodu”. No, ženski sudovi, kojih je do danas organizovano preko 40 širom sveta, iako daju svedočenju prednost, ne zaustavljaju se samo na tome. Naime, koncept ženskih sudova, skupa sa bel huks, pokazuje da „... opisivanje sopstvene nevolje (nije) sinonim za kritičku političku svest.”¹⁵³

Kako bi feministička maksima „lično je političko” imala zaista oba „kraka”, za ženske sudove je, osim glasa žena (lično), izuzetno važan i „glas konteksta” (političko). Glas konteksta razotkriva uzroke, mehanizme, ciljeve i posledice zločina, glas konteksta „istorizuje zločin”.¹⁵⁴

152) Korin Kumar, "Ženski sud - feministički pristup pravdi", ured. Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2011, str. 12.

153) bel huks, *Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 38..

154) Korin Kumar, "Ženski sud -

*Inicijativa za formiranje Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju*¹⁵⁵

Proces formiranja Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju je tek započeo. Nakon ove, prve godine terenskog rada na prostoru bivše Jugoslavije, uz učesće gotovo 400 žena iz više od 100 gradova u seminarima „Ženski sud - feministički pristup pravdi”, iskustvo i stavovi žena (aktivistkinja) iz bivše Jugoslavije, poklapaju se sa iskustvom žena širom sveta.

Ideja Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju je da jače poveže feministički pokret na jednoj platformi, kao i da taj proces rezultira formiranjem suda. Ovu ideju ilustruje i izjava da „Od ovoga suda očekujem dijalog i povjerenje. I osudu.”¹⁵⁶

U ovom „dijalogu i povjerenju” u prvoj godini, u tom zajedničkom radu na razumevanju pitanja pravde i na njenom dostizanju, u vremenu

feministički pristup pravdi", ured. Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2011, str. 72.

155) Videti više u "Ženski sud - feministički pristup pravdi", ured. Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović, *ŽuC*, Beograd, 2011, str. 132.

156) Munira Subašić, seminar "Ženski sud - feministički pristup pravdi", Mostar, BiH, 16 - 18. 09. 2011. godine, transkript

koje se zove „informatička era” i na prostoru na kome su jezičke barijere ništavne, ili lako premostive, otkrile smo jedna drugoj da nisu sve patnje ispričane, da je previše nepriznatih zločina, da je previše nekažnjenih zločina i da su ideološke i kulturne matrice koje su dovele do rata još uvek na snazi.

Složile smo se da su postojeće institucije pravde nedovoljne. *„Ja sam posle svega razočarana. Verovala sam u Haški tribunal, verovala u Evropu. Zar je moguće da se ovoj žrtvi, koja je izgubila svoju decu, svoje najmilije, ne veruje, da se ona tretira gotovo jednako sa zločincem. Šokirana sam time, ali moramo da se borimo i da idemo dalje.”* (NN, Veles, Makedonija)

„Mislimo da ženski sud može da nam da ono što nam ove institucije nekako ne daju, a tu smo se onda bazirali na osećanja: dostojanstvo, saosjećanje, da može da nam da istinu, osjećaj da smo ljudska bića, da nam je važno da se ne čuti, da smatramo da niko ne priča o zločinima,” (Stana, Kotor, Crna Gora).

Utvdile smo da je preuzimanje odgovornosti zahtevan proces koji od nas traži neprekidno uznemiravanje političkih i drugih elita. Kao i da naši različiti konteksti traže dru-

gačije dinamike tog procesa. Takođe, da naša društva, pod pritiskom nacionalističke ideologije, pate od mita kolektivne krivice i kolektivne žrtve, da još nisu dorasla pojmu političke odgovornosti.

„Usvojili smo princip kolektivne odgovornosti. Usvojena je kolektivna žrtva. Meni je nekada teže nositi se sa kolektivnom žrtvom nego sa kolektivnom krivicom. Za mene je to izraelizacija žrtve, i ja o tome često govorim. Žrtvi sve bude unapred oprosteno, unapred po pravilu, i celo društvo postaje taocem kolektivne žrtve, gdje ti ne smiješ ništa da kažeš, niti smiješ nešto da izustiš. To se radi u BiH,” (Duška, Zenica, BiH).

Očekujemo da će se „... kroz ženske sudove zapravo pokušati mijenjati društvena svijest i onu priču individualnog staviti u javni prostor, i time omogućiti da se čuje ono što se zaista dešavalo... I sve te priče o identitetima o kojima smo jutros govorile... zapravo, da pokušamo to staviti na jedno mjesto, na jednu razinu gdje će žena moći biti žena bez obzira na etnicitet, ili bilo što slično, gdje će moći biti čovjek,” (Mira, Zagreb, Hrvatska).

Još jednom smo uvidele da moralnoj osetljivosti žena koje su preživele strahote rata, koje su se

pobunile protiv rata, obrnuto srazmerno stoji beskrupuloznost elita na vlasti.

I na kraju...

Ideja emancipacije svih ljudi i napretka, rodila se u krilu buržoaske klase. Međutim, srušivši feudalne odnose u buržoaskim revolucijama, i postavši klasa na vlasti, progres (napredak) je u kapitalizmu postao stvar tehnike, a ne emancipacije ljudi. Masovna produkcija proizvoda postala je primat u odnosu na razvoj humanosti. Korisnost je prevladala ljudskost.

Masovnu proizvodnju svedočimo svakodnevno, od šampona za kosu do „stilova života” koje kapitalizam jednako vidi tek kao robu na tržištu. „Poplava precizne informacije i timarene zabave ujedno čine ljude spretnijim i glupljim.”¹⁵⁷

No, u ovoj napomeni još jednom podsećamo i da kapitalizam ne proizvodi samo upotrebne predmete od kojih su nam mnogi suvišni, niti proizvodi samo masovnu zabavu koja nas zaglupljuje ili kojoj se možemo nasmejati. U toj masovnoj

157) Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Dijalektika prosvetiteljstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 11.

proizvodnji on masovno proizvodi nepravdu prisvajajući sebi dobit, ostavljajući najvećem broju ljudi siromaštvo i poniženje. Kapitalizam masovno proizvodi ratove, „...za kapital je militarizam jedan od najvažnijih oblika ulaganja, sa stanovišta kapitala militarizam je svakako rasterećenje (društva od ekonomskog pritiska).”¹⁵⁸ Kapitalizam masovno proizvodi smrt.

Naime, od Francuske revolucije i tokom celog XIX veka zabeležena su 32 oružana sukoba, a tokom XX veka, pa do danas, zabeleženo je čak 67 ratova! Radi boljeg poređenja, navodimo i da je od kraja XV veka, pa sve do početka XIX, dakle kroz tri veka rasta buržoaske snage, broj zabeleženih ratova iznosio 30, gotovo isto koliko u jednom, XIX veku¹⁵⁹ kada je buržoazija već postala klasa na vlasti.

U XXI veku, a danas je 2012. godina, svake godine je izbio po jedan oružani sukob, od rata u Makedoniji (2001. godine), do rata u Libiji (2011. godine).

Ratovi, i nasilje uopšte, sve su češći, sve intenzivniji. „Legitimna zahvalnost onoga koji je ostao po-

158) Roza Luksemburg, Socijalna reforma ili revolucija, BIGZ, Beograd, 1975, str. 103..

1590 <http://sr.wikipedia.org/wiki/>

šteden sastoji se iz beskompromisne mržnje spram terora izvršenog i nad zadnjom kreaturom”,¹⁶⁰ pisa-

160) Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Dijalektika prosvetiteljstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 227.

li su Horkhajmer i Adorno nakon iskustva II svetskog rata. Taj teror, koji nije prestao već dobija nove forme, zahteva organizovan otpor kako bi se moglo stvarati pravednije društvo.

Miloš Urošević

Kažnjivost zločina – put do pravednog mira

Iskustva Žena u crnom u praćenju suđenja

Praćenje suđenja jeste sastavni deo naših aktivnosti koje možemo podeliti na period pre pada i nakon pada zločinačkog režima.

I Suđenja pre pada režima

1. Montirana suđenja pripadnicima/ama albanske nacionalnosti sa Kosova i iz Srbije, suđenja su održana u Beogradu i Nišu

Nakon vojne intervencije (1999), kao i tokom 2000. godine do pada režima, posebnu pažnju posvetile smo praćenju suđenja žrtvama političke represije i institucionalnog aparthejda na Kosovu.

Pratile smo montirana suđenja pripadnicama/ima albanske nacionalnosti i pružale podršku žrtvama političkih procesa protiv Albanaca i Albanke pred sudovima u Srbiji (Beogradu, Nišu).

Suđenje pesnikinji i aktivistkinji Flori Brovini pred sudom u Nišu: decembra 1999. godine je osuđena na 12 godina robije bez dokazane krivice. U završnoj reči Flore Brovine na suđenju istog dana (9. decembra 1999) ona je iznela potresno, snažno svedočenje: „*Moja domovina je tamo gde imam prijatelje, tamo gde se čitaju moje pesme*”, itd.¹⁶¹

To je imalo ogroman odjek, i unutar Međunarodne mreže *Žena u crnom* i srodnih mreža pokrenuta je svetska kampanja solidarnosti. Veoma je važno što smo u svom stalnom zahtevu za oslobađanje Flore Brovine dobile podršku i od civilnog društva u Srbiji. Kampanju smo pojačale uoči zasedanja Vrhovnog suda Srbije (16. maj 2000) i našeg zahteva da se oslobodi, što se nije na žalost desilo, a F. Brovina je puštena krajem 2000). Naime, u svom apelu „Sloboda za Floru Brovinu – sve smo mi Flora Brovina” navele smo,

¹⁶¹ Izveštaj S. Zajović, 12. decembra 1999, *Žene za mir*, 2001, *Žene u crnom*

između ostalog: „Flora Brovina je osuđena na 12 godina zbog ‘terorizma’. Osuđena je bez ikakve dokazane krivice. Inkriminisani material su zavoji i vunica za pletenje. Svaka od nas poseduje isti inkriminisani materijal. Njena ‘krivica’ je i to što je aktivistkinja humanitarne organizacije, što je organizovala nenasilne akcije protiv represije ovog režima, nasilja i rata. Svaka od nas može biti osuđena za ista ‘krivična dela’. Sve smo mi Flora Brovina”, itd. Dobile smo podršku za oslobađanje F. Brovine hrabrih organizacija civilnog društva, pre svega ženskih organizacije ne samo iz Beograda, već i iz Čačka, Kraljeva, Niša, Leskovca, Velike Plane, Novog Sada, Pirota, Kikinde, Šapca.¹⁶²

Takođe treba podsetiti na podršku koju je pružao Forum pisaca, a posebno pesnikinja Radmila Lazić koja je takođe bila na suđenju, pisala o suđenju i aktivno se zalagala za oslobađanje Flore Brovine. Napisala je čuveni članak „Dajte olovku Flori Brovini”.¹⁶³

Kolektivno suđenje pred Vojnim sudom u Nišu (1999) tzv. Đakovičkoj

162) Sve smo mi Flora Brovina – Sloboda za Floru Brovinu, saopštenje ŽuC-a 12. maj 2000.

163) Lazić, Radmila „Dajte olovku Flori Brovini”, Žene za mir, 2001. str. 153.

grupi – 143 potpuno nedužna albanska civila koji su nasumce pohvatani u tri đakovičke ulice, u znak odmazde i to isključivo zato što su bili Albanci, predstavljalo je pravi staljinistički proces koji je trajao samo toliko da se čuje presuda koju je izrekao tadašnji vojni tužilac Goran Petronijević (a sadašnji slavni branilac osuđenih za ratne zločine pred Specijalnim sudom u Beogradu, kao i haških optuženika srpske nacionalnosti). Zločinačko ponašanje državnih institucija Srbije ogleda se i u presudi „Đakovičkoj grupi”. Sudija Goran Petronijević, ušao je u anale pravosuđa, kada je grupi od 143 kosovska Albanca, rekao: „S obzirom da je nemoguće dokazati pojedinačnu odgovornost svakog od vas, svi ste kolektivno odgovorni.”

Proces Albinu Kurtiju, lideru Unije studenata Prištinskog univerziteta: još jedno montirano suđenje pred Niškim sudom i marta 2000. godine. Nakon suđenja koje je trajalo 30 minuta, a tokom kojeg je A. Kurti „priznao krivicu” tako što je izgovorio sledeće: „Svojim radom se ponosim, kada bi se ukazala prilika ponovo bih isto uradio i ne kajem se. Ne interesuje me koliko ćete me osuditi: 10, 20, 30 ili 40 godina”, izrečena mu je presuda od 15 go-

dina zatvora zbog „ugrožavanja teritorijalne celovitosti SRJ, kao i za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti u vezi sa terorizmom”. I on je osuđen bez dokaza.¹⁶⁴

Ove presude, bile su dokaz političke samovolje jednog zločinačkog režima i zloupotrebe sudstva. Presude su bile ne samo izraz državne represije već i produžetak rata, samo drugim sredstvima, produžetak stalne proizvodnje mržnje, etničke diskriminacije, poništavanja svih koji su drugačiji i različiti.

Iako nismo prisustvovala suđenju, jer se za mnoga nije ni znalo, takođe smo pokrenule kampanju za oslobađanje dvadesetogodišnje Albanke Igbale Džafai. Kampanju smo uputile svim međunarodnim organizacijama, UN. Naime, radilo se o sasvim „anonimnoj” ženi, koja je tokom NATO bombardovanja osuđena „za terorizam, odnosno učesće u oružanim akcijama OVK”. Igbale Džafai su tokom NATO bombardovanja kidnapovali pripadnici OVK i jedan od njih ju je silovao, držali su je u šumi nedelju dana, nakon čega je puštena.

164) Zajović, Staša „Osmeh Albina Kurtija”, mart 2000, objavljeno u *Žene za mir*, 2001, str. 145.

Vrativši se u svoje selo Miraše (opština (Uroševac) Igbale je prijavile policiji otmicu i silovanje i u sudskom postupku kažnjena je na godinu dana zatvora. Upućena je na izdržavanje kazne, a početkom septembra 1999. rodila je dete. Ovaj slučaj potvrđuje da silovanje vrše i oslobodilačke i agresorske vojske...¹⁶⁵

Suđenje grupi od pet studenata Beogradskog univerziteta albanske nacionalnosti (2000) koji su optuženi „za pristupanje ilegalnoj političkoj grupi Narodni pokret Kosova” koja je navodno skupljala novac od albanskih privatnika u Beogradu za naoružavanje OVK”; optužene su teretili i za „terorističke akcije u vreme neposredne ratne opasnosti i rata”. Studenti su bili u zatvoru do kraja 2000. godine.¹⁶⁶

2. Montirana/politička suđenja pripadnicama/ cima srpske nacionalnosti – političkim neistomišljenicima

Krivični procesi protiv lidera i liderki civilnog društva koji su se održavali u Srbiji tokom

165) *Žene za mir*, 2001, str. 69.

166) Izveštaj sa suđenja albanskim studentima, *Žene za mir*, 147-149.

1999. i 2000. godine, pred sudovima u Leskovcu i Valjevu (suđenje Ivanu Novkoviću, Bogoljubu Arsenijeviću-Makiju), optuženih za antirežimske aktivnosti (organizovanje građanskih demonstracija, pozivi na građansku neposlušnost, itd). Kampanje podrške ovim i drugim progonjenim protivnicima/ima režima smo organizovale u elom svetu.¹⁶⁷

II Suđenja nakon pada režima pratile smo u Specijalnom sudu za ratne zločine

U Srbiji je 2003. godine donet Zakon o procesuiranju ratnih zločina. Za procesuiranje ratnih zločina nadležni su sledeći organi: Tužilaštvo za ratne zločine, Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu ili Specijalni sud i Služba za otkrivanje ratnih zločina MUP-a Srbije.

Specijalni sud

Specijalni sud je važan kao jedan od institucionalnih mehanizama tranzicione pravde. I pored svih teškoća, suđenja za ratne zločine se ipak održavaju. Ovaj sud treba da

¹⁶⁷) Apeli i podrške, skup Međunarodne mreže *Žena u crnom*, Ulcinj, 10. 10. 1999.

bude neka vrsta domaćeg Haškog tribunala; u njemu suđenja treba da nastave da se odvijaju i kada sa radom prestane Haški tribunal i kada se suđenja prebace u domen domaćeg tužilaštva.

Specijalni sud za ratne zločine u Beogradu, poput Haškog tribunala, nema u svom statutu zločin protiv mira/vođenje agresorskog rata, što je imao Nirnberški tribunal. To onda dovodi do toga da se ne ispituje kontekst rata, pa se sukobi u bivšoj Jugoslaviji nazivaju oružanim/građanskim ratom, a ne srpskom agresijom. Specijalni sud ima mnoštvo nedostataka:

– Kapacitet

Specijalni sud se suočava sa manjkom kapaciteta; ima puno zločina, još više zločinaca, ali malo prostornih kapaciteta tako da suđenja traju dugo i malo ih ima. Takođe sud se suočava sa manjkom finansijskih sredstava. Specijalni sud ima samo pet sudija i sutkinja za ratne zločine, a zločina je bilo puno i izvršavao ih je još veći broj zločinaca.

– Optužnice/Zločini

Svi zločini se predstavljaju kao izolovani slučajevi/incidenti, a ne kao državno planirani, organizovani i izvršeni. Optužnice ovim žele da pokažu da su zločine izvršavale

paravojne formacije koje su bile otrgnute od jednog savršenog lanca komandovanja, a ne „šrafovi” u čitavoj „mašineriji smrti”. U ratu su zločini bili državno organizovani, a na suđenjima se oni predstavljaju kao državno organizovane laži.

Tužilaštvo je od svog osnivanja procesuiralo 383 lica. Ukupno je optuženo 143 lica, a ukupan broj žrtava je 2598. Ukupno je bilo 26 predmeta, 58 osuđenih lica, 11 oslobođenih.

– Trajanje sudskih postupaka

Sudski postupci traju dugo i to iscrpljuje svedoke, oštećene, kao i porodice žrtava. Dugo trajanje sudskih postupaka ne odgovara ni pravnim standardima pravičnog suđenja.

– Optuženi

U Specijalnom sudu sudi se samo najnižim izvršiocima zločina, a ne najvišim vojnim i policijskim, kao ni političkim funkcionerima zločinačkog režima. Oni i dalje ostaju van domašaja pravde i nastavlja da žive nekažnjeno. Primera je mnogo (od Gorana Radosavljevića Gurija, preko Obrada Stevanovića, Božidara Delića, pa sve do Veljka Kadrijevića, Blagoja Adžića, Živote Panića i naravno Dobrice

Ćosića). Zločinci se predstavljaju kao pripadnici raznih paravojnih formacija, a ne uzima se u obzir to da su sve paravojne formacije još davne 1991. stavljene pod direktnu komandu JNA. Kasnije, sve su one ušle u rezervni sastav ili policije ili vojske Jugoslavije.

– Presude

Sudska veća najčešće osuđuju puke izvršioce, dok njihove naredbodavce oslobađaju „usled nedostatka dokaza”. Ova tendencija ima za cilj da skine odgovornost sa državnog vrha koji je sve zločine organizovao i naredio. Tužilaštvo je cilj da država Srbija iz svakog postupka izađe nevinna. Vrhovni sud Republike Srbije poništava svaku presudu i suđenja vraća na početak, na nov postupak što je samo nastavak politike nekažnjivosti.¹⁶⁸

Specijalni sud – odjek u javnosti

Odjek Specijalnog suda u medijima je loš jer suđenja prate samo dve novinske agencije. To pokazuje nezainteresovanost srbijanskog dru-

168) Urošević, Miloš, Okrugli sto „Tranziciona pravda – feministički pristup”, 9. jul 2009. Beograd i Zajović, Staša „Tranziciona pravda- feministički pristup – iskustva *Žena u crnom*”, 2007.

štva za pitanje suočavanja sa prošlošću i za kažnjivost za ratne zločine. Društvo i dalje živi u kulturi nekažnjivosti, nesposobno je za empatiju sa svim drugim i različitim, sa svim onim koji su preživeli zločine počinjene u naše ime.

Javnost u Srbiji nije dovoljno upoznata sa radom Specijalnog suda jer su vesti o suđenjima jako kratke i retke su, kako u štampanim tako i u elektronskim medijima. Prema istraživanju javnog mnijenja,¹⁶⁹ suđenja, kao i Specijalni sud imaju u javnosti marginalan uticaj na društvo u Srbiji i njegovu posvećenost SP. VRZ ne dozvoljava TV prenos, a mediji u Srbiji nisu zainteresovani za praćenje. Portparol Veća za ratne zločine je pokušao jednom u dve nedelje da se sastaje sa medijima, ali je morao da napusti ovu praksu jer se premalo novinara odazivalo.

Javnost nije zainteresovana da bude upoznata sa slučajevima procesuiranja ratnih zločina, preovladava stav da se ne treba baviti prošlošću, da na nju treba zaboraviti, da sve treba gurnuti pod tepih. Društvo želi budućnost bez kritičkog osvrta na prošlost bez koje je ta toliko željena budućnost nemoguća: „Danas

169) Subotić, Jelena „Otimanje pravde: suočavanje s prošlošću na Balkanu”, 2010. str. 80.

se intenzivno radi na prošlosti bez rata u kojoj je najveći remetilacki faktor rat. Fabrikuje se verzija prošlosti bez rata u kojoj se mire ljudi koji su iz različitih ideoloških i drugih položaja učestvovali u tom ratu, bili u konfliktnim odnosima, a danas se mire u toj prošlosti bez rata.”(Snježana Milovojević).

Legitimitet *Žena u crnom* – biti svedokinjom vremena/svedočiti o vremenima zla

Praćenje suđenja je važno iz mnoštva razloga: to je način sticanja znanja o ovom modelu tranzicione pravde u okviru institucionalnog pravnog sistema, o modelima tranzicione pravde kao vida jačanja odgovornosti civilnog društva u suočavanju sa prošlošću, kao i doprinos senzibilisanju javnosti za zločine počinjene u naše ime. Praćenje suđenja je pre svega izraz naše solidarnosti sa žrtvama, jer su kontakti sa srođnicama/ima ubijenih, koje/i takođe prate suđenja, od izuzetnog značaja u moralnom, emotivnom i političkom pogledu. U okviru ove aktivnosti organizujemo susrete sa srođnicama/ima žrtava zločina, kao i predstavnicama/ama organizacija iz BiH, Hrvatske i Kosova, koje/i

takođe prate suđenja, organizujemo diskusione kružoke u grupama unutar Mreže kao i u javnosti, pravimo izveštaje, analize, itd. Aktivistkinje mreže *ŽuC*-a Srbije su kazale da su im najvažniji razlozi za praćenje suđenja: solidarnost sa srođnicama ubijenih koje prate suđenja; demontiranje državno organizovanih zločina; država je organizovala i vršila zločine u naše ime; preuzimanje odgovornosti kao žena, aktivistkinja, feministkinja, itd.¹⁷⁰

Mi idemo u Specijalni sud i pratimo suđenja jer želimo da čujemo glasove preživelih, da čujemo njihovu priču, da nam ispričaju ono što im se desilo, da otvorimo prostor za poverenje, za saosećanje, da im kažemo da znamo šta im se desilo, da priznamo njihovu patnju, da im kažemo da nam je žao. Da budemo zajedno s njima u državi naslednici one koja je vodila rat i njih ubijala, da im olakšamo boravak u sudu.

Sudski postupci

Žene u crnom su pratile i prate sledeća suđenja:

– Škorpioni (od decembra 2005. do aprila 2007) – 39 dana

---

170) Zajović, Staša „Tranziciona pravda – feministički pristup – iskustva *Žena u crnom*”, 2007. str. 79-83.

– Suva Reka (od oktobra 2006. do aprila 2009) – 97 dana

– Lovas (od aprila 2008) – 112 dana

– Podujevo (od septembra 2008. do juna 2009) – 27 dana

– Zvornik (od marta 2009. do novembra 2010) – 40 dana

– Čuška (od decembra 2010) – 32 dana

Ukupno smo na suđenjima do februara 2012. godine provele 347 dana.

Škorpioni

Suđenje petorici pripadnika jedinice „Škorpiona” za ubistvo šestorice muškaraca bošnjačke nacionalnosti iz Srebrenice, u mestu Godinjske Bare, kod Trnova, 16/17. jula 1995.

Suva Reka

Suđenje osmorici pripadnika Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, za ubistvo 50 civila/kosovskih Albanaca (48 pripadnika porodice Beriša), 26. marta 1999. u Suvoj Reci, u piceriji *Kalabrija*.

Podujevo

Suđenje četvorici pripadnika jedinice „Škorpioni”, za ubistvo 19 civila/kosovskih Albanaca, 28. marta 1999. u Podujevu, u ulici Rahmana

Morine br. 7. u dvorištu kuće Haljima Gašija. Ovom prilikom ranjeno je petoro dece.

Za ratni zločin u Podujevu do sada je na dvadeset godina zatvora osuđen 2005. pripadnik „Škorpionna” Saša Cvjetan.

Zvornik

Suđenje dvojici vojnih i političkih funkcionera Republike Srpske za ubistvo oko 700 muškaraca/bosanskih Muslimana 1. juna 1992. u mestu Gerina klanica tokom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Lovas

Suđenje četrnaestorici pripadnika JNA/TO/dobrovoljačke jedinice „Dušan Silni” za ubistvo 69 hrvatskih civila u selu Lovas oktobra meseca 1991, tokom srpske agresije na Hrvatsku.

Čuška

Suđenje devetorici pripadnika jedinice „Šakali” za ubistvo četrdeset troje civila/kosovskih Albanaca 14. maja 1999. u selu Čuška (opština Peć). Masakr su preživela trojica muškaraca.

Ko su počiniooci?

Počinioci ratnih zločina na teritoriji bivše Jugoslavije su delovali kao državni eskadroni smrti/tehnički izvršiooci državno organizovanog zločina, od Hrvatske preko Bosne i Hercegovine do Kosova.

Dekartovo „Mislim, dakle jesam”, oni su u ratu pretvorili u „Ubijam, dakle postojim”, a na suđenjima su to promenili u „Poričem, dakle postojim”. U ratu, počiniooci su autoputem „Bratstvo-jedinstvo”, išli u pohode smrti, industrijalizujući tako smrt. Na suđenjima, počiniooci su u zaveri/zločinu/teretu/nasleđu ćutanja.

„Škorpioni”

Slobodan Medić: „Volim samo tri stvari u životu: pičku, pušku i državu.”

Aleksandar Medić: „Mislim da ovde treba da se kaže zbog ovde prisutnih majki, da su ubijeni bili civili, da nisu pružali nikakav otpor, da su ubijeni jer je tako naređeno, ubijeni su samo zato što su bili Muslimani.”

Pero Petrašević: „Pred Bogom sam sigurno kriv, a da li sam kriv što sam izvršio naređenje, to ćete vi proceniti.”

Suva Reka

Radoslav Mitrović: „Ja sam sa svojim ljudima vršio čišćenje terena. Albansko stanovništvo se iseljavalo pod pritiskom terorističke UČK i OVK. Ja sam visokoprofesionalni komandant.”

Repanović Radojko: „Meni je u cilju da se dokaže moja nevinost, ja ne znam za šta sam ja u pritvoru, ja verujem u ovu ustanovu. Ja kao savesni građanin sam napravio propust ali ne i krivično delo.”

Jovanović Nenad: „Meni kao čoveku, kao građaninu, kao roditelju, žao mi je što se to desilo. Ja sam čist, nevin, ništa nisam kriv.”

Čukarić Sladan: „Ja nisam nikog ubio, monstruozne stvari mi se stavljaju na dušu.”

Milorad Nišavić: „Sud će utvrditi moju nevinost, skinuću sa sebe odgovornost.”

Miroslav Petković: „Žalim za sve žrtve.”

Podujevo

Đukić Željko: „Rečeno nam je da smo u rezervnom sastavu MUP-a Srbije. Ja ne negiram da se zločin desio. Desilo se to što se desilo, ali datum ne odgovara. Zločin se desio ali ne znam kako. Ja to nisam učinio.”

Borojević Dragan: „Učestvovao sam na svim frontovima na prostoru ex Jugoslavije od 1991. do 1999. Neki su nam oficiri još tada govorili: „U ratu, žene, deca i vojni zarobljenici ne smeju da se ubijaju”.

Medić Dragan: „Negiram sve iz optužnice. Smatram da nisam kriv. Ne želim da odgovaram na pitanja.”

Borojević Dragan: „Nisam kriv. Meni je žao te dece ali ja nemam ništa sa tim.”

Optuženi nije prepoznao skicu mesta zločina kao ni fotografije žrtava.

Šolaja Miodrag: „Krivično delo ne priznajem jer ga nisam počinio. Nisam ni znao čiji sam pripadnik. Bio sam dobrovoljac. Bio sam ničiji. Nisam ni znao gde idem ni šta ću da radim. Otišao sam na Kosovo da branim Srbiju.”

Zvornik

Brano Grujić: „Drago mi je da je svemu došao kraj. U Zvorniku je bio rat. Kozluk nije prinudno iseljen. Kozluku je odobren i omogućen miran izlazak. Oni su se vratili kućama. To je bilo humano preseljenje. Niko ne treba da odgovara za delo koje je neko drugi počinio.”

Lovas

Ljuban Devetak: „Mene tužilac u optužnici prikazuje da sam bio bog i batina što ne stoji.”

Milan Devčić: „Ovo što je u novoj optužnici to nema veze sa istinom.”

Milan Radojčić: „Ja ni de facto ni de jure nisam učestvovao u svemu tome.”

Željko Krnjajić: „Da nije bilo otpora, niko ne bi ni poginuo u selu.”

Miodrag Dimitrijević: „Ja nisam bio uključen u ratne zločine koji su se tamo dešavali.”

Zoran Kosjer: „Optužnica je teška podvala tužioca. Ovde se sprovodi političko suđenje zato što smo mi bili pripadnici jedne političke partije.”

Aleksandar Nikolaidis: „Meni je Ljuban Devetak, odmah po osvajan-

ju Lovasa doveo Snežanu Krizmanić i rekao: 'Vodi je, jebi i ubij'”.

Saša Stojanović: „Ja sam u vojsci bio vojni policajac, bio sam u rezervnom sastavu Saveznog SUP-a.”

Dragan Bačić: „Ja nisam nasilan. Nikada nisam bio član nijedne partije niti formacije 'Dušan Silni', nisam imao ni oružje ni uniformu. Ja sam tamo otišao zbog posla.”

Zoran Kosjer: „Ja sam bio član stranke Srpska narodna obnova, nikada nisam bio član 'Dušana Silnog'. Ja sam sebe smatrao srpskim dobrovoljcem koji je branio teritorijalni integritet i državni suverenitet i ustavni poredak SFRJ protiv otcpljenih secesionističkih hrvatskih grupacija, zengi, teritorijalne odbrane, koje imaju nasleđe ustaških zločina u građanskom ratu.”

Radovan Vlajković: „Ja sam išao tamo da dam život a ne da ubijam nekog. Za sve što se dešavalo u Lovasu odgovorna je vojska JNA. 'Dušan Silni' je dobrovoljačka jedinica koja je delovala pod komandom JNA.”

Radisav Josipović: „Ne osećam se krivim, ni jednim svojim postupkom nisam ugrozio bezbednost ni život nekog u Lovasu. Ja nisam zlikovac.”

Jovan Dimitrijević: „Ja nisam išao da ratujem. Ja sam otišao kao civil, građanin. Mi ništa nismo znali ništa nam nisu rekli, ni gde idemo ni šta ćemo da radimo. Ne osećam se krivim, nisam nikog ubio ako to uopšte nešto znači”.

Ćuška

Svi optuženi su rekli: „OVK je teroristička organizacija, a teroriste i one koji ih podržavaju treba ubijati”, „Zapad ucenjuje Srbiju da mora osuditi Srbe i sada Srbija mora da osudi nevine, a oni jesu nevini a optuženi” ili je „Poznato da su samo Srbi optuženi za ratne zločine a i u ovim ratovima su Srbi najviše stradali”, a često je pominjana i „žuta kuća” („Sigurno je neki Srbin ubio nekog Šiptara, ali Šiptari su kidnapovali Srbe i vadili im organe”, „Ovde se sudi nevinim Srbima a ne sudi se Šiptarima zbog „žute kuće”, „Ako je neki Srbin i ubio nekog Šiptara, to je zato što su Šiptari Srbima vadili organe u ’žutoj kući’ i posle ih ubijali”...). Bez izuzetka, svaki optuženi je u iznošenju odbrane pominjao „žutu kuću” i političke i finansijske pritiske i ucene koje „oni sa Zapada”, i/li „oni belosvetski” vrše na Srbiju. Posle ko zna kog pomi-

njanja „žute kuće” i „pritisaka na Srbiju”. Ali, nastavljeno je poricanje bilo kakvog zločina pa čak i indirektna umešanosti u zločine, kao i bilo kakvo saznanje da se u selu Ćuška dogodio i najmanji incident, a kamoli da je neko ubijen. O zločinima, „ako ih je bilo!”, prvi put su saznali kada su pročitali optužnicu.

Ko su žrtve?

Žrtve su civili/civilno stanovništvo samo zato što su se u jednom istorijskom trenutku zvali tim imenom/drugi i samim tim neprijatelji. Sudski postupci su do sada pokazali da su vojne i policijske formacije Republike Srbije u agresorskim ratovima, vodile rat protiv civilnog stanovništva. Pod izgovorom „očuvanja teritorijalnog integriteta i državnog suvereniteta, ustavnog poretka”, istovremeno ponavljajući „Srbija nije u ratu”, činila je zločine. Ali, takođe, žrtve su i oni koji su preživeli da ispričaju o ratnim zločinima.

„Škorpioni”

Safeta Mubić: „Uvijek sam htjela da ih vidim. Uvijek sam željela da ih pitam: kakvi ste vi ljudi? Da li ste vi ljudi?”

Nura Alispahić: „Dala sam Azmiru pola ljeba i šaku soli. Azmir je imao šesnaest godina.”

Salkić Osman: „Ja sam sve izgubio, meni je u duši praznina. Ovaj sud bi mogao da spere ljagu sa srpskog naroda, jer ljudi vjeruju da je rat došao odavde. Da nije bilo Srbije, ne bi bilo ni rata.”

Ibrahimović Samir: „Hteo bih ubice da pitam: zašto mu niste dali vodu prije smrti?” A sudsko veće je pitao: „Zašto su pucali u njega i pošto su ga ubili?”

Salkić Hana: „Želim da vidim one koji su ubili moje dete... želim samo da se zločincima po pravdi sudi, ako igdje ima pravde... hoću mom djetetu da obilježim grob. Muž mi je ubijen u selu Kravice – pola sam ga sahranila, a pola ne. Oni koji su ga ubili, razdvajali su mu kosti...”

Suva Reka

Šireta Beriša: „Ja mrtva živim da bih kazala šta su uradili. Oni su uzeli i novac i dušu i sve. Živa sam, a kao mrtva i opet živim. Oni su 26. marta uzeli naše živote.”

Podujevo

Saranda Bogujevci: „Izgubila

sam majku, dva brata, rođaku Noru koja mi je bila kao sestra. I dalje imam mnogo ožiljaka, ograničene pokrete ruke, ne mogu da savijem ruku u laktu, ne mogu da pomeram prste. Bila sam ranjena tri puta u ruku, dva puta u nogu i jednom u leđa. Teško je. Ja moram da živim sa tim svaki dan.”

Jehona Bogujevci: „Mi smo bili samo klinci, mi ništa loše nismo uradili. Mislili smo da neće ubijati decu. Plakala sam i govorila da su ih sve pobili. Znam da su sve pobili.”

Lirije Bogujevci: „Taj događaj je uticao na čitav moj život jer moram svakom da objašnjavam odakle mi povrede. Ubijena mi je majka Šefkate, rođaka Nora, moji rođaci Špetim i Špendim.”

Fatos Bogujevci: „Moja majka je plakala i molila: ‘Nemojte oni su samo deca’. Jedan vojnik je gurnuo i pucao u nju. Ona je pala na zemlju, on je ponovo pucao u nju. Počeli smo da plačemo, vrištali smo. Kada je počela pucnjava, svi smo popadali jedno preko drugog. Ljudi su još disali, bili su živi, a oni su onda ponovo počeli da pucaju. Ja sam zatvorio oči, osećao se čudan miris, svuda je bilo krvi.”

Safet Bogujevci: „Kada sam ja iskopao moju porodicu tada sam

svojim rukama iskopao kosti svojih sinova. Njihove kosti sam držao svojim rukama, bili su bez glave.

Oni svakako moraju biti kažnjeni, ali bez obzira na sve, oni su ugasili mnogo života. Mi smo svi ljudi i ja ne znam kako su oni mogli da počine takav zločin. I milione da mi daju je bezvredno, jer ljudski se život nikad ne vraća.”

Seljatin Bogujevci: „U avgustu 1999. u dvorištu Haljima Gašija, gde se desilo ubistvo, pronašli smo 97-98 čaura. U telima moje dece našao sam zrna od metaka, izvadio sam zrna iz tela ćerke Sarande, a moj najmlađi sin Genc u svom telu još nosi zrna.”

Enver Durići: „Uvek sam čekao moju smrt, to mi nije bilo strašno, a bilo je suprotno. Sestri sam rekao: sunce je zauvek zašlo. Posle takvih batina, realnog čoveka više nema. Nema cene na kugli zemaljskoj da nadoknadi cenu ljudskog života.”

Zvornik

Mevludin Lupić: „Bilo koja kazna, njima (optuženima) daje pravo na život, a to pravo je svima onima koji nisu sa nama bilo ukinuto.”

Suvada Selimović: „Naši nisu imali izbora, da ostanu, da odu,

nisu imali kuda da odu, kuda da izađu. Uvek imam tu sliku... U naručju sam imala bebu od osam meseci, za ruku sam vodila drugo dijete. I vojnik koji bere zelene šljive i gađa moju bebu u glavu. Djeca su vrištala, nisam ništa mogla. Vidjela sam kako ih odvođe vezanih ruku za vrat, kako ih tuku. Bili su krvavi, djeca su vrištala za očevima.”

Fatimka Mustajbašić: „Jedanaest muškaraca iz naših pet kuća nema. Ja zbog moje mrtve djece pričam samo istinu. Ko god ima djecu neka vidi kako je meni. Nisam mogla da zaplačem. Suza mi je u oku ostala okamenjena. Da li taj čovjek koji je pucao u moju djecu ima svoju, kako je mogao da ubije moju djecu. Ja sve to znam kao da je juče bilo. Ne mogu zaboraviti nikada!”

Ismeta Okanović: „Čuli smo da su ih sve pobili na Bajram, svi su im bili kurbani. Kada su mi rekli da njih više nema živih, tek tada sam poverovala da su pobijeni. Njihove kosti smo videli posle deset godina kada smo se vratili kući.”

Ermina Suljić: „Tu su otjeli moje dijete, rekli su da će on jednog dana biti čovjek. Počela sam plakati i uspjela sam otjeti svoje dijete. Vidjela sam kako su odvojili mog muža.

Moj suprug još nije pronađen. Sada me niko ne bi isterao iz kuće. Ja bih pružala otpor.”

Lovas

Snežana Krizmanić: „Vrijednost života je bila ništa u njihovim rukama. Svaka šutnja je bila bolna. Petronije me je prijavio da sam srpskoj djeci sjekla prste i pravila ogrlice. Dana 29. studenog 1991. Aca me odveo u stan svog brata. Plakala sam i molila ga da me ne siluje. On je bio pripit. Ja sam odbila da se skinem. Onda me on udario, čupao me za kosu, gurnuo na krevet i silovao.”

Čuška

Hazir Beriša: „Kada su vojnici došli čuo sam da je neko rekao: „U ime države Srbije, svi ćete biti pobijeni.” Ja ovde nisam došao da lažem i ne zanima me da li će neko ovde biti osuđen, nego da ispričam šta su kriminalci uradili jednom nevinom narodu i civilima.”

Hadri Čeku: „Zločine koji su ovi ljudi počinili istorija ne pamti i oni nam duguju izvinjenje. Ja nisam došao ovde da lažem nego da ispričam o stvarnosti koju sam doživio.”

Sudske presude?

Presude sudskih veća:

- pravni sistem ne zadovoljava pravdu,
- prikrivaju odgovornost države Srbije u organizovanju zločina,
- prikazuju kako zločini nisu bili državno organizovani,
- prikrivaju činjenicu da se doktrina o nacionalnoj bezbednosti koristila za eliminaciju svih onih drugih imena,
- nanose bol porodicama žrtava, ponižavaju njihovo dostojanstvo kao preživelih, obeshrabruju njihova očekivanja kada je u pitanju kažnjivost zločina,
- visine pojedinih kazni su cinične i uvredljive za žrtve, tako da žrtve gube/nemaju poverenje u pravosudni sistem zemlje koja ih je ubijala,
- reletivizuju zločine,
- u Srbiji nije bilo institucionalnih reformi (i dalje živimo u prostoru u kojem nasilje ostaje nekažnjeno), u klimi moralne, krivično-pravne nekažnjivosti.

„Škorpioni”

Sudsko veće je donelo presudu u kojoj je osudilo četvoricu, a oslobodilo jednog optuženog.

Sudsko veće je objasnilo da je rat u Bosni bio građanski rat. Ovim se poriče činjenica da je Srbija izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu i nije sprečila genocid, kao što je 27. februara 2007. utvrdio Međunarodni sud pravde. Sudsko veće je reklo da nema dokaza da se radi o 15, 16. ili 17. julu, kako piše u optužnici, te da nema dokaza da su ubijeni bošnjački civili bili iz Srebrenice. Utvrđeno je da su ubijeni muškarci bili civili, te da su trojica od njih bili maloletni. Istina je da su ‘Škorpioni’ bili specijalna jedinica MUP-a Srbije, zbog čega su pred Haškim tribunalom optuženi šefovi Jovica Stanišić i Franko Simatović. U toj optužnici jedinica pod nazivom ‘Škorpioni’ tretira se kao jedinica MUP-a Srbije pod kontrolom Državne bezbednosti Srbije, (*april 2007*).

Suva Reka

Sudsko veće je osudilo četvoricu, dok je četvoricu optuženih oslobodilo.

Ovom presudom se nastavlja nekažnjivost planera i naredbodavaca: najviši policijski predstavnici države se oslobađaju kao i njihovi naredbodavci, MUP Republike Srbije i njihovi eskadroni smrti oličeni u licima pripadnika Posebnih jedinica policije.

Bez obzira na sve manjkavosti ove presude, ona je u suštinskim dimenzijama pozitivna:

- nesumnjivo je dokazano da je zločin u Suvoj Reci počinjen;
- nesumnjivo je dokazano da su zločin počinili pripadnici MUP-a Srbije, (*april 2009*).

Zvornik

Prvooptuženi Brano Grujić osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od šest godina, dok je drugooptuženi Branko Popović dobio kaznu od petnaest godina.

Neprihvatljivo je da prvooptuženi dobije toliko malu kaznu (šest godina), kada se zna da je bio na položajima koji podrazumevaju komandnu odgovornost, da je morao da zna za zločine i da je pokazao okrutnost prema zarobljenim muslimanskim civilima samo zato što su drugog imena. Smatramo da je apsolutno neprihvatljivo da

se, kada su ratni zločini u pitanju, u obzir uzimaju bilo kakve olakšavajuće okolnosti, kao što su „porodične prilike optuženih”, (*novembar 2010*).

Van konsenzusa ili svedoci koji ne poriču...

„Škorpioni”

Jovan Mirilo: muškarac koji je svedočio protiv optuženih, koji je inače za njih i od ranije bio „izdajnik, jer mi je žena bila Hrvatica”. Cenu svog iskaza plaća stalnim pretnjama koju upućuju i njemu i njegovoj porodici ortaci iz jedinice. To je ushićeno kazao prvooptuženi: „Imamo još puno naših ljudi na polju.” Ovaj svedok je osuđen na totalnu samoću i izolaciju u malom gradu gde živi: „Ova sloboda u kojoj živim je zatvor.” Može da ode samo u jedan kafić, u ostalima je nepoželjan, (*april 2006*).

Suva Reka

Velibor Veljković: policajac, svedok, koji je ispričao za čitav zločin, „24. marta se dogodio ratni zločin i ja sam zbog toga danas ovde.” On je ispričao da je odbio da pođe na zadatak da ubija Albance jer je

smatrao da je to krivično delo i da nema ni jednog uslova iz pravila službe za policijsku upotrebu oružja. Ovo takođe svedoči da je zločin organizovala država, da je ona njime rukovođila, očigledno da je postojala namera, ništa se nije desilo kao slučajnost. Za optužene je rekao: „Oni tačno znaju šta su uradili.” Svedok Velibor Veljković, „nelojalan svojim”, decidirano je rekao da na njih Albanci nisu pucali i da su žrtve bile u civilu. Svi leševi su bili civili, niko nije bio u uniformi.

Svedok Velibor Veljković je takođe spominjao razne grupe: prvo je išla „grupa za ubijanje” pa „grupa za sakupljanje leševa” i na kraju grupa za čišćenje, (*novembar 2006*).

Ćuška

Zoran Rašković: Svedok koji je napustio program zaštite svedoka ispričao je priču o krvavom piru: „Kada je počelo bombardovanje usledila je Kristalna noć. Srbi su polupali sve šiptarske izloge koje su mogli. Sećam se da je Ranko Momić prisilio jednu albansku snajku da ga oralno zadovoljava dok se vršila pljačka. Dana kada smo otišli u Ćušku komandant „Mrtvi” (Nebojša Minić) je rekao: „Pokret. Love se Nemci.” Pre sela Ćuške,

desili su se zločini u Bražaniku (predgrađe Peći) i selu Ljubenić (opština Peć, gde je 1. aprila 1999. ubijeno šesdeset šest albanskih civila), ali to nije predmet optužnice. Komandant „Mrtvi” se hvalio: „Albancu se pride s leđa, pod tačno određenim uglom mu se puca u glavu i onda se lepo vidi kako mu lobanja i mozak lete u vazduh.” Sledeća su na red došla sela Pavljan i Zahać. U Pavljanu sam video Ranka Bosanca kako vrši snošaj sa jednom Albankom. Ona stoji preko kauča presavijena. On nas onda pita: „Hoćete i vi malo?” Ona cvili, ne kuka. Kada je završio, obrisao ga je o nju, a onda je gurnuo kalašnjikov u nju i pucao. Tu su se posvađali Mrtvi i Ranko oko toga kako Šiptar najbrže progovori. Mrtvi je rekao da on kad uključi peglu i onako vrelu je stavi na Šiptara, a pegla počne da peče, on progovara. A Ranko je tvrdio da Šiptar brže progovori kada ga udara kundakom u glavu, dok mu mozak igra, i kosu mu guli s glave. Kada je ubijen otac Agima Čekua, jedan od „Šakala” je rekao: „Alal ti kurac kume, kako si ga zaklao, nisam ni morao da ga ubijam.”

Svedok je svedočio: „Ja sam revoltiran, ljut, uznemiren i ne osećam se sigurno. Mene su greškom optužili da sam silovao ćerku mesara Ise Bal-

jaja, ali to nije istina. Ona je silovana, a deci su bacane bombe u krilo i ona su letela. Postoji svedok za to, ali se on plaši da izađe na sud čak i pored mera zaštite. Moje pitanje je zašto se svedoci boje. Ja sam spreman na pretnje, ne plašim se šakala. Meni se od visokog policijskog funkcionera prenosi da je lepo to što iznosim istinu, ali i Šiptari imaju svoje svedoke, ali ih oni likvidiraju, pa i ja da pazim šta radim. Preti se mom ocu i majci da će ih ubiti, zaklati. Mom ocu se šalje policija. On nije pod zaštitom, a živi u izbegličkom kampu. Policija upada i pretresa stan tražajući oružje. Niko ih iz jedinice za zaštitu svedoka nije posetio. Meni se iz policijske uprave preti optužbom za kriminal od pre deceniju, ali mi ništa drugo ne kažu. Meni se sve to dešava pre i posle suđenja. To se meni ne dešava od šakala nego od nekih drugih moćnijih ljudi. Ja ću da otkrijem imena ljudi koji su punili Srbiju hladnjačama sa leševima žena i dece. Ne znam koliko će se u državi Srbiji štititi zločinci koji su ubijali u ime Srbije. Meni iz tužilaštva kažu da sam hrabar i patriota. Ja sam Srbin i srpskog roda, neko ko ima stav, ja sam neposlušan, ne igram po ničijem stavu, ja sam spreman da ginem za svoj stav, nema nikakve

trgovine. Ja sam ovde iz ideala, ja ne izdajem Srbiju, branim sve one tri srpske armije koje su pošteno ginule do kapitulacije. Nisu svi Srbi punili hladnjače. Mene mogu da ubiju, ali ne mogu istinu. Ne bih voleo da završim kao prethodni zaštićeni svedok sa kocem u čmaru i odrubljene glave pored puta. Meni pripadnici policije kažu da sam gad, unose mi se u lice. Ako smo slušali Miloševića, Mladića, doktora Dabića, vojvodu Šešelja, daj da čujemo i nešto drugo. Neprimereno je da advokat robijašice sa narukvicom, Petronijević, kaže da je neprimereno da ovo suđenje bude toliko prisutno u medijima. Ja sam robijaš, robijam deset godina, a pet godina sam u samici. Kada se prljavština gura pod tepih, onda cela kuća smrdi. Neko je od političara umešan u sve ovo. Žao mi je što je u javnosti ovo suđenje malo propraćeno.” (januar 2012)

Žene u crnom, će kao organizacija za ljudska prava nastaviti da prate suđenja za ratne zločine, verujući da je to jedan od načina na koji se na institucionalnom nivou može postići kažnjivost zločina. Sudske presude imaju istorijsku važnost jer su sudski utvrđene činjenice preduslov od kojeg se mora poći u procesu suočavanja sa prošlašću. Verujući da su suđenja za ratne zločine mesta na kojima se mogu čuti priče žrtava, *Žene u crnom* će nastaviti da prate suđenja i dalje, pružajući emotivnu, moralnu u političku podršku porodicama žrtava zločina počinjenih u naše ime.

Marijana Stojčić i Ivana Vitas

OD GLOBALIZACIJE SIROMAŠTVA KA GLOBALIZACIJI SOLIDARNOSTI, MIRA I NENASILJA

Žene u crnom - Beograd nastaju kao mirovna feministička organizacija koja od početka traži drugačije odgovore na pitanja o stvarnosti u Srbiji - ratovi, nacionalistička mobilizacija, rapidno osiromašavanje građana i građanki praćeno slivanjem društvenog bogatstva u privatne džepove ljudi bliskih političkom režimu. Aktivnosti *Žena u crnom* ne idu samo u pravcu otpora dominantnom nacionalističkom diskursu, već i u pravcu traganja za alternativama sistemu (prvo lokalnom, a vremenom i globalnom). Te aktivnosti se nisu iscrpljivale na jednoj temi, jer biti protiv rata i patrijarhalnog ustrojstva moći značilo je i biti protiv najrazličitijih oblika diskriminacije, ugnjetavanja i nepravde, kao i sistema koji ih stvara i reprodukuje. Aktivnosti započete prvenstveno kao otpor ratu i njegovim posledicama vremenom su nametnule potrebu da se teorijski promišlja i globalizacija koja je kra-

jem devedesetih postala jedna od ključnih tema, ne samo u teorijskom, već i u aktivističkom smislu.

Otpori globalizaciji artikulirali su se s jedne strane kao ksenofobični i retrogradni, kao antiglobalistički. Oni zagovaraju zatvaranje u rigidne verske, etničke i rodne identitete, „odbranu” tradicionalnih načina života i praksi nasuprot „otuđenosti globalizovanog zapadnjačkog sveta”. Bez obzira na razlike među njima se ujedinjuju u napadima na ženska ljudska prava i pokušajima da se žene svedu na mašine za rađanje za naciju i/ili veru.¹⁷¹ I s druge, u otporu globalizaciji ne kao „planetarnom procesu stvaranja sve gušće mreže povezanosti i

171) O odlikama fundamentalizama videti više: Marieme Heli-Lukas, „Šta je zajedničko fundamentalizmima?” u Marieme Heli-Lukas, „Fundamentalizmi danas – feministički i demokratski odgovori”, *Žene u crnom – Beograd/ Žena i društvo – Sarajevo*, 2008, str. 96-97.

međuzavisnosti”, već kao otpor neo-liberalnoj i autoritarnoj globalizaciji. Dominantni model globalizacije današnjice podrazumeva potpunu dominaciju neoliberalnog ekonomskog modela i njegovih pratećih efekata - povećavanje jaza između bogatih i siromašnih, urušavanje tekovina socijalne države, rast svih oblika nasilja i jačanje retrogradnih, rasističkih, fundamentalističkih i militarističkih tendencija, ukidanje dostignutog nivoa ekonomskih i socijalnih prava. Otpor autoritarnoj globalizaciji u ime mira, kosmopolitizma, socijalne pravde i solidarnosti sa ugnjetavanim ljudima širom sveta (bez obzira na rasu, pol, religiju, kulturu, seksualnu ili bilo koju drugu opredeljenost), odnosno svih čija su prava potpuno ili delimično uskraćena, srž je alterglobalističkog pokreta.

Alterglobalistička pozicija *Žena u crnom* proistekla je i proističe iz promišljanja iskustava aktivistkinja na terenu i potrebe da se ona teorijski artikulišu. Terminološka i pojmovna konfuzija koja vlada nameatala je potrebu za razjašnjavanjem pojmova i termina koji se pojavljuju u javnosti. S jedne strane to je obuhvatalo zajedničko promišljanje na terenu s aktivistkinjama i učesnicama seminara i radionica, a s dru-

ge, organizovanje konferencija na kojima bi se to praktično iskustvo promišljalo na teorijski način. Jedna od ključnih konferencija za uobličavanje alterglobalističkog stanovišta *Žena u crnom* je Međunarodna konferencija ”Globalizacija solidarnosti i socijalne pravde”, održana 2003. godine u *Centru za kulturnu dekontaminaciju* u Beogradu, u organizaciji *Žena u crnom*, *Ženskih studija* i *Društva studentkinja i studenata filozofije ”Filonus”*. Konferenciji su prisustvovala aktivistkinje i aktivisti iz više od dvadeset gradova iz Srbije i Crne Gore, kao i iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Nemačke i Italije. Razgovaralo se o dimenzijama globalizacije, njenim protivrečnostima, posledicama i alternativama.

Kao glavna polja delovanja navedena su:

- razjašnjenje terminološke zbrke oko globalizacije;
- razjašnjenje razloga protivljenju nepravednoj globalizaciji;
- korišćenje protivrečnosti i ranjivosti globalizacije u korist mira, nenasilja, solidarnosti;
- izgradnja, podržavanje malih globalnih medija i sistema kontrainformacija;

- jačanje civilnog društva (posebno antiratnog pokreta) na lokalnom, regionalnom i globalnom planu;
- Podsticanje veze između alter-globalističkog pokreta i nevladinih organizacija.

Globalizacija – za i/ili protiv – o čemu zapravo govorimo kad pričamo o globalizaciji?

Globalizacija u svom neoliberalnom vidu oblikuje našu sadašnjicu kao malo koji savremeni proces. Ona se odvija kao globalizacija neoliberalnog ekonomskog modela koji je moćan instrument sve bržeg stvaranja sve većeg bogatstva sveta. Generacija mladih na Zapadu danas troši 6 puta više od svojih roditelja; globalni prihod za samo 165 godina (1870–1985) uvećao se za 40%. Profit transnacionalnih korporacija porastao je za 700%. Nekoliko je izvora te efikasnosti:

- masovna deregulacija, privatizacija i liberalizacija kapitala i njegovo prenošenje iz inertnih ruku birokratske države u preduzimljivije ruke privatnog preduzetništva;
- nova globalna mobilnost – slobodna cirkulacija kapitala i ukla-

njanje protekcionističkih barijera, a jedini kriterijum za ulaganje postaju najpovoljniji uslovi brzog oplođavanja: najjeftinija radna snaga i sirovine, zone najmanjih socijalnih izdataka i korporacijskih poreza;

- redukovanje i/ili ukidanje javnih izdataka za socijalnu zaštitu, zdravstvo i školovanje, odbacuje se i sama pomisao na punu zaposlenost,

- drastično smanjivanje pomoći „zemljama u razvoju”, za nekoliko decenija ekonomska pomoć je smanjena 4 puta.¹⁷²

Na političkom, socijalnom i kulturnom planu globalizacija se ispoljava kroz širenje demokratije i ljudskih prava, sve veću povezanost i međuzavisnost država, stvaranje nadnacionalnih političkih institucija i mreža planetarnih političkih organizacija, stvaranje novih oblika društvenosti na velikim daljinama zahvaljujući novim sredstvima komunikacije, globalnu zasićenost informacijama i sve veću međusobnu povezanost kultura.

172) Miroslav Pečujlić, „Globalizacija - dva lika sveta” u: Ivana Pantelić, Vlado Pavićević, Vladimir Petrović, Goran Milovanović (ur.), „Aspekti globalizacije”, Beograd: Beogradska otvorena škola, str. 13.

U javnosti se uglavnom potenciraju samo pozitivni ili samo negativni aspekti globalizacije bez uvida u kompleksnost i protivrečnosti koje ona sadrži. Za najveći broj građana i građanki to otežava razumevanje stvarnog stanja stvari. Tako globalizacija prestaje da se vidi kao proizvod ljudskih aktivnosti na čiju formu je moguće uticati i dobija status neumoljive prirodne sile. Iako se na posredan način pitanje globalizacije i njenih posledica provlačilo kroz sve aktivnosti *Žena u crnom*, potreba da se razjasne sam pojam, faktori koji doprinose globalizaciji i njene pozitivne i negativne dimenzije, manifestacije i posledice rezultirala je i serijom radionica posvećenih samo toj temi u šest gradova u Srbiji tokom 2010. godine. Cilj je bio i upoznavanje učesnica/ka radionica sa rodnom dimenzijom neoliberalne globalizacije i posledicama koje ona ima na položaj žena na tržištu rada, politička, reproduktivna i seksualna prava žena, kao i predstavljanje alternative i nove globalne strategije koje razvijaju alterglobalistički pokreti protiv političke, ekonomske i vojne moći (s posebnim akcentom na feministički pokret).

Radionice su pokazale da i učesnice/ci sa lakoćom prepoznaju i pozitivna i negativna ispoljavanja

globalizacije i uspevaju da ih povežu sa svojim iskustvima, ostajući iznenađene i zatečene primerima uspeha alterglobalističkih akcija koje su iznete (a koje su često kretale od inicijative jedne osobe ili male grupe ljudi). To je i ono što su najčešće navodile/i kao najznačajnije što će poneti iz radionice.

Zašto smo protiv ovakve globalizacije?

Globalizacija je protivrečan proces. Kao što je ranije rečeno, s jedne strane ona se ispoljava kao povećanje svetskog društvenog bogatstva, informatička revolucija, širenje pokreta za demokratiju i ljudska prava na globalnom planu, kao globalizacija kažnjivosti i stvaranje institucija međunarodne pravde, stvaranje globalnih mreža: za ljudska prava, ženska ljudska prava, mir i nenasilje, protiv negativnih učinaka globalizacije i planetarnog vojnog intervencionizma.

S druge, kao:

- globalizacija siromaštva – povećanje jaza između bogatih i siromašnih;
- opadanje uloge socijalne države;
- globalni militarizam, planetarni

vojni intervencionizam i eksplozija međudržavnih sukoba, kao i sukoba unutar pojedinih država;

- globalizacija organizovanog kriminala;
- globalizacija konzervativizma i svih oblika fundamentalizama.¹⁷³

Dok prvi krug – privatizacija i deregulacija, preduzimljivost i motivacija, slobodna cirkulacija kapitala – silovito uveličava ekonomsku efikasnost, stopu oplodnje kapitala, dotle drugi krug – demontiranje socijalne države i drastično sužavanje ekonomske pomoći – neizbežno vodi malignim socijalnim posledicama. Nasuprot socijalnom kapitalizmu, projektu „države blagostanja”, koji je istovremeno povećavao bogatstvo i rasprostirao dobrobit na sve šire socijalne slojeve, neoliberalna formula sve brže uveličava bogatstvo uske elite, ali istovremeno povećava socijalnu nejednakost, vodi globalizaciji siromaštva.

Uporedna slika dva istorijska razdoblja: perioda od 1960–1980. i razdoblja 1980–2000, što odgovara vladavini dva različita ekonomska modela, ogoljeno pokazuje da je, prema svim pokazateljima,

---

173) Staša Zajović, „Globalizacija: pitanja i odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2008, str. 12.

napredak u poslednje dve decenije neoliberalne globalizacije izrazito manji, da je znatno usporen ili potpuno zaustavljen. Rast bruto nacionalnog dohotka drastično je opao. U grupi najsiromašnijih zemalja pad je dramatičan, sa godišnje stope od 2%, rast je pao na samo 0,5%. U grupi srednjih zemalja pad je sa 3,6% na 1%. U drugom razdoblju nezaposlenost je i u zemljama Evropske unije uvećana 3–6 puta. Socijalna nejednakost između i unutar društava postaje sve veća. U 90 zemalja sveta ekonomska situacija je gora nego pre deset ili dvadeset godina; preko 1,5 milijarda stanovnika živi sa 1 dolarom dnevno. Na drugoj strani 255 svetskih milijardera kontroliše više bogatstva nego što iznosi kombinovani godišnji dohodak zemalja u kojima živi 45% svetskog stanovništva. Sve je brži ritam stvaranja sve dublje provalije. Disparitet u prihodima između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja iznosio je početkom 19. veka 1:3, da bi se „meteorskom brzinom” popeo na 1:13 početkom 20. veka. No, dok su šezdesetih godina prošlog veka u ekonomiji „države blagostanja” razlike iznosile 1:30, u devedesetim one su skočile na 1:60, a posle samo 7 godina na

1:74, i potom na 1:84.¹⁷⁴ Najzad, zemlje *najbrže globalizacije* beleže istovremeno visoke stope ekonomskog rasta (5–6,5%) i *drastično povećavanje socijalne nejednakosti* za gotovo jednu petinu: 15–20%. Sve dublja socijalna polarizacija ne vlada samo između Prvog i Trećeg sveta, kraci „novog siromaštva” se šire i unutar bogatih društava. „Crne rupe globalizacije”, ljudi i teritorije isključeni iz napretka, nalaze se u svakom velikom gradu Prvog sveta, u američkim gradskim getoima, francuskim naseljima severnoafrikanaca, japanskim Zoseba četvrtima. One su naseljene milionima beskućnika, svetom prostitucije, kriminala i droge, bolesnih i nepismenih.¹⁷⁵

Porast nejednakosti je samo naličje drugog fenomena: smanjenja mogućnosti. Jednakost, sloboda i pravda u svom akcionom jedinstvu su temelji svakog kvalitetnog društva. Ukoliko se u praksi ukine samo jedno, potiru se i druga dva. Ideja socijalne pravde nije odvojiva od koncepta ljudskih prava. Diskriminacija je najotvorenija suprot-

nost jednakosti. Diskriminacija ima mnogo pojava oblika: rodna, nacionalna, etnička, verska, starosna, klasna – diskriminacija siromašnih i neobrazovanih. Prateći fenomen neoliberalne ekonomske globalizacije i ekspanzije siromaštva je povećanje nesigurnosti pojedinaca, grupa, i država u raznim domenima – ekonomskom, finansijskom, kulturnom, radnopravnom, socijalnom, zdravstvenom, ekološkom, političkom i na ličnom planu.

Pravila globalizacije takođe su skrojena da idu na ruku bogatima: ona podstiču države na konkurenciju u *preduzetništvu* što spušta poreze za korporacije, oslabljuje zaštitu zdravlja i životne sredine, i podriva ono što smo nekad smatrali „osnovnim” pravima radnika. Najveći deo zajednica ostaje lišen uticaja na privređivanje i sledstveno tome na svaki drugi segment odlučivanja. Ekonomska, politička i svaka druga moć se koncentriše u vrlo uskom krugu elita moći koje više ne odgovaraju nikome. Parlamentarna demokratija se prazni od svoje suštine i sve više postaje medijski spektakl.

Jedna od najupadljivijih osobina ovog ekonomskog modela je da se zajednički resursi planete iskorišćavaju tako da samo drastična

174) UN Human Development Report 1999, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_1999_EN.pdf

175) Manuel Castells, „End of Millennium”, London: Blackwell, 2000, str. 168.

manjina uživa plodove prirodnih bogatstava, ljudskog rada i znanja. Kao posledica deregulacije i privatizacije država se povlači iz sektora javnih usluga (kao što su zdravstvo, saobraćaj i obrazovanje), što rezultira da većina postaje sve siromašnija i ranjivija (posebno ako su pripadnici/e manjinskih grupa – žene, verske, nacionalne i seksualne manjine...). Kresanje budžetskih izdvajanja za zdravstvo, obrazovanje, dečju zaštitu, socijalnu sferu znači, između ostalog, kraj besplatne ili jeftine brige o deci i starima, čiji teret sada u potpunosti pada na žene kao primarne starateljke u društvu.¹⁷⁶ Dvostruki pritisak na žene, na poslu i u kući, povećava se pritiskom društva da naprave izbor i da posvete svoje vreme ili plaćenom radu i karijeri ili deci. Tim pre što privatni poslodavci očekuju veću produktivnost i zalaganje na poslu i dobrovoljni, neplaćeni prekovremeni rad. Iako gubak radnih mesta pogađa i muškarce, ženama je teže da se ponovo zaposle ili samozaposle zbog nedostatka određenog obrazovanja i kvalifikacija, životnog ci-

---

176) Joanna Kerr, *Responding to Globalization: Can Feminists Transform Development?: A Practical Critique*, M. Porter & E. Judd (ur), London & New York: Zed Books, 1999, str. 191-192.

klusa (poslodavci favorizuju mlađe žene) i nedostatka nezavisnog pristupa kapitalu, imovini, kreditima i resursima. Uočljiva je sve veća polarizacija zaposlenih s obzirom na pol, godine starosti i kvalifikacije. Zbog nekompatibilnosti ekonomske i reproduktivne uloge u promenjenim ekonomskim uslovima, već slabija ekonomska pozicija žena je dodatno pogoršana. Kako istraživanja pokazuju najugroženije su porodice čiji članovi/ce imaju nesigurno zaposlenje, samohrani/e roditelji/ke i marginalne grupe kojima zbog efekta višestruke diskriminacije u najvećem broju pripadaju žene.¹⁷⁷ Autoritarna globalizacija nije rodno neutralna, a rod se pojavljuje kao jedna od ključnih odrednica siromaštva.

U Srbiji se efekti neoliberalnog ekonomskog modela na periferijska društva dodatno usložnjavaju, spajajući se sinergetski sa realnošću Srbije kao postkonfliktog društva sa devastiranom ekonomijom i visokom nezaposlenošću, teškim nasleđem ratnih zločina i ratova na prostorima bivše Jugoslavije, urušenim institucijama i korumpiranošću

---

177) Videti više: Gosta Esping-Andersen, "Why We Need a New Welfare State?", Oxford: Oxford University Press, 2002.

državnog aparata,¹⁷⁸ rastakanjem zajednice i razaranjem i najosnovnije solidarnosti. Nasleđe autoritarnog mentaliteta, višegodišnja sistemski indukovana ksenofobija i netrpeljivost spram svake različitosti (bilo da su u pitanju žene, pripadnici/ce druge nacije, vere, rase...) kombinuju se sa nemogućnošću najvećeg broja ljudi da zadovolje i osnovne potrebe.

Po zvaničnim statistikama 700.000 ljudi živi ispod granice siromaštva, a oko 1,3 miliona s mukom sastavlja kraj s krajem. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku stopa nezaposlenosti u Srbiji dostigla je na kraju novembra 2011. godine 23,7 odsto (22,8 odsto za muško i 24,9 odsto za žensko stanovništvo) s tendencijom daljeg rasta. Na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje je 746.000 nezaposlenih, dok se procenjuje da se realan broj nezapos-

178) Samo na primeru privatizacije razmere korupcije i zloupotreba bile su takve da je država do danas morala da poništi čak 629 od ukupno 2.281 izvršene privatizacije, zbog toga što su novi vlasnici obustavljali proizvodnju, rasprodavali sredstva i uskraćivali plate radnicima. Videti: <http://www.cins.org.rs/?p=7466>

lenih kreće oko milion. S tendencijom daljeg rasta. Od avgusta 2008. do oktobra 2010. godine ugašeno je 130.000 firmi, izgubljeno 400.000 radnih mesta, 64.000 preduzeća i preduzetničkih radnji je u blokadi, za 25.000 preduzeća predviđen je stečaj. S tendencijom daljeg rasta.¹⁷⁹ Čak 30 posto firmi ne poštuje četrdesetostanu radnu nedelju, kao ni pravo na slobodne dane i godišnji odmor.¹⁸⁰ Platu u Srbiji ne dobija 50.000 radnika/ca, a 650.000 dobija svoju zaradu sa zakašnjenjem od dva i više meseci. Prema podacima Asocijacije slobodnih i nezavisnih sindikata, čak 105.000 radnika u Srbiji, odnosno 5,6 odsto u ukupnom broju zaposlenih, mesečno zarađuje manje od 200 evra.¹⁸¹ Najčešće je reč o poslovima u ugostiteljstvu, obradi kože i tekstila i poljoprivrednoj proizvodnji gde je po pravilu dominantno učešće žena. I kada imaju posao, žene uglavnom rade u

179) Prema izjavi Milana Kneževića predsednika *Asocijacije malih i srednjih preduzeća* <http://rs.seebiz.eu/drustvo/nezaposlenost-u-srbiji-preko-27-/ar-15824/>

180) <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:357010-Gazdenehaju-za-radno-vreme>

181) <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:346835-Rade-ane-primaju-plate>

slabije plaćenim delatnostima i na niže plaćenim poslovima koji ostavljaju dovoljno vremena za porodicu i podizanje dece.¹⁸²

Položaj nezaposlenih žena u Srbiji određen je slabim izgledima za stalno zapošljavanje, niskim i neredovnim isplatama novčane naknade za nezaposlene, malim šansama za prekvalifikaciju i profesionalnu reorijentaciju i visokom verovatnoćom da se bave neplaćenim poslovima u kući ili poslovima u „sivoj ekonomiji” bez formalnog ugovora o radu, bez socijalnog i penzijskog osiguranja, bez ikakve sigurnosti.

To su potvrdile i učesnice naših radionica:

Nemam nikakvu sigurnost za sutra. Bila sam zaposlena tri godine, radila sam kod privatnika i on nije

---

182) Statistički podaci ukazuju da je najveće učešće žena u broju zaposlenih, u periodu 2001-2005. godine zabeleženo u industriji tekstila i kože (85%), zdravstvu, farmaciji i socijalnoj zaštiti (83%), trgovini (77%) i obrazovanju (76%). Učešće žena zavisi od obrazovno-vaspitanog stepena ustanova, tako da je među vaspitačicama za predškolski uzrast dece zaposleno 95,5%, dok je na fakultetima među predavačima 29,4% žena (RZS, 2008). <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/36/36/MuZe08s.pdf>

uplaćivao radni staž. Nisam znala da to ne radi. Država ništa ne radi po tom pitanju, a ja nemam para da ga tužim. Poslodavac ima jake veze i ništa mu ne mogu (Dimitrovgrad).

Ugrožen nam je opstanak zbog korumpiranosti sistema. Zakoni se ne poštuju, afere se ne otkrivaju, državna kontrola ne postoji. Pravni sistem ne funkcioniše (Beograd).

Pošto radim na crno nemam socijalno. Živim u stalnom strahu da se ne razbolim (Bečej).

Stalno nas plaše birooom rada. Svake godine nas plaše birooom rada. Svake godine se obnavlja ugovor, nemamo stalni radni odnos iako smo potrebne (Kragujevac).

Hronična uznemirenost i nespokoj koji živim celog života, sve pamtim po krizama. U svojim najboljim godinama proživela sam strašne devedesete, a sad opet živim u nespokoj. Izdržavam sestru, samohrana sam majka i razmišljam o kćerki koja ima šesnaest godina, da li će ona imati svoju profesiju i budućnost. Uznemirujuće vesti, atmosfera haosa i beznađa, nesprovođenje zakona, (Beograd).

Nezaposlena sam posle 25 godina radnog staža. Nigde posla nema, niko neće da te primi, deca ne dobijaju nikakve stipendije, nemam

nikakav izlaz, nikog ne interesuje ništa, (Niš).¹⁸³

Opšte osiromašenje društva i negativni efekti tranzicije praćeni su jačanjem neokonzervativizma, retradicionalizacije i klerikalizacije što je u svojoj ukupnosti doprinelo pogoršanju položaja žena. U ratovima vođenim na teritoriji bivše Jugoslavije u toku proteklih decenija rodni identiteti i rodne uloge su na ekstremno način polarizovani, i to tako što su muškarci percipirani kao ratnici, a žene kao majke i žrtve. To je doprinelo jačanju tradicionalnih odnosa moći, društvenih i kulturnih uloga i normi. Kao u mnogim postkonfliktnim društvima strategije političke, društvene i ekonomske rekonstrukcije postale su domen muškaraca. Patrijarhalni model muško-ženskih odnosa, ksenofobija i netrpeljivost prema svakoj različitosti, žene u Srbiji danas stavljaju u situaciju da "osvajaju" stare, jednom već dostignute pozicije. Plaćajući cenu toga "osvajanja".

Shvatila sam da me ljudi izbegavaju, jer im nisam dobra. Jer oduzdam, iskačem iz matrice poslušnih, mirnih, čednih, nevinih devojaka. Ja neću da budem to, neću da pričam o

183) „Žene, mir, bezbednost/ Rezolucija 1325 - 10 godina posle”, Beograd: *Žene u crnom*, 2010, str. 91- 94.

tome kako ću sebe dobro da udomim. Hoću da pričam šta mogu da uradim za sebe, o stvarima koje se tiču samo mene (Novi Pazar).

Smatram da je moja nelojalnost zapravo moja nepredviđena uloga. Zapravo, ja izazivam ekscese koji urušavaju sistem kontrole. To su ti iskoraci koje pravim i kao posledica toga je moj umetničko-feministički angažman. U isto vreme trpim posledice kažnjavanja zbog učinjenog iskoraka. Nakon svakog iskoraka, ekscesa, odgovor sredine je denunciranje, nepostojanje i isključivanje. Otkazi koji su sistem kažnjavanja imaju za cilj ukidanje snage, autonomnosti, kao i ekonomsku, socijalnu i političku nestabilnost (Bor).

Mojim roditeljima je smetalo to što sam lezbejka, što volim devojke, i samim tim sam ja bila loša za njih i okolinu. Da bi mi izlečili homoseksualnost vodili su me kod psihijatra, kljukali me lekovima, ucenjivali, vređali. Na početku torture to su bili neki slabiji lekovi, a onda vređanje svaki dan iznova: "ti si nastrana, nenormalna, ti ćeš da uništiš populaciju..."¹⁸⁴ (Zaječar).

Na poslu mi je kolega rekao: "Da si Hrvatica, sad bih te ubio". Niko me

184) „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2007, str. 52- 57

od kolega nije podržao, niti mi rekao bilo šta utešno. To me stalno proganja (Beograd).

Sve vrednosti su devalvirane. Politička nebezbednost je na prvom mestu zato što su matrice devedesetih ponovo grunule na velika vrata: crkva, nacionalizam, nasilje, bezakonje (Vlasotince).

Čitavog života sam se osećala nebezbedno zato što sam polucrna osoba u beloј zemlji. Zbog eskalacije mržnje prema svemu što je različito: vere, rase, nacije ili šta god. Osećam se nebezbedno zbog širenja nacionalizma i verskog fanatizma (Mladenovac).¹⁸⁵

Ne u naše ime! Ka globalizaciji mira, solidarnosti i nenasilja...

Na početku je to bio otpor ratu, zločinima i režimu Slobodana Miloševića, pljački koja se odvijala pod maskom zaštite „srpskog naroda”, a vremenom je prerastao i uobličio se u beskompromisan zahtev za suočavanjem sa tom prošlošću i kažnjavanjem počinjenih zločina, u otpor pljačkaškoј priva-

185) „Žene, mir, bezbednost/ Rezolucija 1325 - 10 godina posle”, Beograd: *Žene u crnom*, 2010, str. 95- 96

tizaciji i tajkunima koje je stvorio Miloševićev režim; u otpor militarizaciji, klerikalizaciji, repatrijarhalizaciji i retradicionalizaciji društva koja se odvija pod izgovorom maglovitih nacionalnih interesa i/ili odbrane identiteta.

Taj otpor je:

– **Antipatrijarhalan**, kao odbijanje rodnog poretka baziranog na nejednakosti i moći, gde muškarci imaju moć da žene definišu kao „Drugo”, dakle inferiorno. Ali i odbijanje patrijarhata kao šireg sistema dominacije u kojem se Drugi sagledava kao slabiji/a i manje vredan/a (i samim tim zaslužuje sve strašno i ružno što mu/joj se dešava). Patrijarhat s jedne strane podržava servilnost i apsolutnu poslušnost do obožavanja prema onima koji imaju moć, a s druge podržava, opravdava i podrazumeva ispoljavanje moći (od omalovažavanja i ponižavanja do nasilja i potpunog uništenja) prema onima koji/e je imaju manje ili je nemaju uopšte. Na dnu te lestvice moći su deca, različite manjinske grupe (verske, nacionalne, seksualne...) i žene. Patrijarhat, nacionalizam i militarizam su ”bratske” ideologije i imaju slične scenarije za muškarce i žene, za njihove rodne odnose. Kao i za sve koji/e predstavljaju ”Drugo”.

– **Antimilitaristički**, jer je *militarizam naoružani patrijarhat* čiji nužan deo je oblik rodnih odnosa koji čitav spektar ispoljavanja ljudskosti svodi na rigidne rodne uloge: muškarca kao oca, patriote i vojnika i niževredne žene kao supruge, majke i žrtve.¹⁸⁶

– **Antinacionalistički**, kao odbijanje ideologije nacionalizma koji monopoliše sve druge oblike političke i društvene identifikacije i vodi fundamentalizmu i ksenofobiji.¹⁸⁷

– **Antiklerikalan**, jer ukidanje sekularnog karaktera države ugrožava osnovna ljudska prava kako verujućih, tako i onih koji/e nisu vernici/e i predstavlja instrumentalizaciju religije i tradicije u svrhu sticanja političke moći.¹⁸⁸

186) Sintija Kokburn, „Zašto feministički antimilitarizam?” u „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2004, str. 265-268; Videti takođe: Atena Atanasiou, „Orodnjavanje nacije: politička demografija i politika roda” u „Preteći znaci fundamentalizama: feministički odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2006, str. 146-147.

187) Zagorka Golubović, „Nacionalizam kao degenerisani oblik kolektivnog identiteta” u „Preteći znaci fundamentalizama: feministički odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2006, str. 24-31.

188) Videti: „Sekularizam je žensko pitanje *Žene u crnom*” u „Žene za mir”,

– **Alterglobalistički**, protiv autoritarne globalizacije i globalizacije konzervativizma, gde se neoliberalna ideologija „slobodnog tržišta” udružuje sa političkom represijom i fundamentalizmima.¹⁸⁹

– **Internacionalistički**, za solidarnost među ženama koja je iznad svih rasnih, etničkih, verskih, državnih, seksualnih pripadnosti i izbora.

Ženski sud – alternativna vizija pravde

Politička filozofija Žena u crnom nastajala je iz života, „pačvork metodom”. Ona je otvorena, dopunjava se i obogaćuje svakodnevnicom,¹⁹⁰ proizlazi iz realnih potreba, strahova, pobuna i iskustava. U traganju za alternativama koriste se i iskustva međunarodnih feminističkih i mirovnih organizacija i pokreta uz prilagođavanje lokalnom kontekstu.

Beograd: *Žene u crnom*, 2009, str. 261-293.

189) Videti: Panel „Patrijarhat - globalizacija konzervativizma” u „Globalizacija: problemi, dileme, odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2003, str. 34-45.

190) Marija Perković, „Od pobune do alternative” u „Žene za mir”, Beograd: 2007, str. 28.

Jedna od takvih inicijativa je i *Inicijativa za formiranje Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju. Ženski sud* je nastao pre dvadeset godina unutar međunarodnog feminističkog pokreta. Organizuju ga i sazivaju ženske organizacije i/ili mreže na lokalnom, regionalnom ili međunarodnom nivou i do sada su održani brojni ženski sudovi u celom svetu. On predstavlja prostor za svedočenje žena protiv svih nepravdi pretrpljenih tokom rata i u miru: na Ženskom sudu žene svedoče o nasilju u privatnoj i javnoj sferi, ali je i mesto otpora i doprinosa žena feminističkom konceptu pravde i mira. Taj pristup ne predstavlja negiranje postojećih modela tranzicione pravde već, između ostalog, podrazumeva: uključivanje dimenzije roda u teoriju i praksu pravde; vidljivost i vrednovanje ženskog otpora patrijarhatu: seksizmu, nacionalizmu, militarizmu; vidljivost ženskog doprinosa procesima pravde, odnosno uloge feminističkih aktivistkinja u nenasilnom otporu ratu, u procesima izgradnje poverenja i mira.¹⁹¹

Razlozi za organizovanje
191) O istorijatu, ciljevima, dometima i metodologiji Ženskih sudova videti više na www.zenskisudovi.org

Ženskog suda mogu se podeliti u nekoliko kategorija koje se međusobno prepliću:

- osvetliti kontinuitet nasilja nad ženama i u miru i u ratu, nasilja koje najčešće ostaje nevidljivo;
- dati glas individualnim iskustvima žena i omogućiti uključivanje ženskog iskustva u javnu memoriju;
- priznati patnje žrtvama radi utvrđivanja činjenica i vršiti simbolički i pravni pritisak na zajednicu i institucionalni sistem;
- osvetliti i razumeti kontekst u kojem se nasilje nad ženama događa i koji ga čini mogućim (socijalni, ekonomski, porodični, kulturni, lični i politički);
- zadovoljiti potrebe koje institucionalna pravda ne zadovoljava i stvarati prostor za kreiranje novih pristupa pravdi;
- osnažiti žene i stvarati mreže međunarodne ženske solidarnosti;
- suočavati se sa zločinima iz prošlosti i osvetliti društvene mehanizme koji su im u osnovi da bi se sprečili budući zločini i uspostavio trajni mir.

Kao regionalna inicijativa na prostoru bivše Jugoslavije postoji već desetak godina, ali je od kraja

2010. počeo sistematski rad na organizovanju ovog suda.¹⁹² Nositeljke programa organizovanja Ženskog suda su *Žene u crnom*, a članice Inicijativnog odbora su organizacije: *Ženske studije i Žene u crnom*, Beograd (Srbija), *Žene Ženama*, Sarajevo (BiH), *Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata*, Zagreb (Hrvatska), *Anima - Centar za žensko i mirovno obrazovanje*, Kotor (Crna Gora), *Ženska mreža Kosova*, Priština (Kosovo). Bavi se nasiljem počinjenim tokom i nakon ratova devedesetih.

U dosadašnjem procesu rada na organizovanju Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju žene su izrazile veliko interesovanje za ovu inicijativu, ne samo kao prostora za svedočenje o svakodnevnom iskustvu nepravdi, tokom rata i u miru, već i kao sredstva pritiska na institucionalni pravni sistem i izgradnju alternativnih modela pravde od strane žena:

Mi želimo na ovom Sudu da se pokaže kontinuum, neprekinuta nit nasilja kada žensko tijelo postaje suvišna, bezvredna roba i bojno polje u toku rata, nakon rata post-

je suvišna roba na tržištu u procesu privatizacije, kroz ekonomsku politiku... (Beograd, Srbija).

Iz logora za izbeglice je bilo teško izaći. Ako je za nekoga postojao izlaz to je bio na žalost, za silovatelje. Bilo je to pravo ropstvo: radno, seksualno. Kad sam gledala film, pitala sam se kada će žene sa Kosova steći hrabrost da progovore o svojim patnjama. Za sada niko neće da govori. Možda, kada steknu neki drugačiji status u porodici. Valjda se tada neće plašiti da će ih neko stigmatizovati (Kosovo).

Treba javno kršiti tabu nasilja nad ženama i uključiti direktno žrtve nasilja. Implementirati feministički i humanistički pristup u okviru institucionalne pravde. Moramo instalirati siguran prostor za žrtve nasilja. Da se osjećaju sigurno, pričaju o svojim doživljajima. Posle, senzibilizirati institucije i društvo, da nisu krive žene, već zločinci. Razraditi novi pristup dokumentovanju zločina. Tako se otvara proces za konačan sud odnosno kažnjavanje zločinaca (Veles, Makedonija).

Ta nasilja se ponavljaju u školama, na fakultetima, u crkvama, u džamijama... na svim mjestima. Taj sud bi time trebao da se bavi. Evo ona gospođa što je juče rekla da radi za tri inženjera i ima i malu platu,

192) U procesu organizacije tokom 2011. godine održano je 10 regionalnih seminara. Ukupan broj učesnica na seminarima je 382 iz 100 gradova sa prostora bivše Jugoslavije.

jer je žensko, pa sa njom može kako hoće... (Lukavac, BIH).

... Videli ste da se ženski sudovi stalno ponavljaju, znači da to nije neka društvena patologija u pitanju, nisu individualni slučajevi nasilja nego da je stalno iza toga neka struktura. I da obnoviteljska pravda ima smisao, između ostalog, ako ja kažem gdje su uzroci tog nasilja i na taj način osvješćujem zbog čega i kako se nešto moglo desiti (Vrbas, Srbija).

Živelismo 50 godina u zajedničkoj državi, u jednom sistemu bratstva i jedinstva, delili ručak, doručak i večeru i izgrađivali zemlju pomoću radnih akcija koje su isključivo bile dobrovoljne. Mi koji smo tako odgajani napravili smo ovo što smo napravili 90tih. Ako ne formiramo Ženski sud, odgajićemo generacije koje žive dve škole pod jednim krovom. Deca od nepunih 5 godina uče se da su drugačiji. Kako će ta deca za 25 godina da žive i rade zajedno? To je naša odgovornost. Zato formirajmo Ženski sud i hajmo da zatvorimo ovaj krug, a vi političari nećete i nemate pravo (Mostar, BIH).

U Štipu, u Makedoniji, žene rade u lošim uslovima, u tri smene, za platu od 100 evra, a šiju uniforme za nemačku vojsku i NATO – ni kod njih nema razvijene svesti za radnič-

ka prava (Štip, Makedonija).

Kroz ženske sudove, kroz ta javna svjedočenja će se zapravo pokušati mijenjati društvena svijest i onu priču individualnog staviti na javni prostor, i kroz taj javni prostor otvoriti mogućnost da se čuje ono što se zaista dešavalo, gdje će žena zaista biti žena, gdje se neće gledati kojem etnicitetu ili nacionalnosti pripada. (Pakrac, Hrvatska).

Globalizacija solidarnosti

Za Žene u crnom otpor ratu, patrijarhatu i konzervativizmu nikada nije ostajao samo lokalni. On se kristalisao u protest protiv svih vidova militarizma – lokalnog, regionalnog i globalnog, jer militarizacija sveta počiva na sve dubljim ekonomskim, socijalnim i drugim nepravdama. „Sa ukidanjem socijalne države dolazi do restrukturiranja državnih budžeta tako da sve veći udio u budžetima nacionalnih i nadnacionalnih institucija imaju vojni troškovi, kao i troškovi za bezbednost koji se opravdavaju potrebom borbe protiv terorizma. Ovo povećanje izdataka u vojne i bezbednosne svrhe s jedne strane jača tendenciju militarizacije svijeta, a s druge strane smanjuje razinu socijalnih

prava i socijalnih dostignuća.”¹⁹³ Na spoljnom planu ona se ispoljava kroz imperijalizam, ratove i vojne intervencije; na unutarnjem kroz vojnu i policijsku represiju nad civilnim stanovništvom. U osnovi i jednog i drugog je najčešće borba za resurse. Kako je još Roza Luksemburg napisala pre skoro sto godina, imperijalizam nije ništa drugo nego ”specifičan metod akumulacije” imanentan kapitalističkom načinu proizvodnje i uslov njegovog opstanka.¹⁹⁴ Konkurencija zemalja u borbi za zemlju i moć nije posledica gluposti i pohlepe političara, već jedini način na koji kapitalizam raste. ”Druga strana akumulacije kapitala vrši se između kapitala i nekapitalističkih oblika proizvodnje. Njena arena je svetska pozornica. Tu vladaju kao metodi: kolonijalna politika, internacionalni sistem zajmova, politika interesnih sfera i ratovi. Tu potpuno neprikriveno i otvoreno dolazi do izražaja nasilje, prevara, ugnjetavanje, pljačka [...]”¹⁹⁵ ”Tako se kapitalizam,

193) Lino Veljak, panel: „Kulturne i političke dimenzije globalizacije” u „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2004, str. 194

194) Roza Luksemburg, ”Akumulacija kapitala”- ”Antikritika”, Beograd: *Kultura*, 1955, str. 387

195) Isto, str. 356

blagodareći uzajamnom delovanju sa nekapitalističkim društvenim krugovima i zemljama, proširuje sve dalje, akumulišući pritom na njihov račun, a njih same u isto vreme stopu po stopu razjeda i potiskuje, da bi na njihovo mesto stupio sam. Ukoliko više kapitalističkih zemalja uzima učešća u tom lovu na akumulacione oblasti, i ukoliko su manje nekapitalističke oblasti koje su još otvorene svetskoj ekspanziji kapitala, utoliko ogorčenija postaje konkurentna borba kapitala za one akumulacione oblasti, utoliko više se njegova krstarenja na svetskoj pozornici razvijaju u lanac ekonomskih i političkih katastrofa: u svetske krize, ratove, revolucije.”¹⁹⁶

Ukratko, odbijanje nepravedne globalizacije znači odbijanje politike rata. Taj rat nisu samo oružani sukobi i vojne intervencije. To su i nevidljivi ratovi protiv siromašnih (Vandana Šiva), žena i manjina i na lokalnom i na globalnom nivou.

U svom delovanju *Žene u crnom* polaze od:

- neprihvatanja hijerarhije opresije i hijerarhije solidarnosti;
- toga da aktivizam protiv svih vrsta diskriminacije i ugnjetavanja nije samo pitanje pravde,

196) Isto, str. 386

već i politička potreba i pitanje političkog pragmatizma. To je pitanje u kakvom svetu želimo da živimo i spremnosti da se takav svet stvara;

– solidarnost sa svim ugnjetenima nije čin milosrđa ili sestrinstva, već zajednički politički interes. Jer samo štiteći prava drugih moći ćemo da zaštitimo vlastita ako/kad ona budu ugrožena;

– na nesolidarnosti ugnjetenih, na nesolidarnosti drugačijih gradi se patrijarhalna moć;

– važnosti uzajamne podrške i saradnje između svih ugnjetenih grupa.¹⁹⁷

Ta solidarnost je i u aktivnostima *Žena u crnom* iskazivana na različite načine kroz ulične akcije i proteste, saopštenja, edukativne aktivnosti i saradnju s drugim organizacijama i pridruživanje različitim inicijativama u protestima protiv ugrožavanja radnih prava žena, rastućeg rasizma i ksenofobije, homofobije i nacionalističke mobilizacije.¹⁹⁸ Za *Žene u crnom* ost-

197) Videti: izlaganje Staše Zajović „Dežurstvo u solidarnosti” povodom 15 godina LGBT aktivizma u Srbiji u decembru 2005. Videti: „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2007, str. 278.

198) Za detaljniji pregled aktivnosti *Žena*

varivanje prava svake osobe, svake od različitih grupa u društvu je povezano i međuzavisno.

Samo neke od aktivnosti u 2011. godini bile su:

– 8. mart, Beograd: Povodom 8. marta – Međunarodnog dana žena: performansi i ženski ulični marš „Za radna prava žena”, posvećen radnicama u tekstilnoj industriji, u celom svetu i u Srbiji, kao i međunarodnoj feminističkoj solidarnosti;

– 23. mart, Novi Bečej, Vojvodina: U okviru aktivnosti povodom Međunarodnog dana borbe protiv rasne diskriminacije, *Žene u crnom* i Romska ženska mreža Banata organizovale su niz aktivnosti pod nazivom „Stop rasizmu protiv Roma”;

– 24. maj, Dimitrovgrad: akcija Centra za kulturnu afirmaciju iz Dimitrovgrada „Mir je kada živim dostojanstveno od svog rada” kojoj su se pridružile *Žene u crnom*;

– 7. oktobar, Beograd: „Uvek neposlušne – mi ostavljamo trag”, stajanje na Trgu Republike u Beogradu.

u crnom do 2006 videti: Staša Zajović, „Uvek neposlušne”, Beograd: *Žene u crnom*, 2006; od 2005 i dalje detaljnije na http://www.zeneucrn timer.org/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=42&Itemid=78.

– 9. novembar, Beograd: „Antifašizam je moj izbor”, ulična akcija povodom Međunarodnog dana borbe protiv fašizma i antisemitizma, itd.

„Sve za mir, zdravlje i znanje – ništa za naoružanje”¹⁹⁹

Za *Žene u crnom* bezbednost nije pitanje vojske i policije, već je treba sagledavati iz ugla ljudske bezbednosti. Za to je neophodna demilitarizacija bezbednosti koja na institucionalnom nivou podrazumeva smanjenje broja pripadnika vojske, smanjenje vojnog budžeta i njegovo preusmeravanje u civilne svrhe, kao i smanjenje proizvodnje i trgovine oružjem. Na nivou društva ona podrazumeva razne nivoe ljudske bezbednosti (ekonomske, zdravstvene, lične, političke), kao i širenje vrednosti solidarnosti, saradnje, pravde, poštovanja ljudskih prava, interkulturalnosti i tako dalje.²⁰⁰

199) Slogan feminističko-antimilitarističkih akcija *ŽuC*-a povodom 24. maja – Međunarodnog dana ženskih akcija za mir i razoružanje

200) Feministički koncept bezbednosti teorijski se artikulisao kroz promišljanje aktivistkinja i teoretičarki kroz istraživanja, konferencije, seminare i radionice, izdavačke poduhvate i zakonodavne inicijative od 2002. godine u okviru aktivnosti koje se tiču Rezolucije 1325

Ni članstvo u međunarodnim vojnim alijansama i učešće u vojnim intervencijama neće unaprediti ljudsku bezbednost jer njihovi prateći efekti su dalja militarizacija društva, povećanje nasilja i organizovanog kriminala. Najveće žrtve svakog militarizma su civili, pre svega siromašni, žene i deca. U kontekstu Srbije ovo određuje i stav *Žena u crnom* prema članstvu Srbije u NATO, pitanju koje postaje vremenom sve aktuelnije. „NATO je vojna organizacija i učešće u njemu znači ekološku devastaciju, porast militarizma i nasilja nad ženama, uzurpaciju prostora koji je veoma važan resurs u Srbiji.”²⁰¹

UN. Za kratak pregled aktivnosti videti: „Žene, mir, bezbednost/ Rezolucija 1325- 10 godina posle”, Beograd: *Žene u crnom*, 2010, str. 75-81..

201) Iz saopštenja *Žena u crnom* 13. jula povodom *Globalne nedelje akcija protiv oružanog nasilja* i *Akcije globalne solidarnosti protiv militarizma* od 13-19. juna 2011. u organizaciji *Međunarodne mreže akcije protiv malokalibarskog oružja i lakog naoružanja (IANSA)*, kojoj su se *Žene u crnom* pridružile nizom aktivnosti pod sloganom „Stop militarizmu - za društvo bez oružja, vojske, nasilja i zločina”. Dodatni povod je bio održavanje Strategijske vojne konferencije u Beogradu, na kojoj su učestvovali predstavnici zemalja NATO, Partnerstva za mir, Mediteranskog dijaloga i Istanbulske inicijative za saradnju.

Za *Žene u crnom* kao mirovnu i feminističku organizaciju, diskusija o članstvu u NATO je prilika za pokretanje diskusije u javnom prostoru o pitanjima civilne demokratske kontrole vojske, cene i posledica militarizacije, kao i alternativa.²⁰²

NATO je vojna organizacija i da li to znači da ćemo mi dodatno militarizovati već dosta militarizovano društvo? A to znači: zna se gde je ženama mesto i šta treba da trpe, zna se gde je gej ljudima mesto i šta treba da trpe, mislim to ima posledice po celo društvo. Ali bitno je da razgovaramo o tome, da otvaramo prostor da vidimo šta to donosi (Velika Plana).

Treba da iskoristimo te procese da postavimo neka pitanja koja su nam važna: ko i kako rukovodi vojskom, koliko to košta? Kako uspostaviti demokratsku civilnu kontrolu nad oružanim snagama? Mi smo mirov-

202) Stav prema ovom pitanju se uobličavao u okviru četiri regionalna seminarra „Žene, mir, bezbednost” na radionicama „Značaj civilne demokratske kontrole nad oružanim snagama - NATO i Srbija” održanim tokom 2010. Godine, dva puta u Velikoj Plani, Bečeju i na Kukavici. Videti više: „Žene, mir, bezbednost/ Rezolucija 1325 – 10 godina posle”, Beograd: *Žene u crnom*, 2010, str. 110- 120

na organizacija i potpuno je na vrednosnom nivou besmisleno podržavati vojnu organizaciju, (Bečej).

Mreža Žena u crnom treba da učestvuje u raspravi u smislu daljeg senzibiliziranja za probleme feminističkog pristupa pitanjima ljudske sigurnosti kao alternativni militarističkim konceptima bezbednosti. Važno je stvaranje atmosfere u kojoj se konačno govori o pravim stvarima, a prave stvari jesu - što je to vojska, što je to priprema za rat, što je to kultura rata i što je to suprotno, dakle kultura mira (Bečej).

„Učešće u akcijama za razoružanje sveta jeste građanska obaveza ako ne želimo da svet postane džungla. Uvođenje poreza na sve finansijske transakcije koje je predložio Džems Tobin (dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1981) i to samo u iznosu od 1% iskorenilo bi siromaštvo u svetu; samo 10% od tih sredstava bilo bi dovoljno za pokrivanje svih zdravstvenih potreba svih stanovnika na planeti; samo 3% od sredstava prikupljenih ovim putem bilo bi dovoljno za uvođenje obaveznog osnovnog školovanja i tako dalje.”²⁰³

203) Biljana Kovačević - Vučo, panel: „Globalizacija odozdo: o alternativama neoliberalnoj globalizaciji” u „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2004.

Svet nikad ranije nije bio ovoliko povezan, ovoliko međuzavisan. Zahvaljujući medijima i informatičkoj revoluciji nijedan događaj nije samo lokalan bez uticaja na druge delove sveta, već dopire do ogromnog broja ljudi u čitavom svetu. Globalizacija nepravde zahteva globalne odgovore. I ona ih i rađa kroz:

- širenje pokreta za demokratiju i ljudska prava na globalnom planu gde ljudska prava i univerzalne demokratske vrednosti i principi postaju važniji od nacionalnih država i nacionalnog suvereniteta;

- globalizacija kažnjivosti i stvaranje institucija međunarodne pravde kao što su Međunarodni sud pravde, Nirnberški sud, Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju i Ruandu (Haški tribunal), i Međunarodni krivični sud;

- stvaranje globalnih mreža za ljudska prava, ženska ljudska prava, mir, nenasilje, stvaranje globalnih pokreta protiv negativnih učinaka globalizacije (protiv neoliberalne ekonomske globalizacije i planetarnog vojnog intervencionizma), globalni ekološki pokret i tako dalje.²⁰⁴

204) Staša Zajović, „Globalizacija: pitanja i odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2008, str. 12

„Globalne mreže, kao što je Međunarodna mreža *Žena u crnom* jesu proizvod protivrečnih odnosa unutar same globalizacije.”²⁰⁵

Žene u crnom su skup različitih feminističkih mreža od kojih su na polju alterglobalizacije najznačajnije „Žene koje žive pod muslimanskim zakonima” (*Women Living Under Muslim Laws/ WLML*), „Ženska globalna mreža za reproduktivna prava” (*Womens’s Global Network for Reproductive Rights/ WGNRR*), „Međunarodna mreža *Žena u crnom*/ Međunarodna mreža ženske solidarnosti protiv rata”, „Svetski marš žena” (*Marche mundial*), Udruženje samozaposlenih žena (*Self Employed Women’s Association/SEWA*), „Žene u sivoj ekonomiji - globalizovane i organizovane” (*Woman in Informal Employment: Globalizing and Organizing/ WIEGO*), „Razvojne alternative sa ženama novog doba” (*Development Alternatives with Women for a New Era/ DAWN*), „Žene u razvijenoj Evropi” (*Woman in Developed Europe/WIDE*), „Sestrinstvo je globalni institut” (*Sisterhood is Global Institut/ SIGI*), „Asocijacija za žene u ekonomskom razvoju”

205) Staša Zajović, panel: „Kulturne i političke dimenzije globalizacije” u „Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2004, str. 195.

(Association for Women's Rights in Development/ AWID).²⁰⁶

Polazeći od stava o povezanosti i međuzavisnosti svih delova sveta (na političkom, ekonomskom, kulturnom i svim ostalim nivoima), o međusobnom uticaju kriza i tendencija u raznim regijama, za *Žene u crnom* drugačiji svet se gradi i kroz politiku i akcije međunarodne solidarnosti i podrške, podršku svima koji su ugnjeteni/e zato što su siromašni/e, žene ili pripadnici/ce manjinskih grupa (nacionalnih, verskih, seksualnih i svih drugih), zalažući se za kažnjivost svih ratnih zločina, globalizaciju socijalne pravde i nasilja. Samo na taj način *drugačiji svet je moguć*. Od samog početka svog delovanja *Žene u crnom* su, kao deo globalnog antiratnog pokreta, učestvovala u skoro svim akcijama protiv ratnog nasilja ili su samostalno pokretale takve akcije: protiv sukoba na Bliskom Istoku (Izrael/Palestina, Liban), terorističkih napada na Njujork i Vašington, protiv rata i nasilja u Avganistanu, Iraku, Kolumbiji, Egiptu, Siriji, protiv

206) Detaljnije „Ženske mirovne mreže - mreže ženske solidarnosti” u Staša Zajović, „Uvek neposlušne”, Beograd: *Žene u crnom*, 2006, str. 23-29; takođe, Staša Zajović, Globalizacija: pitanja i odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2008, str. 41-45.

vojne intervencije u Libiji i tako dalje. Takođe su organizovale i akcije solidarnosti sa mirovnim pokretima u pomenutim i drugim ratnim područjima. Kao i antiratne/alterglobalističke kampanje globalnog i regionalnog karaktera, međunarodne konferencije, radionice i seminare. Međunarodne konferencije „Globalizujmo feminizam i antimilitarizam” (2002) i „Stvaramo mir nudeći alternative” (2003), „Sve za mir, zdravlje i znanje - ništa za naoružanje” (2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007), regionalna ženska mirovna inicijativa „Ne u naše ime, ne sa našim novcem” (2004), akcija prikupljanja potpisa koji su predati ambasadi SAD-a „Žene kažu: ne ratu - stop ratu u Iraku!” (2006), serija radionica „Globalizacija i ja” (2010)- samo su neke od njih.²⁰⁷

Ono što obeležava delovanje *Žena u crnom* u svim segmentima je odbijanje da se prihvati uloga pasivne žrtve nepravde i nasilja. Jedna od velikih ideoloških mantri koju nameću (globalne i lokalne) političke klase jeste da je svet razizma, isključivanja, eksploatacije i vojnih invazija jedini mogući svet, zamagljujući činjenicu da je ovakvo njegovo ustrojstvo produkt

207) Detaljnije: Isto, str 47-48.

ljudskog delovanja. Najrazličitiji fundamentalizmi su odgovori ekstremne desnice, ali postoje i odgovori s levice u širokom rasponu od progresivnih do revolucionarnih.²⁰⁸ Ti odgovori su feministički, kosmopolitski, antimilitaristički i nenasilni, bazirani na solidarnosti sa svima čija su prava uskraćena, sa zahtevima za otvaranjem, ljudskim pravima i socijalnom pravdom. To je odgovor i *Žena u crnom*.

LITERATURA

Ivana Pantelić, Vlado Pavićević, Vladimir Petrović, Goran Milovanović (ur.), "Aspekti globalizacije", Beograd: Beogradska otvorena škola
Manuel Castells, "End of Millenium", London: Blackwell, 2000
Joanna Kerr, Responding to Globalization: Can Feminists Transfrom Development?: A Practical Critique, M. Porter & E. Judd (ur), London & New York: Zed Books, 1999
Gosta Esping-Andersen, "Why We Need a New Welfare State?", Oxford: Oxford University Press, 2002

208) Marieme Heli-Lukas, "Fundamentalizmi danas - feministički i demokratski odgovori", Beograd: *Žene u crnom*, 2008, str. 99. i 108.

„Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2004.

„Preteći znaci fundamentalizama: feministički odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2006.

„Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2009.

„Globalizacija: problemi, dileme, odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2003

„Žene za mir”, Beograd: *Žene u crnom*, 2007.

Roza Luksemburg, "Akumulacija kapitala"- Antikritika", Beograd: Kultura, 1955.

Staša Zajović, "Uvek neposlušne", Beograd: *Žene u crnom*, 2006.

„Žene, mir, bezbednost/ Rezolucija 1325- 10 godina posle”, Beograd: *Žene u crnom*, 2010.

Staša Zajović, Globalizacija: pitanja i odgovori”, Beograd: *Žene u crnom*, 2008.

Marieme Heli-Lukas, "Fundamentalizmi danas - feministički i demokratski odgovori", Beograd: *Žene u crnom*, 2008.

Linkovi

http://hdr.undp.org/en/media/HDR_1999_EN.pdf

<http://www.cins.org.rs/?p=7466>

<http://rs.seebiz.eu/drustvo/nezaposlenost-u-srbiji-preko-27-/ar-15824/>

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:357010-Gazde-ne>

---

haju-za-radno-vreme

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:346835-Rade-a-ne-primaju-plate>

<http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/36/36/MuZe08s.pdf>

www.zenskisudovi.org

http://www.zeneucnom.org/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=42&Itemid=78

Miloš Urošević i Lepa Mladenović

Dežurne u svim vidovima solidarnosti Permanentna politika slobode za lezbejke i gej – aktiviste

Ovo je tekst o neprikosnovenoj politici podrške slobodi lezbejki i gej-aktivista *Žena u crnom*, od osnivanja. Sećamo se, Miloš piše o aktivnostima u poslednjih deset godina, a Lepa se seća početaka. Daćemo vam i par beležaka iz pisane istorije *Žena u crnom*.

Uvek je bilo lezbejki i gej-aktivista među Ženama u crnom

Nekoliko feministkinja je 27. juna 1991. pripremilo malu tribinu u Domu omladine i prvi put u Beogradu obeležen je *Međunarodni dan ponosa lezbejki i gej-muškaraca*. Bilo je veselo, svečano i uzbudljivo. Tog dana, kad smo se vratile kući, čule smo da je vojnik JNA imao naređenje da ubije slovenačkog vojnika u Sloveniji. Tog dana počeo je rat.

U Beogradu je 15. jula 1991. osnovan *Centar za antiratnu akciju*. U Centru su između ostalih Dejan Nebrigić, Hamdija Demirović i Duca Knežević uređivali časopis *Pacifik* i po prvi put u nekom časopisu osnovali gej i lezbejske stranice.

Ispred *Studentskog kulturnog centra*, a potom na *Trgu Republike* u Beogradu, 9. oktobra 1991. grupa žena je izašla na ulice i svojim telom protestovala u crnini i ćutanju. Tada, tako i tamo, nastale su *Žene u crnom*, kao izraz otpora srpskom agresorskom režimu. Kao mirovna grupa feminističko-antimilitarističke orijentacije, *Žene u crnom* su postale sigurno mesto za mnoge lezbejke i gej-muškarce.

U zimu 1992, u prvom stanu *Žena u crnom* u ulici Marka Kraljevića ispod pijace, u uglu kod prozora Dejan Nebrigić je kucao na pisačkoj mašini. Iznad stola okačio

je poster sa fotografijom dvojice mladića čija lica se dotiču u nežnom trenutku. Ta slika nosila je ljubavnu nežnost između dva muškarca koju istorija moga grada nikada ranije nije bila videla na javnom mestu. Dejan Nebrigić je ušetao u *Žene u crnom* i rekao *Ja sam ta!* Tih godina je pisao svoj roman i lektorisao napisane tekstove za časopis *Žene za mir*. Ali svakog dana je imao svoje ljubavne jade. Dečko u kojeg je bio zaljubljen ludo živio je u drugom gradu, a nismo ni bile sigurne koliko poznaje Dejana. Ali Dejan je svaki dan o njemu pričao i umesto predavanja o ljudskim pravima, umesto radionica o deklaraciji ujedinenih nacija o građanskim slobodama - Dejan Nebrigić je uveo anti-diskriminacioni govor u *Žene u crnom* kroz svoje svakodnevne ljubavne priče. Plakao je zbog neuzvraćene ljubavi. I zbog rata. „Plakao sam satima zbog sudara naših tako različitih „stvarnosti” Dejan Nebrigić je 1994. pisao, „koje su spojene samo time što ni jedna ni druga, po svim zakonima ljudske logike – ne mogu postojati. Plakao sam satima – eto – zato što sam osetio šta se zaista događa u Sarajevu, u celoj Bosni i Hercegovini, da su to oni isti prostori na kojima sam nekad bio. Shvatio sam da

su i ubistva dece nečija stvarnost.”

Avgusta 1995. smo bile na međunarodnoj konferenciji *Ženska solidarnost protiv rata* u varošici Trešnjevac gde su muškarci odbili da idu u rat. Nema dovoljno mesta za spavanje u maloj spavaonici, a većina od stotinu prisutnih žena su pod šatorima. To je mučno leto, upravo je bila vest o velikom zločinu u Srebrenici čije posledice ćemo tek čuti, a istih tih dana stižu vesti o proterivanju srpskog stanovništva iz Krajine. Te godine moja devojka je iz Krajine, njena rodbina je u koloni izbeglica, a ona je s nama. Neizvesnost i bol je ogromna i u meni. Isrcpljena te noći prolazim uskim hodnikom sa Jadrankom Milićević do naše malene sobice u kojoj su kreveti jedan iznad drugog, kao na ekskurziji. U hodniku na podu gužva, ne možemo da prođemo, slabo se vidi, pitam Jadranku *Šta je ovo*. Ona mudrim licem čuti i daje mi znak da će mi reći kasnije. Kasnije mi je rekla: Dvojica aktivista su se bila zavila u jednu vreću - nova ljubav u *Ženama u crnom!* I danas pamtim svoju sreću zbog te scene u mraku.

Uvek je bilo prostora za međunarodne susrete lezbejki i njihovu podršku Ženama u crnom

Na međunarodnim konferencijama *Ženska solidarnost protiv rata*, od 1992. do 1999. bilo je radionica koje su okupljale lezbejke. Evo nekih naslova:

Lezbejke, Čutanje nas neće zaštititi; Lezbejstvo i politička odgovornost; Lezbejska prava i civilno društvo; Druge među nama – lezbejke.

U transkriptima iz ovih radionica smo našle razne citate.

„Mi želimo da druge žene znaju ko smo mi, pre svega da znaju da smo mi lezbejke. Važno je da su naše razlike vidljive i da nas druge vrednuju ne zato što ne znaju ko smo mi nego zato što znaju.”

„Mi žudimo za novim svetom i da pravimo svoje nove živote.”

„Često se osećam krivom što insistiram da budem lezbejka za vreme rata.”

„Dok sam živela sa prvom ženom nisam znala da uopšte ima drugih lezbejki na svetu. Za mene, postojale smo samo nas dve, tako različite od svih drugih.”

„Osnova moje egzistencije je

moja sloboda, da bih bila slobodna moram da imam unutarnju slobodu u svemu, da budem ono što jesam, svojim jezikom i sopstvom svog tela. Ta sopstvenost je i moja drugost, lezbejstvo još jedna dimenzija mog izražavanja ženskog bića. Moja žudnja je difuzna, jer je ženska seksualnost polimorfna. Ja sam odmetnuta žena, anarhistkinja koja je odbila Zakon oca. Više cenim biti TAKVA, nego TA”, (*Štefica Markunova*).

„Na početku, kada sam javno govorila protiv rata, u Londonu, mislila sam ako kažem da sam lezbejka niko me neće slušati, i da zbog jakih društvenih predrasuda niko ništa neće čuti šta hoću da kažem”, (*Rebeka Džonson*).

„Bezbedni prostor koji mi je pružio ženski centar u Jerusalimu spasao mi je život. Ja sam žudela za ženskim prostorom, u njemu se potpuno prepoznajem. Moglo bi se reći da je stajanje sa *Ženama u crnom* bilo iskustvo koje stvara feministkinje. Sećam se kako smo svake nedelje prebrojavale žene na stajanju i kako su se neke od nas pitale koliko je među njima lezbejki. Bile smo tu od početka i uvek nas je bilo oko 30%”, (*Haja Šalom*).

„Mi imamo iskustvo diskrimi-

nacije i tihog rata protiv nas lezbejki, pa sam se ja pridružila akciji solidarnosti sa ženama iz Palestine. Onda smo nas nekoliko, 1994, osnovale *Žene u crnom* u Belgiji. Etika mirovnog pokreta treba da se zasniva na pravu da svaka žena i muškarac mogu da javno kažu i žive svoju različitost”, (*Ria Konvents*).

„Na nama iz mirovnog pokreta je da dajemo vrednost različitima”, (*Rejčel Vareham*).

„Za mene je teško da živim kao lezbejka, a da ne budem politična u tome jer je sve oko nas protiv nas. Ja sam lezbejka i feministkinja iz Njujorka i ovde sam kod vas među *Ženama u crnom* u Beogradu našla podršku za svoj aktivizam već godinama. Ovaj prostor je u isto vreme antimilitaristički, antipatrijarhalan, antifašistički. Kao takav okuplja mnoge lezbejke i feministkinje koje su nas ovde podržavale. Recimo, Rina Nisim i Dagmar Šulc su priredile i štampale knjigu o Nedi Božinović. Džesika Hauf iz Švajcarske je osnovala foto-grupu *Vuk Samotnjak* među mladima u izbegličkom kampu da uče da snimaju fotografskim aparatom i razvijaju slike. Sandra Butler, Fran i Tova iz San Franciska su donosile lezbejske knjige. Ima još mnogo

primera, a meni je važno da kažem da je naša prijateljica feministkinja lezbejka Ria Convents poklonila svoja kola *Lavanda Reno 4* aktivistkinji feministkinji iz Sarajeva, našoj dragoj Jadranki Milićević. To je lepota solidarnosti”, (*Lorans Hovde*).

Uvek je bilo podrške lezbejkama od aktivistkinja ne-lezbejki Žena u crnom

U ovom delu imenovaćemo par aktivnosti *Žena u crnom* na liniji politike ne-hijerarhije u borbama za oslobođenje ili kako je to rekla Staša Zajović: *Dežurne smo u svim vidovima solidarnosti*, ili kao je to rekla Fika Filipović *Podržavam vas u borbi za ono što osećate*.

Decembra 2005. *Žene u crnom* su uputile Deklaraciju „*Danas Španija – sutra Srbija*” o jednakopravnosti seksualnih izbora, koju su podržale brojne javne ličnosti, objašnjavajući primer španskog zakona o braku za istopolne parove.

Dana 10. oktobra 2010. u ranim jutarnjim satima u prostorije *Žena u crnom* upala su dvojica srpskih fašista sa čekićem za lupanje mesa.

To je bilo jutro pred paradu ponosa lezbejki i gej. Napad na aktivistkinje *Žena u crnom* je bio politički motivisan; oni su došli da „traže gejeve”. „*Apsolutno sam sigurna da bi oni ubili i Gorana i Miloša, samo da su ih našli! Apsolutno sam sigurna da su zato poneli tučak za meso, da ih ubiju!*”, svedoči o napadu povređena aktivistkinja *Žena u crnom* iz Svrlijga, Persa Vučić, koja je zbog povrede tog jutra morala da bude odvezena u hitnu pomoć na šivenje. Ovo je još jedan u nizu napada na *Žene u crnom* koji je ostao nekažnjen.

Nakon toga, 2010. učestvovala smo u *Paradi ponosa zajedno sa aktivistkinjama Mreže Žena u crnom* iz Srbije. Miloš Urošević: „To je istorijski događaj koji se desio u našim životima i koji postoji u istoriji naših tela odakle nam ga niko ne može oduzeti”. Lepa Mladenović: „Potrebna nam je građanska hrabrost heteroseksualnih, da zajedno izlažemo svoja nežna tela pred moćima države koja mrzi. Potrebna nam je građanska solidarnost heteroseksualnih jer je pitanje slobode ljubavi pitanje svih nas.”

Kao aktivistkinje *Žena u crnom*, pratimo suđenja pripadnicima

fašističkih organizacija „Obraz” i „1389” zbog diskriminacije lgbt populacije, pre nego što je država zabranila Paradu ponosa 2009. Staša Zajović kaže: „*Moramo da upražnjavamo stalno dežurstvo nad svim ugnjetenima.*”

Takođe, pratile smo suđenje četrnaestorici pripadnika fašističke organizacije „Obraz”, za nered tokom održavanja Parade ponosa 2010. To su isti oni koji su razbili Paradu ponosa 2001, isti oni koji su nam 2009. poručivali „*Ubij, zakolji da peder ne postoji*”, „*Beogradom krv će liti, gej parade neće biti*”, a 2010. „*Čekamo vas*”, a 2011. „*Pedere u blenderu*”. U Obrazovom „*Proglasu srpskim neprijateljima*”, na web sajtu u delu namenjenom „*seksualnim perverznicima*”, piše: „*Za vas neće biti ni ljudske ni božije milosti. Bićete najstrožije kažnjeni i iskorenjeni.*”

Aprila 2011. država Srbija je donela presudu u kojoj je odbila da osudi fašizam „Obraza”. Sudsko veće je optužene proglasilo krivim i osudilo na veoma blage zatvorske kazne. Sud je optužene proglasio krivima po članu 344a *Krivičnog zakona, za nasilničko ponašanje na javnim skupovima*, a ne za član 387

Krivičnog zakona za širenje rasne i druge diskriminacije. Advokati odbrane optuženih tvrdili su da ne postoje ljudska prava seksualnih manjina. Država je i ovom presudom pokazala da ne želi da napravi radikalni rez sa velikosrpskom fašističkom ideologijom koja proizvodi nasilje, i pokazala da nema jasnu političku volju za poštovanjem ljudskih prava.

Važno je da brinemo jedne o drugima nežno.

Venčanje Igbale i Rejčel na Ribarskom ostrvu

Avgust 1996. na Ribarskom ostrvu kod Novog Sada *Peta međunarodna konferencija Žena u crnom, Ženska solidarnost protiv rata.* Predivno sunce i više od sto aktivistkinja. Sestre iz Bosne i Hercegovine po prvi put su sa nama, Belma i Selma iz Sarajeva prelazile granicu peške! Preporučava se kako su bile hrabre, šta su odgovarale srpskim policajcima u razdvojenim sobama na granici! Ona dvojica zaljubljenih aktivista iz vreće pomenute gore u tekstu čekali su ih kolima

s ove strane granice. Grlimo se bez prestanka. Sestre Albanke sa Kosova stigle u većem broju. Stigla Igbala iz Prištine, kakva radost! Prvi dan konferencije zove me Igbala Rogova sa Rejčel Vareham njenom partnericom iz Londona, da sednemo malo da popričamo. Stavila šljivovicu na sto, kaže, *Nas dve Rachel i ja hoćemo da se venčamo ovde među svima vama na mirovnoj feminističkoj konferenciji!* Ohhhhhh, Kakvo iznenađenje! Od šoka malo ćutim malo kreštim. Predložila je da nas nekoliko organizujemo svečanost. Radujem se, mislim: Ništa slično nemamo u svojoj istoriji *Mape koje su nam dali zastarale su već godinama, sećam se stiha Adrijen Rič. Igbala kaže Ajde da to bude zadnje veče pa da igramo do zore! Donela sam šljivovicu da nazdravimo!* Ajde da igramo, ali *Uh* za šljivovicu, to je stara mapa, mislim se ja, *Šljivovice neće biti,* kažem joj, *to je patrijarhat u tečnosti, smislicemo nešto drugo. Važi* kaže Igballa. Srećna. Na ovoj konferenciji jedva da sam stigla do neke radionice jer smo Piera Stefanini iz Bolonje i ja satima sedele ispred našeg bungalova i osmišljavale ceremoniju venčanja. Minut po minut je morao imati smisla u celini ove feminističke lezbejske bajke. *Lezbejke nisu žene jer su begunice*

patrijarhata rekla je Monik Vitig, mislim se ja. Šta bi to značilo danas u kontekstu osmišljavanja venčanja? Ali, Piera je imala takvu maštu da sam je jedva pratila, sipala je poetske rime ka nebu dok smo uređivale program, u svakom času je imala asocijacije, maštala je boje, mirise, zvuke ženskih zaljubljenih tela. Sedele smo i planirale, a onda jurile po bugnalovima žene koje su želele nešto da kažu ili daju, da sinhronizujemo darove.

Venčanje je bilo veliko iznenađenje. Na bini bez krova, s pejzažem sa Dunavom, ceremonija kako smo je osmislile vodila se na tri jezika, svaka rečenica je bila prevedena na albanski, engleski i srpsko-bosansko-hrvatski, a dalje na španski i italijanski. Šarmantna Nazlie Bala iz Prištine bila je Gospodarica Ceremonije. Sve je išlo fantastično, klizilo je, jedna za drugom žene su izlazile na binu, izlazi lezbejski par, Igbala i Rejčel daju prstenje jedna drugoj, objava ljubavi, LEZBEJSKO DA, vrištanje drugarica, bacanje lezbejskog buketa cveća u gužvu žena koje su stajale ispred nas na platou gde smo pre podne imale radionice. Nazdravljanje! Nazdravljanje iz belih plastičnih čašica: japanski gorki hladan čaj, kojeg je naša Ria

Convents satima kuhala na svom plinskom šporetiću za kamping, pio se na-ex. Uglavnom, žene se čude, neke ne znaju šta se događa, Štefi Markunova kaže *Bile smo zapanjene tim činom jer je bio stvaran*. Jedna žena iz izbeglištva ju je pitala, *Jel da da to nije pozorište?* Kuma prva Marta Prekpalaj aktivistkinja iz Prizrena, kuma druga Nela Pamuković feministkinja lezbejka iz Zagreba. TRI SAFO, vestal virgins, tri prelepe lezbejke obavijene hotelskim čaršavima, sa cvetnim vencima na glavi koje su sestre Albanke satima plele prethodnog dana. Šetaju mirno među ženama držeći se za ruke. Gledaju nas bez reči jer sve je već rečeno. Nebitno je za skup, sem za ovaj zapis da su to bile Irena i Jelka lezbejke aktivistkinje iz Ljubljane i jedna Engleskinja. Judit Hatfaludi lezbejka feministkinja iz Budimpešte recitovala je Odri Lord i poklonila im je ogledalo da kad im se učini da su jedine lezbejke u Prištini da se pogledaju. Dagmar Šulc osnivačica lezbejske izdavačke kuće *Orlanda* iz Berlina i njena partnerica Afro Nemica poklonile su im knjige. Sestre Albanke sa Kosova, njih šest sedam, imaju posebnu tačku, svoju omiljenu albansku narodnu igru, uzele su se za ruke, napravile mesto među ženama

i igraju prepune dostojanstva i radosti, mirno sa ponosom. Tela njihova koja ritmom uživaju igru neću nikad zaboraviti. Albanska muzika na sav glas – muzika koju mi iz nekada iste domovine nikada nismo čule! Zvučnici trešte, Dunav će svedočiti.

I za kraj je prvo bila jedna ljubavna pesma na gitari, koju je svirala lezbejka Ivona iz Novog Sada, imala je pirsing i farmerke. Nakon nje Španjolke su imale svoju horsku tačku: feminističke i anti-ratne pesme. Tajno su prethodna dva dana uvežbale nekoliko pesama. Evo ih uzbuđene su, one su prva postavka, pevaju na španskom a sa strane Grčki hor – četiri muškarca prigovarača savesti – nakon svakog pasusa hor ponavlja stih *Žene u crnom - Mujeres en negro - Donne in nero...* nekoliko puta na jednom po jednom jeziku. Aplauzi su nastajali u ritmu pesme, jedan za drugim bljesak smeha i tapšanja.

Nakon ovog svečanog dela venčanja, otvorena je muzika za igru za sve, i već stiže večer. Počelo je igranje i skakanje pod vedrim nebom. Ali onda iznenada je pao pljusak! Pljusssakk! Munje presecaju nebo. Nastaje prolamanje sreće, vrištanje koje je puklo santu

patrijarhata! Nikada više ništa neće biti isto! Slavimo žene koje se vole. Lezbejska ljubav je stvarnost u prirodi i u društvu. Sve koje smo tu bile znale smo da je to kiša koju nikada u životu nećemo zaboraviti. Skaćemo i opet vrištimo, a kiša pljušti li pljušti na naša uzbuđena tela, i tako celu noć. Mirovnjakinje iz dvadesetak zemalja pokisle do glatke kože, presrećne, objavljuju ovoj noći kraj patrijarhatu *Radujemo se, poludele igramo do zore* reći će Štefi Markunova, naša lezbejka pesnikinja *Žena u crnom* u pesmi *Amnestija za Rejčel i Igbale*:

Dve žene se vole i kiša ih blagosliva i / gromovima i pljuskom,

...Nije padala kiša žednima nego voljenim / ženama na Ribarskom ostrvu / Rejčel i Igbale se vole.

...te noći na Ribarskom ostrvu / kad su igraciće oslobodile / svoja tela pod pljuskom / i plesale do zore.

**POLITIKA
SOLIDARNOSTI:
DRUGI/E
O
NAMA**

Teodora Tabački

Hoću/neću ili Kratki putopis o sinhronizaciji gibanja

Drage žene,

koristim priliku da se svima prvo zahvalim kako za političku hrabrost, doslednost, istrajnost i nepotkupljivost, tako i za sve beskonačne sate organizacije, koordinacije i ne najmanje bitno – kuvanja. Ja se evo nakon rekordnih 32 sata drumskog saobraćaja vratih kućici. Ima nešto – a propos „evropskih ideala” – što perverzno obožavam u usputnim vizuelno posve „nasumičnim” policijskim maltretiranjima koja, osim u busevima, retko imamo prilike da uživamo.

Zajedno sa uobičajeno sumnjivima, poput Roma, tamnijih Izraelaca, Arapa ili Afrikanaca, obično po službenoj dužnosti iscimaju i mene, što valjda samo dokazuje da tek razizam proizvodi rasu, a ne obratno. Kada sam dobre volje – a što je zahvaljujući prekrasnom jubileju ovaj puta bio slučaj - koristim takve prilike za agitaciju, odnosno za smisleno razgovaranje o socijalnoj pravdi sa šešeljištvom zadojenim

srpskim radništvom, kao i za bistrjenje nemačkog ponovnog ujedinjenja / anšlusa ili pak fenomena migracije sa predstavnicama/ima zapadnih Nemaca koji su o postojanju (i kriminalnoj nastrojenosti) gastarbajtera, kao i o velikoj patnji istočnih Nemaca za farmerkama u vreme totalitarizma, obavešteni samo putem žute štampe i državne televizije.

Ne bih sad da slinavim, ali moram da priznam da me je ponovni susret sa čitavim mnoštvom i živih i besmrtnih, nakon svih godina u peronospori, sve vreme držao na ivici suza. Užasno mi se retko događa da poželim nešto da fotografisem – štaviše mi se čini da je beleženje slika i odlaganje utisaka za neko naknadno percipiranje u biti lišavanje sebe doživljaja u trenutku - ali sam se, kada je počeo koncert, uhvatila za mobilni. Ne zato što se strašno ložim na hard core, ili mislim da bi baš ovaj band izražavao suštinu feminizma i antimilitariz-

ma, nego zato što se dogodila posve nepredviđena interakcija: naime, aktivistkinje su sa sve minjacima i trajnim ondulacijama, ničim izazvane ustale da plešu, moderacija preuzela „prateće” vokale, a tavanica CZKD-a zapretila da se sruši. Kako su kasnija sabiranja utisaka pokazala, momenat se nije urezao samo meni, pa bih bila sklona da tvrdim da je na izvestan način sažimao kako 20 godina minulog rada, tako i jednu ideju politike. Kad god sam na zapadu bila prisiljena profil grupe određivati u klasičnim ideološkim terminima na licima sagovornica/ka očitovalo se potpuno nerazumevanje: anarho-feminizam i marksizam, ali i rasprostranjena vera u otvoreno društvo, liberalizam i izvesni entuzijizam spram EU, pijetet prema narodnooslobodilačkoj borbi i antimilitarizam, globalna perspektiva i insistiranje na lokalnoj odgovornosti, istovremeno tematizovanje ženskog iskustva i dekonstrukcija ženskosti, mirenje taktičkog separatizma i otvorenosti grupe za drugove prigovarače savesti, itd. Ko je međutim tokom svih ovih godina provodio vreme u ofisu i na stajanjima dobro zna da se aktivistički afiniteti nisu raspodeljivali po tim kriterijumima, te da politika ŽUC-a nikada nije bila politika identiteta:

ne zato što ne bismo bile svesne razlika, nego zato što se iz njih nikada nije izvodila nesamerljivost, nego mogućnost odnosa - u smislu razmene, solidarnosti i učenja.

Radije od bavljenja patrijarhatom kao apstraktnim transistorijskim poretkom ili ratom koji se uvek događa „negde drugde”, feminizam nas je interesovao kao emancipatorska intervencija u konkretnom političkom prostoru. Ako se na momente moglo činiti da je krvavi raspad Jugoslavije u „razvijenom svetu” nemogući eksces, sve je jasnije da „periferije” zapravo mnogo jasnije prikazuju istinu globalnog, te da smo s iskustvom regiona imale/i povlašćenu poziciju za razumevanje kako fašisoidnosti svake nacije i, po staroj Evropi, normalizovanog strukturnog rasizma zamaskiranog higijenskim obzirima i buržoaskom kulturom, tako i neodvojivosti vulgarne kapitalističke eksploatacije od države koja kontroliše polupropustljivost vlastitih granica. Opiranje svim oblicima institucionalizovanog nasilja, solidarnost sa onima koje/i su mu izložene/i, traženje neočitih političkih savezništava sa izbrisanima iz javnog prostora i organizovanje paralelnog društva, mimo reprezentativne politike, ostaju utoliko univerzalno primen-

ljivi - i čak se, rekla bih, vraćaju u modu. Verujem naime da ne postoji nikakva kontradikcija između anti-rasističke, anti-kolonijalne, feminističke, queer ili anarho politike i klasne borbe. Stvarni sukob oko redistribucije moći i vrednosti (iliti ideje pravde) se naprotiv reinscenira unutar svih gore navedenih i uvek iznova iscrtava liniju sukoba između paranoidno-konzervativnog pola – objektivne manjine koja šireći paniku od različitosti i rezon umišljenog deficita uspešno očuvava privilegije – i revolucionarnog potencijala virtualne većine koja prepoznajući prostore preklapanja izumeva novi svet. Kako vidimo posvuda (a posebno podalje od beogradskog mulja) žene, muškarci i svi drugačije opredeljeni nikada nisu imali problem da intuitivno prepoznaju privremene i trajne saveznike, te da preko granica samorazumljivosti i familjarizama

svih vrsta taj drugačiji svet misle i žive. Ne postoji država, vojska, niti crkva koja bi mogla sprečiti njegovo pomaljanje.

Sveprisutna produkcija konformizma i cinizma samo dokazuje fragilnost globalnog poretka u doslovno svakoj tački i svakoj interakciji.

Bojim se da fotografije sa mobilnog dosta slabo ilustruju tektonsku promenu (društvenog) prostora, iz koje nastaje politička subjektivnost onog Delezovog „naroda koji ne postoji”, ali vam ih svejedno šaljem u prilogu, zajedno sa dekoracijom iz Draganove i moje kuhinje – da ne ispadne da su *Žene u crnom* u Berlinu samo Stašina izmišljotina.

*Ljubim vas puno i do skorog,
Imbacil*

Bojan Tončić

Dve decenije Žena u crnom Časni deo beščasne istorije

Te moje sreće kad ugledam istinsko zaprepašćenje na licu javnog oblika života koji se ne folira, stvarno ne može da shvati da sam „član” *Žena u crnom* (zamišljam kako bi bilo imati nekakvu člansku kartu, sertifikat za pokazati) i onako radozno pita „Pa, šta vi radite?” To je ona grupa ljudi, uglavnom žena, sa kojom se, priznajem, sve ređe susrećem, a njihova pitanja nemaju ideološki predznak; protesta stajanja na Trgu doživljavaju kao skupove osobenjakinja i osobenjaka koji izvode neki samo njima znani ritual, verovatno satanski, jer su u crnom, nema pitanja o ispisanim parolama, to čak i ne registruju. I pitaju šta još radimo, ono što se ne vidi, jer, po logici stvari, mora da ima još nešto, u nekakvim tajnim odajama, pod svećama. Sve bi bilo dokazano kada bi osetila miris onih Stašinih čudotvornih travki protiv duvanskog dima i vradžbina iz kuhinje.

Oni politički osvešćeni te-

meljnim ispiranjem mozga – da se ne šalimo sa izlivima tolerancije, ne podnosim ih, iako to nije u duhu ove organizacije – takođe su, neskriveno i iskreno začuđeni; prvo pročitaju parolu u sebi, zatim je poluglasno ponove vrteći glavom, okrećući se i tražeći saveznike kojih, naravno, ima. Oni sve parole koje bi normalnom svetu bile čak i suviše („Albanke su naše sestre”, na primer) doživljavaju kao atak na nacionalnu svest i poznavanje političkih prilika, disciplinu u kojoj od prosečnog Srbina nema boljih.

U redu, zloban sam, možda nešto još i gore, ali dok gledam njihovu duboku „nesreću” i zabrinutost za buduća neka pokoljenja, za očuvanje Države, jer su svi protiv nas, osećam se sjajno, što da glumim. Oni su zabezegnuti našom drskošću, iz tih glava nije iščilela brutalna TV propaganda devedesetih, štaviše, podsticana je, u različitim formama, uvek uspešno, fašističkim smećem koje je padalo

na pripremljeno plodno tlo. Ti naši oponenti ne žele da shvate da je u agresorskom ratu Srbija srušila Vukovar, to je zaboga, JNA branila Srbe da ih ne pokolju krvožedni Hrvati; Muslimani ubijaju sami sebe da bi to pripisali Srbima; kako neko može usred Beograda da izgovara imena Bošnjaka navodno ubijenih u Srebrenici. Kako mogu da otkopavaju dok svi drugi zakopavaju (masovne grobnice)? Za koga rade, ko ih plaća!?

Valjda je krucijalni odgovor na sva ova pitanja i eventualne nedoumice naših brojnih sugrađana dao Vojislav Šešelj kada je uoči NATO intervencije rekao da su, između ostalih, i *Žene u crnom* nadohvat ruku, baš kao i ostale organizacije koje čine NATO pešadiju.

Otkad je vrag definitivno odneo šalu *Žene u crnom* održavaju proteste „u prisustvu vlasti”, nezainteresovanih policajaca koji se redovno pajtaju sa vlasnicima poremećenih mozgova i fašističkih kukuljica („Moram brate, zar se meni stoji sa ovima”), baš kao i kad je došlo do neviđene fuzije na desnici. *Žene u crnom* su, naime, jedine uspele da pomire navijače Zvezde i Partizana, praćene pripadnicima Obraza, Dveri, Naših

i drugih ideoloških formacija srbijskog novog fašizma. Sjedinjeni u zajedničkoj mržnji skandirali su „Kurve u crnom!” i onu omiljenu „Nož. Žica, Srebrenica!”. Tim je zvucima i izlivima mržnje završen prvi dvodecenijski ciklus protesta protiv rata i ratnih zločina. Na simbolični način, s jedne strane bile su žene protivnice rata, nasilja, militarizma, patrijarhata, klerikalizma, antimodernizma, svega što karakteriše Srbiju danas, a s druge država koju personifikuju fašističke spodobе, huligani, miljenici i udarna pesnica režima.

Pre dvadeset godina tek su se naslućivale razmere katastrofe u kojoj su najveće žrtve bile žene. U nenadoknadivim gubicima koje su preživele i sa kojima se suočavaju svakog dana, pružena im je ruka solidarnosti. Iz grada - štaba zločinačkih državnih vojski. Istinska solidarnost, a ne skidanje krvavih mrlja sa zločinačkog miljea u vreme kada ideologija zla u Srbiji beleži kontinuitet. U državi koja se ne odriče svojih zločinaca koji su sa najviših pozicija i sa najvišim činovima osakatili stotine hiljada života.

I posle dve decenije, svakim je danom, dakle, sve više razloga da se

stoji. Zbog zločinaca iz vrha vlasti i iz komšiluka, bacanja novca za vojsku i oružje dok deca gladuju i smrzavaju se, zbog diskriminacije, fašizma, rasizma, nasilja. *Žene u crnom* su časni deo jedne beščasne istorije, ali ne žive u istoriji, žive svoj aktivizam, pomažu ljudima, brane one kojima je pomoć potrebna. Bez straha, kao i uvek, protiv opasne, pogubne vlasti.

Imao sam tu sreću da ovu porodicu upoznam kada mi je bilo teško, u vreme dok sam u Beogradu počinjao svoj novi, dezertersko - izbeglički život. Da se nevoljno odreknem i nečeg što bi moglo da

zvuči patetično, sa njima je bilo lakše. Znao sam koliko se bojim dok sam na ulici gledao bele uprtače vojne policije, ali sam za njih bio heroj, baš kao i ostali dezerteri. Kasnije, imao sam i tu čast da me često hvale, tada bih znao da sam napisao nešto tačno i dobro. *Žene u crnom* izdale su zbirku mojih tekstova na koju smo ponosni.

To je moja članska karta.

Evo bar dela odgovora na pitanje radoznalih s početka teksta. To radimo.

Silvia Dražić

Uvek neposlušne – mi ostavljamo trag

Dvadesetogodišnje postojanje i rad *Žena u crnom* obeleženi su pored ostalih programa i izložbom pod nazivom *Uvek neposlušne – mi ostavljamo trag*.

Art klinika je jedna od umetničkih grupa koja je sadejstvovala sa *Ženama u crnom* u artikulisanju i oblikovanju otpora tokom poslednjih dvadeset godina naše iscrpljujuće istorije.

Delatnost Art-klinike zasnovana je na utopijskoj ideji da umetnost može da leči i menja svet. Svojim delovanjem nastoji da bude transgresivna i subverzivna u odnosu na vladajuće hijerarhije moći u umetnosti, kulturi i društvu kao celini. Upravo stoga mogla je da se sporazume i zajednički deluje sa *Ženama u crnom*.

Zbog kritičkog i aktivističkog odnosa prema svetu koji nas okružuje ova izložba je pre svega političko svedočanstvo. Stoga ću joj i pristupiti kroz tu vizuru.

Pokušaću zapravo da sa neko-

liko pojmova, nekoliko ključnih reči, markiram polje delovanja *ŽUC*-a, naravno bez pretenzije ga time iscrpim. Tako bi u isti mah bio premrežen i sadržaj same izložbe.

To je pre svega **odgovornost**.

Nije lako nešto ukratko reći o odgovornosti

Embrouz Birs je napisao da je odgovornost neotklonjiv teret koji se lako prenosi na Boga, sudbinu, sreću, bližnje...

U našem slučaju, u slučaju *ŽUC*-a, ona se ni na koga i ni na šta ne prenosi nego se svesno, hotimice preuzima na sebe.

Pominjanje odgovornosti teško je moguće bez pozivanja na Hanu Arent. Ona ju je odredila pre svega kao političku kategoriju i povezala je sa rasuđivanjem koje nas osposobljava za bolje razumevanje događaja. Uz odgovornost aktiviran je i čitav jedan pojmovni mizanscen koji čine odnos prema drugom, polaganje računa, sećanje, poricanje,

priznanje, praštanje, pomirenje...

Za Hanu Arent, a kako vidimo to je primenljivo i na *Žene u crnom*, *razumeti znači spremno se suočiti sa realnošću i usprotiviti joj se bez premišljanja – ma kakva ona bila.*

Time dolazimo do druge ključne reči, a to je **građanska hrabrost**

Ona čini mogućim da se odgovornost na neki način materijalizuje, pojavi, učini vidljivom. Bez nje nikakav akcionizam kao bitni aspekt delovanja *ŽUC*-a ne bi bio moguć i svakako je programski učitan u njihov zajednički potpis koji je i u naslovu ove izložbe: *uvek neposlušne.*

Na trećem mestu je nešto što se ne samo teško definiše nego se opire i preciznoj verbalizaciji. Radi se o jednom osećaju ili možda znanju koje nam omogućuje da prepoznamo istinu, ispravno procenimo i razdvojimo dobro od lošeg.

Ovo možda zvuči malo metafizički teško ali ako imamo na umu sliku sveta u kojem živimo, u kojem je svaka istina višestruko interesno a onda i medijski preparirana i multuplikovana, nije lako ostati nezaveden. Možda uopšte nije moguće.

Ipak, čini se da uvažavanje

pozicije žrtve, pozicije ugroženih, na različite načine diskriminiranih i marginalizovanih može biti onaj pogled koji je najmanje podložan zloupotrebi i stoga, u smislu ispravnosti, možda najbezbedniji.

Imajući na umu odnose moći koji su uslovlili raspored društvenih uloga u našoj celokupnoj civilizaciji, deleći je na prirodu i kulturu, osećajnost i razum, iracionalno i racionalno, žensko i muško, može se reći da su žene, upravo zbog svoje slabije pozicije u tom odnosu snaga možda otvorenije i spremnije da sve ove strategije isključivanja prepoznaju i javno ih artikuliraju, te manjak pretvore u dobitak.

Time dolazimo do četvrte ključne reči a to je **feminizam.**

Feminizam je u drugoj polovini XX reorganizovao polje teorije. Ako se do devedesetih moglo govoriti o feminizmu kao jednom alternativnom, često ekscenstnom pogledu na svet, ili kao načinu tumačenja različitih fenomena u književnosti, jeziku, umetnosti... od devedestih feministička teorija postaje nezaoobilazan segment različitih naučnih disciplina. Presemantizovala je psihologiju, filozofiju, antropologiju, teoriju književnosti, studije kulture itd.

Ali s druge strane ni feminizam iz ovog sadejstva nije izašao neizmenjen. Esencijalistička politika identiteta, zasnovana na pretpostavci da je za žene presudno to što su žene, dovedena je u pitanje. Osobine poput boje kože, nacionalne pripadnosti, klasnog statusa, seksualne orijentacije, starosne dobi itd., odbačene kao sekundarne ili čak nebitne sada postaju predmet istraživanja i promišljanja. Ne postoji više kategorija žena sa velikim Ž, nego konkretne žene u različitim istorijskim, socijalno i politički određenim kontekstima. Dolazi do fragmentacije feminističke teorije. Feminizam se pretvara u feminizme. Istovremeno fragmentiraju se i feministički pokreti. Ne postoji više masivni subjekt koji bi ga podržao. S druge strane čitav svet žena postaje vidljiv.

U tom smislu Adrijen Rič piše o politici mesta, lokacije. Ona je zasnovana na odgovornosti, polaganju računa za mesto, za konkretan prostor političke zajednice kojoj pripadamo.

I time se opet vraćamo u prostor izložbe na kojoj je takva odgovornost višestruko prikazana na delu.

Eksponat koji je Art klinika izložila je fotografija tenka koji stoji ispred Skupštine Srbije.

Septembra 1991. Vladimir Živković, rezervista iz Valjeva, dovezao je iz Šida svoj oklopni transporter i parkirao ga pred Skupštinom SFRJ. Nekoliko poluzagubljenih fotografija i zaboravljenih vesti još svedoče o tome. Ipak mnogima nije jasno da li je to urbana legenda, fotomontaža, performans ili izgubljeni trag.

Tumačenje ovog događaja otvorilo je niz nedoumica o patriotizmu, izdaji i dezerterstvu u nepostojećem ratu. Nedoumica koje ni danas nisu izgubile na snazi i aktuelnosti.

Stoga je ona bila povod da Art klinika postavi niz pitanja:

Postoji li istorija izvan istorije? Događaji se mogu interpretirati i reinterpretirati.

Neki su proslavljeni a neki su na-prosto zaboravljeni, izbačeni iz istorije. Ko ulazi u istoriju? Kojim zaslugama? Ko deli te istorijske ulaznice? Ko ih i kako razdeljuje i preraspodeljuje? Na tragu stare istine da istoriju pišu pobednici pitamo se nije li ona samo naknadno legitimisanje zločina.

Docnije, fotografiju preuzima-
ju *Žene u crnom* i još jednom kreću
tenkom na Skupštinu, postavljajući
svojih 20 pitanja o nepostojećim ra-
tovima i njihovim posledicama.

(U donekle izmenjenom obliku
izgovoreno na otvaranju izložbe

*Uvek neposlušne:
mi ostavljamo trag*

Uzajamna podrška je naša zajednička snaga

Feminizam je proizvodnja novih oblika znanja i nova politika proizvodnje znanja: žene iz akademske zajednice nam pomažu da preispitujemo monopol žena iz akademske zajednice, istraživačica, ekspertkinja. One nam pomažu da demokratizujemo učenje i znanje, kao i proizvodnju znanja unutar pokreta.

Feminizam je odavanje priznanja jedne drugima: zajedno smo naučile da je važna odlika feminističke politike, da mi feministkinje jedna drugoj odajemo priznanje, a ne da se samo kritikujemo. Biljana Kovačević Vučo ostavila nam je odavanje priznanja kao jedan od jako važnih legata, ona je hranila nadu, bila neka vrsta „kohezionog lepka” – dinamičnog, političkog, ličnog i sad taj lepak moramo podgrevati. Sa Biljanom smo zajedno stvarale simbolički – moralni, politički kapital.

Ove intervjuje sa ženama iz akademske zajednice uradile su Dona i Semeram iz SAD, koje su kao volonterke provele u leto 2009. tri meseca kod Žena u crnom u Beogradu

Biljana Kovačević Vučo:

Ja sam BKV i ja zapravo pomažem ŽUC-u od osnivanja i učestvujem u njihovim aktivnostima, a vodim Komitet pravnika za ljudska prava.

Radimo zajedničke akcije, pravimo pritisak na državu da se 11. jul prizna, proglasi za dan sećanja na genocid u Srebrenici. Radimo na kampanjama za promociju određenih zakona i deklaracije o braniteljima ljudskih prava.

Ostalo mi je upečatljivo, za desetogodišnjicu Srebrenice, kada je na nas bačen suzavac. Događaji su pokazali Srbiju za vreme i posle Miloševića koja se nije promenila.

Onda putovanja po Srbiji, kada sam ja išla sa njima. Na radionicama smo se otvarale, razgovarale, bilo mi je jako prijatno. To su bili lepi događaji koji su mi ostali u sećanju.

Ja mislim da su one specifične, aktivistička i mirovna organizacija. One sve i Staša imaju energiju koja ih drži na najvažnijim temama koje su nama važne. Njihov aktivizam je bezgraničan i zadivljujuć.

Borka Pavićević:

Ja sam Borka Pavićević, direktorka Centra za kulturnu dekontaminaciju. Naš projekat se sastoji od produkcije pozorišta, izložbi, događaja.

Ja se sa *Ženama u crnom* znam od početka devedesetih. One su nastale kao opozicija ratu i režimu. Nikada se nije paktiralo sa nacionalizmom. Antiratni pokret je baštiniio antifašizam. Mi radimo zajedno zato što su one feministička grupa, zato što su sekularne, antinacionalističke. One spajaju aktivizam i teorijsko mišljenje. One idu neprekidno po terenu i imaju uvid u ono što govore.

Cela devetnaestogodišnja istorija je zajednička na neki način. One su na mnogim seminarima, idemo

jedni kod drugih. Imamo osećanje slobode i ženske humanosti kada saradujemo sa njima.

Na desetogodišnjicu Srebrenice smo imale vrlo rizičan skup, gde su letele kamenice protiv nas. Sećam se tog solidarnog trenutka. To je kao familija. Kao da su mi sestre. Uvek znam da postoje, tu su i to je jako dobro. To živimo pa ga nisam obradila u sećanju. Zato što to još uvek živimo.

Dragana Dulić:

Ja sam Dragana Dulić, ja sam profesorka filozofije i etike na Fakultetu bezbednosti.

Pre nekoliko godina sam počela da saradujem sa ŽUC-om. Mislim da je položaj ŽUC-a jako uticajan. One su ostale među retkima principijalne svom antimilitarizmu i antiklerikalizmu. Nekoliko nevladinih organizacija koje su uticajne u javnom životu su predvođene ženama i čine okosnicu i srž aktivnosti civilnog društva u Srbiji.

Sećam se događaja kad smo obeležavali deset godina Srebrenice, performans na Trgu Republike, gde su žene palile sveće, a iza naših leđa mladići fašističke provenijencije koji su na nas bacili suzavac. Tada su životi *Žena u crnom* bili ugroženi.

Buduće aktivnosti – ŽUC vidim i dalje kao važnu nevladinu organizaciju koja će dokle god postoji diskriminacija i netolerancija imati šta da radi u ovoj zemlji, iako su nastale kao reakcija na rat. Srbija nije napravila iskorak ka vrednovanju svoje prošlosti. Suočavanje sa prošlošću je uslov da srpsko društvo bude normalno. Sa željom da se pitanja društva rešavaju.

ŽUC jako puno radi na obražovanju svojih članica. Volim ŽUC zato što su retka nevladina organizacija koja nema autoritarni koncept u strukturi, tu članovi rade sve.

Sonja Biserko:

Ja sam Sonja Biserko, iz Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. U vreme rata odbor je saradivao tesno sa *Ženama u crnom*.

Žene u crnom su sigurno jedan primer koji će naknadno imati moralnu vrednost o kojoj ovo društvo odbija da zna i ne želi da zna. One direktno reaguju na sve situacije koje se tiču kršenja ljudskih prava, a ne samo u Srbiji nego i drugim regionima.

Mi smo prošle kroz razne situacije i postale prijateljice u teškim vremenima, a vrlo često delujemo zajedno, zajedno pišemo saopštenja.

Povezane su i sa ženama u Srebrenici. *Žene u crnom* često koriste naše knjige i izveštaje i to je važno. To je neka vrsta interakcije koja postoji između njih i svih njima bliskih.

Puno lepih situacija sam delila sa Stašom, ali je jedna ostala u sećanju. Bile smo zajedno u Sarajevu na radionici za žene sa svih strana. Mi smo okupile žene iz srpskog entiteta spontano, one su došle kod nas iako su znale naše stavove o odgovornosti Srbije za genocid. Ona ume da komunicira na raznim nivoima. Posle su neke žene plakale, bile uzbuđene, bile su nam zahvalne na razgovoru, mi smo međusobno učile slušajući jedna drugu.

Svenka Savić:

Ja sam redovna profesorka psiholingvistike na Filološkom fakultetu u Novom Sadu, 40 godina sam bila profesorka. Dvadeset godina saradujem sa *Ženama u crnom*.

Ono što smatram da je važno za rad *Žena u crnom* je ne samo to što se one bore protiv rata i ratne ideologije, nego što se bore za mir, to je ono što dosledno stvaraju.

Jako je važno da ono što rade objavljuju. To će ostati kao sećanje, ali i kao dokument o onome što su one radile. Ja se bolje osećam u svo-

joj aktivističkoj ulozi nego u ulozi profesorke. Jedna strana hrani drugu. Jedna sam od retkih u ženskom pokretu koja dosledno vodi računa i o aktivizmu i o profesorskoj aktivnosti, ali ja ne pravim razliku između toga. Biti aktivistkinja znači boriti se ili zastupati ideje koje doprinose dekonstrukciji patrijarhata. Feminizam za mene je nešto što je deo mog delovanja, moje akcije, mog razmišljanja i mog govorenja u svakodnevicu.

One su same promenile neke stvari. Veoma cenim to što *Žene u crnom* rade u oblasti tranzicione pravde, mislim da su one jedina organizacija koja to radi kod nas u regionu tako dosledno.

Zagorka Golubović:

Odavno komuniciramo, stalno smo u kontaktu, to je jedna od NVO koja je najbliža mojim idejama i mom radu.

Učestvujemo u organizovanju raznih diskusija ne samo ovde, i sa članicama ove grupe, već u gradovima Srbije. Često sam sa njima išla i razgovarale smo o temama koje su interesovale ljude, da porazgovaramo o životu ovde i kretanjima u Srbiji. Moj doprinos se sastojao u tome da na određene teme koje

je organizacija imala na tribinama razgovaram sa članicama, da im pomognem da neke stvari razumeju, jer moja profesija je filozofija, sociologija i antropologija.

One su zainteresovane za ono što se kod nas naziva tranzicija u kojoj građani Srbije doživljavaju teškoće i ne mogu da se snađu, a *Žene u crnom* jako puno pomažu tome, a ne samo u Srbiji, nego i u okolnim zemljama i u svetu.

Sva iskustva su za pamćenje, sve to što sam imala prilike da doživim sa svojim kolegicama iz organizacije, bilo da se radi o tribinama, konferencijama, pozorišnim predstavama, sve to je za pamćenje. Ja bih rekla, da ne postoji organizacija *Žene u crnom*, trebalo bi je osnovati jer to je veoma retka NVO koja kontinuirano radi i pomaže ljudima u Srbiji da prebrode mnoge probleme sa kojima se sreću. Ja sam veoma zahvalne njima što postoje i što mene pozivaju da sa njima saradujem.

Vesna Rakić Vodinelić:

Ja se zovem Vesna Rakić Vodinelić, pravnica. Ja sam profesorica tridesetak godina. Saradujem sa *Ženama u crnom* gotovo od samog njihovog osnivanja.

Mislim da su *Žene u crnom* i njihova uloga danas još značajnije nego što je bila za vreme rata. U Srbiji značajan deo društva pokušava da zaboravi i zakopa tu zlu prošlost. *Žene u crnom* imaju veoma važnu ulogu u procesu suočavanja društva u Srbiji sa tom autoritarnom, zlom i neslavnom prošlošću. Uloga koju *Žene u crnom* tu igraju je najvažnija od svih NVO. One se ne bave samo ženskim ljudskim pravima, za slobodu seksualnog izbora, za sekularnu državu, one se zalažu za čitav kompleks shvatanja i razumevanja povreda ljudskih prava koje su učinjene u nedavnoj prošlosti, za učenje lekcija iz toga da bi se sprečilo ponavljanje zločina. Mislim da će *Žene u crnom* u Srbiji na žalost još dugo imati šta da rade.

Kada je bila jedna od godišnjica

genocida u Srebrenici vrlo mladi ljudi su bacili suzavac na nas koji smo bili okupljeni, a nije nas bilo mnogo. Mi smo svi kašljali, bili smo zahvaćeni dimom. Ali nije prošlo više od deset minuta i *Žene u crnom* su ponovo bile na starom mestu. Moja najvažnija impresija jeste da u ovom društvu u Srbiji ima mnogo više odvažnih žena nego muškaraca. Mislim da je budućnost *Žena u crnom* u tome što su one jedna od retkih organizacija koja se bave žrtvama na način koji nije uvredljiv i koji ne znači zloupotrebu žrtava.

Zlatko Paković

FEMINISTIČKA ETIKA ODGOVORNOSTI

Tales, začetnik filozofije, rekao je da sudbini duguje zahvalnost zbog tri stvari: prvo, jer je rođen kao čovek, a ne kao životinja; drugo, jer je rođen kao muškarac, a ne kao žena; i treće, jer je Helen, a ne varvarin.

Neosporno mudar i moralan čovek, Tales, za koga znamo da je bio zakleti neženja, ovom svojom izjavom objasnio je, u stvari, položaj žene u grčkom društvu šestog veka pre Hrista - ne predstavivši se pritom kao ženomrzac. Jer, koji bi to slobodan žitelj polisa, pri zdravoj pameti, poželeo biti biće bez prava glasa, poput žene ili životinja lišena užitka kontemplacije; ili pak varvarin čiji život zavisi od samovolje vladara, a ne od opštevažećih zakona?

Nije prošlo više od dva veka a Platon je, unatoč nepromenjenom položaju žene u polisu, uspeo da iznedri ideju rodne ravnopravnosti. U idealnoj državi kakvu je zamislio žene učestvuju u svim državnim službama i obrazuju se na isti način kao i muškarci. Ne postoji razlika

u sposobnostima muškarca i žene, tvrdi Platon.

Dva milenijuma posle Platona, Francuska buržoaska revolucija donosi ideju slobode, bratstva i jednakosti zadržavajući, međutim, predrasudu o ženama kao bićima nižeg reda. "Budući da žene imaju pravo na giljotinu, trebaju imati pravo da izraze svoje mišljenje", protestovala je Olimp de Guž koja je ubrzo potom giljotinirana jer je "napustila brigu o domaćinstvu". Kakva je to revolucija i kakva je to sloboda, kakvi su to jednakost i bratstvo, kad polovina čovečanstva i dalje ostaje neslobodna i nejednaka, i kakav je to moral kad se bazira na suštinski nemoralnoj predrasudi čija je svrha da svaki sluga ima slugu svog u svojoj ženi. Tek sa ženskim pokretom na scenu zapravo stupa revolucija društvenog života i istinska emancipacija čoveka.

Polazna tačka feminizma, kako, još pre osam decenija, tvrdi Ksenija Atanasijević "jeste verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno

apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje”. S pojavom feminističkog pokreta uperenog protiv ”mnogobrojnih nasleđenih predrasuda, nametnutih sugestija, štetnih tradicija - celokupne mreže vekovima ispredanih i čvrsto podržavanih teorija o inferiornosti žene i o prirodosti njenog potčinjenog položaja”, pojavljuje se dakle prvi put bez licemerja mogućnost pravde i slobode. Najzad, tek s feminizmom omogućena je istinska kritika religioznih predrasuda. Ako, naime, kritika društva, kako je govorio Marks, počinje kritikom neba, onda kritika neba počinje kritikom položaja žene u društvu.

Izvanredna knjiga ”Ksenija Atanasijević - etika feminizma” (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008) koju je priredila Ljiljana Vuletić, zbirka je tekstova što ih je naša najznačajnija i najoriginalnija filozofkinja, kao pripadnica ”Ženskog pokreta” osnovanog u Beogradu 1919, objavljivala u novinama i časopisima, uglavnom između dva svetska rata. Pored briljantnih ogleđa o začetku i razvoju feminističke misli kod velikih mislilaca, književnika i književnica od antike do moderne, od Platona i grčkih tragičara do Ibzena i Strin-

dberga, posebna zanimljivost ove knjige jesu tekstovi tako važni za istorijat feminističkog pokreta u Srbiji, o čemu se u javnosti gotovo ništa ne zna.

Čitajući ovu Atanasijevićkinu knjigu, kako ju je ostvarila Ljiljana Vuletić, uviđamo da javni postupci angažovanih savremenica svoje korene imaju i u srpskom feminističkom pokretu od pre devet decenija. Pritom ne treba smetnuti s uma da su na braniku dostojanstva Srbije u vreme najsrमतnijeg njenog perioda vladavine S. Miloševića najsve-srdnije stajale upravo feministkinje.

U maju ove godine, na drinskoj ćupriji u Višegradu imao sam priliku da tokom komemoracije muslimanskim žrtvama iz 1992, vidim Stašu Zajović, pripadnicu *Žena u crnom*, dok javno govori o svom stidu i upozorava na preku potrebu da zločinci na svim stranama budu uhapšeni, kako je za ruku drži jedna od starica kojoj su tu pobijeni sinovi. Ova vrsta solidarnosti sa žrtvama, ova i ovakva emotivna podrška, moguća je, ovako neposredno, samo između dve žene, pripadnice milenijumima ugnjetavanog pola.

Iste te, tako često mizogino popljuvane *Žene u crnom* prve su, i koliko mi je poznato jedine, pritekale u

pomoć srpskim izbeglicama iz Krajine da im donesu vodu i hranu pošto ih je srpska policija zaustavila na nekoj vojvođanskoj ledini. Kad se ovaj i njemu podobni podaci probiju u udžbenike nacionalne istorije, tek onda će naš narod biti slobodan i nezavisan, a, kako kaže Ksenija

Atanasijević, "narod slobodan i nezavisan, nema nikakvoga razloga da zalazi u tuđa područja, iz grabljivosti i iz želje za otimanjem".

13. jun 2009.

Biljana Kašić

Pogled koji bode/boli

Srebrenica, dostojanstvo i život žrtve: povodom petnaest godina zločina istodobno su se napinjale utvare ljudskosti i živi pojmovi ljudskosti, dva i po sata glasnih političkih govora koji nameću proceduru i hijerahiju žalovanja, a potom u ljudskoj tišini i vezi, kako to i priliči, slijedi oplakivanje i žalovanje bliskih.

Pokop je bio mjesto ljudske identifikacije, jedini tren kada se u Potočarima, ovog uzavrelog 11. srpnja, upravo mogućnošću pokapanja u istom momentu dogodio čin ljudske identifikacije i ljudske integracije svakog ponaosob ubijenog u masakru u Srebrenici prije petnaest godina. Svaka od osoba čiji je tijelo pronađeno, nakon što je petnaest godina stajala u registru ciničnog naziva onih „neidentificiranih/neidentifikovanih” obznanjivanjem smrti skončala je agoniju čekaonice u kojoj su dozvole za pokop svakom godinom bivale sve neizvjesnije. Svjedoci te ljudski razvlašćujuće i ljudski nepodnošljive neizvjesnosti preostali su članovi/ce njihovih

obitelji, najčešće žene koje Aleksandar Hemon u svom znakovitom tekstu Srebrenička mreža naziva čvorištima koja nemaju mrežu, njihovi bližnji i tek poneki suputnik/ica kojem/k kojoj je zbog ljudske brige stalo. Ovdje svjesno previđam političke elite i njihove geste, one kojima prostor ljudske brige seže do funkcionalnih granica njihove političke profesije, nerijetko ispražnjene od ljudskosti.

Svatko tko je obitavao u statusu neidentificiranog tijela ili neidentificirane žrtve genocida u Srebrenici tako je objavom smrti postao ljudsko biće, a kolektivnim javnim ritualom zajedničkog ukopa dobio ljudsko uprizorenje i ime u kojem je skupljeno vrijeme života i ono koje identifikacijski biljeg životnog postojanja tek priziva. To vrijeme, koje zbog implicitnog kondicionala sabijenog u nadi da će se osoba koja se vodi kao nestala ili neidentificirana „pojavit”, funkcionira u Neizrecivost traume zapinje ili ovaj geopolitički prostor nije sposoban

za njegovu proradu protulinearnoj maniri uvijek kao moguće i utoliko je prizivajuće. Kako za žrtve ovog neljudskog zločina tako i za one koje su ih sve vrijeme potraživale, prošlo i svršeno vrijeme zbiva se i ujedno zaključuje u zasjeku kondicionala, rezom sučeljavanja s mrtvim tijelom/ostacima mrtvih tijela bliskih bića. Dok javna objava pokopa upućuje na samo postojanje njihovih življenih života dajući im simbolički jednokratno priznanje, a smještajući njihov život u formatirano, događajno-ratničko vrijeme skrućuje time smisao njihova postojanja, vrijeme „između”, ono poderanih života, okljaštrenog smisla i čekanja pokopa, a ne bi li se uopće moglo krenuti dalje, vrijeme je koje izmiče ljudskom kodiranju. Neizrecivost traume zapinje, ili ovaj geopolitički prostor nije sposoban za njegovu proradu. Proces dehumanizacije koji je posrijedi ubrzano radi na njegovu prebrisanju, a iskustva onih koji su živući svjedoci/kinje bahatosti ubijanja valja, čini se, što prije izokrenuti u amneziju, poricanje i/li ušutkanu povijesnu naraciju. Cilj je, kako je u svom tekstu Etičko-politička zaviještanja lica i ožiljaka: Bosanske priče i traume kao imenice ženskog roda u množini napisala **Jasmina**

Husanović, pozivajući se na *Jenny Edkins*, „oporaviti žrtve i ponovno ih uključiti u strukture moći, ali na način da ih se učini bezopasnima, odnosno dijelom vlastite reprodukcije.”

Nela i ja iz Zagreba zajedno s *Teufikom* i *Senadom* iz *Vive Žene* iz Tuzle, stigismo. Stojim zgužvana u masi na brežuljastoj ledini s nebom koje na sve strane prži umnogostručujući „goruću bol”. Ona, poput žalosti, tugovanja, sjećanja i bijesa, a što prema *Nadiji Seremitakis* pokazuju primjeri maniatskih naricaljki u Grčko, peče, „otapajući” subjekt boli u posmrtnom obredu i diskursima žalovanja. Utopljena u množinu nepregledne i ljepljive tjelesnosti oko istog čina, sve vrijeme mi zvonu spomenuta *Jasminina* dvojba/misao kako je godišnja komemoracija identificiranih žrtava koje su pronađene u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari tog 11. srpnja zapravo prikaz te normalizacije povezom paradne elite i preživjelih žrtava, a mi drugi, koji su ponukani različitim motivima, tu pristigli, funkcioniramo tek kao njeni koletaralni svjedoci/kinje. Umještanje tog poveza, premda rasporivog, čini se upravo zato da bi se zlo nemišljenja, kako ovom pregnantnom meta-

forom *Vlasta Jalusić* označava posttotalitarno vrijeme, ustoličilo više kao ekces, a ne kao razlog istinske ljudske zabrinutosti i kritičke refleksije. Ne bi li se u prividu trenutnog zajedništva komemoracije odgodilo sučeljavanje političke odgovornosti. Je li uvjet postanka bićem moguć samo u sferi političkog, je li uvjet zadobivanja ljudskog lica nanovo moguć tek artikulacijom u javnom diskurzu ili ritualu, da li politički instant-efektima prekrila raspuklina između preživjelih i političkih preživljavatelja, a empatijom, umetnutom u političke govore putem infantilnih sricanjasrama i samopri-znanja poneke pogreške, simulirala politička nedužnost?

Povodom petnaest godina zločina u Srebrenici istodobno su se napinjale utvare ljudskosti i živi pojmovi ljudskosti, dva i po sata glasnih političkih govora koji nameću proceduru i hijerahiju žalovanja, a potom u ljudskoj tišini i vezi, kako to i priliči, slijedi oplakivanje i žalovanje bliskih. Uz vjerski obred, javnim činom pokopa u kojem je oglašavanjem svih 775 imena koja su hodala između nas, najzornije je rasparan taj hinjeni povež političke brižnosti, a ljudske mreže koje Hemon spominje kao da su ponovno

uspostavljene. Helikopteri su već bili u zraku, a i pristojna količina tjelohranitelja uzmakla je s improviziranih točaka glavnog podija.

Je li uvjet postanka bićem moguć samo u sferi političkog, je li uvjet zadobivanja ljudskog lica nanovo moguć tek artikulacijom u javnom diskurzu ili ritualu, razmišljam intenzivno upijajući imena koja čine gubitak i ranjivost zbiljskim, a žrtve životnima. Ne shvaćajući da, dok pomno slušam ona koja tek valja upisati, nepomično zurim u imena i prezimena onih, abecednim redom već uklesanih, našavši se pred bijelom blagopolegnutom mramornom pločom svih s prezimenom koje započinje sa slovom s (*Sulić, Sulej-manspahić, S...*). Prezimena i muška imena u nizu, redom popisana, slika bošnjačkih muškaraca i dječaka između 12 i 77 godina, žrtava planskog masakra u Srebrenici prije petnaest godina, bode/boli, i tek ponegdje žensko ime. Razdvajanje žena i djece od muškaraca i dječaka u ratu ne samo što signalizira patrijarhalno-frontovsku genealogiju, ono je uvijek uvertira u smrt.

Žene i žene Srebrenice. Uz jasnu poruku „Nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici”, *Žene u crnom* započele su svoju solidarnost sa

---

ženama iz Srebrenice u Beogradu, umjetničko-aktivističkom akcijom znakovitog naziva: *Par cipela — jedan život*. „Što čini život dostojan žalovanja?“, pitanje koje u svojoj knjizi *Precarious Life, The Powers of Mourning and Violence* postavlja

Judith Butler, upravo na primjeru Srebrenice razotkriva urgentnost pitanja koje mu prethodi, a glasi: „Čiji životi se smatraju životima?“

16.07.2010

Biljana Kašić,

ŽENSKI KRONOTOPI I PAMĆENJE

Povodom promocije knjige Ženska strana rata (Žene u crnom, 2008) u Multimedijalnom institutu MAMA dne 8. prosinca 2008. god.

Veselim se što sam danas ovdje, a razgovor o knjigama koje pišu žene tako da ispisuju svoj životni tekst, biografiju odnosno osobno iskustvo kao tekst smatram onim začudnim i nepreskočivim motivom. Ili, onom temeljnom ženskom poveznicom, nalogom etičke odgovornosti koji ne dvoji.

Posebna je svečanost razgovarati o knjigama koje okupljaju ženske ispise o vlastitom iskustvu, a knjiga Ženska strana rata posebna je knjiga. Ponajprije stoga jer svjedoči o onoj kompleksnoj ljudskoj teksturi žena u kontekstu ratnih/ratničkih vremena no još više jer se žene oglašavaju kao svjedokinje te iste strukture svojim iskazima, svojim govorom, svojim

crticama, svojim pismima, svojom potrebom za pamćenjem, svojim upadima u diskurz.

Puno toga se da iščitati kada analizirate to višeglasje ženskih iskaza, sabijenih i protočnih, usredotočenih i razglobljivih, obgrljenih značenjima koja se upliću i nadovezuju jedna na druge. U knjizi su udomljeni iskazi žena, nikad isti, nikad svodivi na isto, na jedno. Pozicioniranje u odnosu na doživljeno i proživljeno iskustvo uvijek nalaže samoreflektiranje i onaj često neizreciv 'višak' u kojem se očitava odnos sebe i drugog/druge kao i sebe spram tekstova koji su tu prezentni; odnos sebe spram odluka urednica da se svjedočenja sakupe, da žive, da dobiju svoje diskurzivno uprizorenje.

Iako je odsutna memorija, posebice kad su najdrastičnije traume posrijedi, kao što kaže Nadine Fresco, suurednica knjige *Le savoir-déporté: Camps, histoire, psychanalyse* (2004) često način preži-

vljavanja, nepristanak na odsutnu memoriju ili pak na amneziju kad su posrijedi žene, čini se važnim razlogom pojavljivanja ove knjige.

O važnosti re-aktiviranja sjećanja, a protiv amnezije, u posljednjem desetljeću govori nekoliko umjetničkih postava feminističkih autorica poput Sanje Iveković koja svojom umjetničkom serijom fotografija „Narodne heroine” nastalom devedesetih godina podsjeća na torturu, mučenje i stradanje žena u Drugom svjetskom ratu. O tome na različite načine govori nekoliko knjiga nastalih u Hrvatskoj, a tiču se rata u devedesetima na prostoru bivše Jugoslavije: od knjige *Aktivistkinje Kako opismeniti teoriju* do *Žene obnavljaju sjećanja (Women Recollecting Memories)*. O tome govori *Ženska strana rata*, knjiga koju objavljuju *Žene u crnom*.

Kako govoriti o ovoj knjizi? Iako je o njoj moguće govoriti iz više motrišta i na više načina, pokušat ću to ovom prigodom učiniti imajući u vidu dvije figure: jedna je figura kronotopa, a druga – figura protudiskurza.

Već na prvi pogled opazivo je da svaki naslov poglavlja knjige nije tek naslov, odnosno da svaki naslov ima značajke kronotopa, tog istodobnog

koinos i topos, vremena i mjesta u jednom, njihove preklopivosti i njihove zajedničkosti. Posve je svejedno je li riječ o kronotopima koji izravno zrcale traumu i izazivaju nakupine sjećanja poput „Vukovar”, „Pred zidom šutnje”, „Srebrenica”, „Kosovo”, „Glasovi nestalih” ili pak o onima koji zazivaju nadu što su „Svjetla u tunelu”, „Žene obnavljaju sjećanja” ili onima koji pronose heterotopijska obilježja poput naslova „Prelazeći liniju”.

Politika svjedočenja i politika nade nekako idu zajedno, i iako je, kako je ljudski precizno napisao Aleksandar Hemon u „Banalnosti zla”, žena iz Srebrenice koja je „(...) izgubila sto članova porodice” (...) (Hemon, 2005), zapravo čvorište koje nema mrežu, i iako, slušajući je odnosno svjedočeći njezinu iskustvu ostajemo bezglasni/e, odnosno ne znamo što bismo uopće mogli/e reći, moramo znati kako je slušati i kako se nositi s tim. Vlastita nijemost je tek predah, interval za proradu traume, za sučeljavanje, za moguću intersubjektivnost koja nalaže više od empatije. Nadovezujući se na njegovu misao, jedino je ona (svjedokinja vlastite traume), ta „(...) koja zna sve što ima da se zna o Srebrenici, jer iz njenoga čvorišta zajedno moramo

satkati novu mrežu”, (Hemon, Isto, 2005).

Čini se da ništa bolje od spomenutog iskaza ne govori o važnosti knjige *Ženska strana rata*, o načinu na koji i naslovi poglavlja, ti nadovezujući kronotopi poput čvorišta na mrežama pokazuju poveznice ženskih života jednako kao lomove, procjepe, rupe, usjekotine u mrežama, nemogućnosti.

Osobno iskustvo, kako je u tekstu o postkolonijalnom imaginariju Bosne zorno pokazala Jasmina Husanović, ne može se politizirati (Husanović, 2008:68); ono se otima svakom činu politiziranja, unatoč, ma koliko paradoksalno izgledalo, nizu manipulativnih strategija od strane političkih autoriteta ili biopolitičkih projekatana, raznih poredaka i redaka. Ono je drugog jezika, drugog formata, druge vezivne strukture.

Trauma, nasilje, gubitak, izmještenost, bol, ranjivost, razlomljena tišina, internalizacija loma, u formatu ženskog mnoštva tvore novi prostor društvenosti, onaj što ima transformativni okus i transformativnu mogućnost. Na to upozoruje ova knjiga i to otvara razgovor o ženskim protudiskurzivim modelima djelovanja kao mogućnosti

vlastitog etičkog preživljavanja. Kada Tanja Tagirov u svom ispisu u ovoj knjizi kaže „(...) tijesno mi je u granicama kojima su me omeđili i među sjećanjima koje imam (...)” (Tagirov, 2008: 399), ona govori o osobnom nepristanku na prisilnu autocenzuru, imajući istodobno svijest o suženoj mogućnosti izbora u trenutku u kojem su svi ljudski identiteti, napose nacionalni, postali identiteti fronte, zaošteni i konfliktni.

Protudiskurz je mnogim ženama bio narativna strategija u koju su one upisivale svoju odluku, svoj izbor, svoju poziciju usprkos ratnim i ljudskim pustošenjima, traumama i odsutnim prostorima u svom pamćenju : od Trinh Minh-Ha, Rigoberte Menchú Tum do Yvonne Detusch i Staše Zajović. Žene u crnom su svoju odluku donijele odmah izborom feminističke politike mira, antimilitarizma i odgovornosti za zločine, a svako kritičko pozicioniranje tijekom rata, kao i u postratnom razdoblju, ovjeravalo je moć i rizik te odluke.

Žensku stranu rata vidim kao žensku odluku da se žensko pamćenje upiše u prostor ljudske odgovornosti.

Literatura

Fresco, Nadine i Leibovici, Martine (ur.) (2004) *Le Savoir-déporté: camps, histoire, psychanalyse*, Paris: Seuil, Librairie du XXIe siècle.

Hemon, Aleksandar (2005) „Banalnost zla”, Hemonwood, Dani, nezavisni magazin BH, br. 420, 1. srpnja 2005.

Husanović, Jasmina (2008) „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne” u: *Feminisms in Transnational Perspective Rethinking North and South in Post-Coloniality/ Feminizmi u transnacionalnoj perspektivi*

Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti (ur. Renata Jambrešić-Kirin i Sandra Prlenda), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije.

Tagirov, Tanja (2007) „Mojih sedam godina rata” u: *Ženska strana rata* (ur. Lina Vušković i Zorica Trifunović), Beograd: *Žene u crnom*, str. 397-400.

Borka Pavićević
Žene u crnom

Danas je 8. mart, Međunarodni dan žena, u Centru za kulturnu dekontaminaciju su *Žene u crnom* po običajnom pravu, to ne propisuje nikakav zakon, sa programom koji, između ostalog, sadrži i film o položaju žena na tržištu rada u Srbiji. Pre toga *Žene u crnom* stoje, po običaju, na Trgu Republike u znaku parole „Za radna prava žena”, uz asistenciju Roza Luksemburg fondacije.

Čitam parolu koju drže žene u Americi hiljadu devet stotina i šeste: „Nijedna žena sa samopoštovanjem ne treba da radi za partiju koja ignoriše njen pol”, (Suzan Antoni).

Pre mnogo godina, sedamdesetih i osamdesetih, u pozorištu Atelje 212, u kojem sam bila dramaturg, na današnji dan sindikati su ženama poklanjali koverat u kojem je bio ček za kupovinu i ružu. Bilo mi je malo slobode žena u to vreme, učestvovala sam na prvom feminističkom skupu u Jugoslaviji u Studentskom kulturnom centru čija je direktorica bila Dunja

Blažević, pa sam odbijala da primim koverat i ružu smatrajući da taj gest na Međunarodni dan žena stavlja žene u neravnopravan položaj. To je bilo u vremenima moderne, danas, u vremenima postmoderne, rado bih primila taj koverat ili ga udelila saradnicama koje u Czkdu čine većinu u odnosu na naše sjajne kolege.

„Naši poslodavci imaju snagu jer su organizovani”, parola iz devet stotina i jedanaeste.

Kako su tek ovi danas organizovani, sve sa Ženama u belom.

Jedna ozbiljnija analiza „Blicove” stratifikacije „Moćnih žena Srbije”, koja svake godine izlazi na kraju prethodne i početku nove, pokazala bi kako se „moć” izabranica, pogotovo u prvim redovima, pomera sa autorstva na zastupnice organizacija, pogotovo banaka, sa šefovima „na čelu”, „liderima”, „vođama”, „vlasnicima” .

Od kako sam u „Insajderu” Brankice Stanković, autorke, pre nekoliko godina videla „piarku”

Luke Beograd, kako na svako pitanje o kupovini „Luke” odgovara u okviru „svojih ovlašćenja”, i „po zakonu”, počeo da „puca pred očima” „imidž” žene u kontekstu našeg puta ka evrointegracijama. Sako, troakar, u ovalu koji ističe i uokviruje grudi, ispod koga je ona čuvena majica koja se kupuje na kioscima po svetskim metropolama u slučaju da niste prespavali kod kuće, kosa, pretežno plava i frizirana već prema trenutku uz lice, kraće ili duže, kao i suknja, potpetice, štikle, nekako između onih koje službenice i sekretarice nose po bankama čitav dan, u svetu znatno duži radni, i „cipela za izlazak”, sve adekvatno nameri zaštite nalogodavca i stavljanja okoline „u funkciju”.

Tokom nekoliko boravaka u Pragu učinilo mi se kako se istočnoevropska birokratija, veoma jednostavno, spretno i kako samo birokratija to ume „prešaltala” u evrointegracije, zakone, komunikacije, projekte, evaluacije i implementacije.

Kako to sada sve izgleda u jednoj zemlji koja nije nastavila svoj kontinuitet nakon pada Berlinskog zida, već je ratovala, a onda ratom ušla u tranziciju, na „teritoriji” na kojoj je jedino Slovenija na nivou

privrednog „rasta” iz osamdesetih.

Kad je Otpor prvi put izašao na izbore i kada je „Blic” objavio novi „imidž” kandidata i kandidatkinja, bila je vidna transformacija iz pobune u tranziciju i „poželjnost”. Verovatno se zato danas kulturom i telekomunikacijama („pripadajuće” ministarstvo) što se u vreme vlade Vojislava Koštunice, i nešto pre, i nešto posle, nazivalo „duhovnošću” bavi „ekspertska” stranka G17, dok reditelj Srđan Dragojević ulazi u Glavni odbor SPS-a.

Naravno, sve bi to bilo teže izvodljivo da nije bilo prethodnoga rata u kojem su naši momci postali ratnici, a njihove izabranice pevačice, zatim su mnogi ratnici postali bodigardovi, a dame željeni model onoga koji ima moć koja se sastoji u parama.

Za sve to vreme na Trgu Republike stoje žene protiv rata i nasilja, „Žene u crnom”.

Ako je išta u kontinuitetu svih naših i internacionalnih praznika, svih veza sa svetom, svega ravnopravnog i ne dovedenog do, sa jedne strane urušenog ili prostituiranog, a sa druge strane do imitativnog ili izgovornog (za sve za šta se ne može „preuzeti” odgovornost citira se međunarodna zajednica), onda je

to 8. mart, Međunarodni dan žena.

Dakle, 8. mart nije ništa državno (eh da je barem to, za to bi bila nužna država), pogotovo nije ništa partijsko, nije ni grupno, ni trupno, ni tenkovsko, ni džipovsko, ni lojalno, ni hijerarhijsko, ni utaljeno, ni pušteno niz vodu, već civilno, a civili i žene su u proteklom ratu bili

izbeglice sa zavežljajima preostale imovine, onda su zavežljaji postali karirane torbe „krmače” , a danas su u rukama žena najlon kese u kojima se providi mleko, jogurt i hleb.

08/03/2011.

Martin Alonso

Pacifistkinje i oni/e koji se reklamiraju kao pacifisti

Pacifizam je plemeniti ideal za koji je zaista vredno angažovati se.

Naravno, radi se o osetljivom pitanju - poimanju onoga šta se pod tim podrazumeva i na koji način se praktikuje – u situacijama teških kršenja ljudskih prava. Kako se to čini u osvitlu nacističke Nemačke, u ratovima na Balkanu u poslednjih dvadeset godina ili u situaciji današnje izraelske okupacije, ili istrajnog delovanja ETE, što se manje-više svodi na isto.

U jesen 1991. godine, par meseci nakon što se JNA pretvorila u odanog saveznika programa Miloševićeve Velike Srbije, ali i faktičkog saveznika paravojski (četničkih), u Beogradu su osnovane *Žene u crnom protiv rata*. Od tada pa sve do danas, neprestano su angažovane; bile su meta represije vladajućeg nacionalizma tokom rata, a posle pada Miloševića meta su napada ultraških organizacija. Ovaj kolektiv se definiše – a to je direktno povezano sa

svakodnevnim iskustvom – kao antimilitaristički, antipatrijarhalni, antinacionalistički, antiklerikalni i, uopšte uzev, protiv svih politika koje diskriminišu i stigmatizuju različite. A to na delu znači: pacifistička, feministička, pluralistička i laička organizacija. Ovde posebno treba istaći njihov stav prema zločinima počinjenim tih godina na Balkanu, svim vidovima etničkog čišćenja koje je kulminiralo genocidom u Srebrenici. U tom istom trenutku, u žiži interesovanja ovdašnjih televizije bio je Indurain i hvalospevi Indurainu (biciklističkom prvaku, prim. prev.).

Delovanje ovog kolektiva bazira se na nenasilju, premda su nastale u kontekstu široko rasprostranjenog političkog nasilja. Od samog početka bile su suočene sa tri tipična elementa formule užasa: veoma organizovanom fanatičnom manjinom, odgovornom za zločine u intelektualnom i materijalnom smislu, većinom koja prećutno ili

javno odobrava i sveprisutnom viktimizacijskom etničkom ideologijom – mitologijom huškanja – koja spaja ostrašćenu manjinu i otupelu većinu.

Ove činjenice su usmerile delovanje *Žena u crnom* u tri osnovna pravca.

Prva instanca delovanja (iako ovaj redosled nije hijerarhijski) usmerena je ka fanatičnoj manjini optuženoj za počinjene ratne zločine, kroz zahteve za kažnjavanjem zločinaca, priznavanje zločina počinjenih u ime etničke zajednice. To podrazumeva sve vrste odgovornosti – krivičnu, moralnu, političku, kao i kategoričko odbijanje poricanja najtežih kršenja ljudskih prava.

Druga instanca ticala se celokupnog stanovništva, njemu se obraćaju uličnim akcijama, podsticanjem odgovornosti društva za prećutnu saglasnost i obelodanjivanjem povezanosti između nacionalizma Miloševićevog režima i ubistava, silovanja, proterivanja, mučenja, opsade, itd. U tom smislu, *Žene u crnom* koriste termine kao što su denacifikacija, destalinizacija, defašizacija ili, u širem smislu, defanatizacija. Ovakav stav je imao za ishodište podršku delovima civilnog društva u Srbiji koje je delilo

te vrednosti a to su prigovarači savesti i dezerteri, kao i srpskom civilnom stanovništvu koje je, kao žrtva zločinačkog nacionalizma susednih država, a posebno etničkog čišćenja u Krajini/Hrvatska, tražilo utočište u Srbiji.

Treća instanca kojoj se obraćaju istrajno i revnosno, i to je možda najvažnija instanca, zauzima jako veliki prostor u njihovim uobičajenim aktivnostima - posvećenost žrtvama. *Žene u crnom* su izgradile veze solidarnosti i emotivne podrške prema svim žrtvama agresije srpskog militarizma i šovinizma; odlaze na mesta gde su počinjeni najveći zločini u ime nacije, na komemoracijama tih zločina zajedno su sa porodicama i uvek su sa njima 11. jula u Potočarima. Za *Žene u crnom* nikada nije postojala dilema etičkog i etničkog i nikada nisu smatrale da se na tim zverstima može izgraditi bilo kakav mir. Primera ima napretek, dovoljno je podsetiti na njihovo prisustvo u Specijalnom sudu za ratne zločine u Beogradu kad su bile meta uvredljivih pogleda i komentara srodnika i srodnica ubica i njihovih pristalica. O tome iznutra svedoči J. Tešanović (*Suđenje Škorpionima*, 2007).

Slogani njihovih uličnih akcija –

dok stoje u strogoj crnini i ćutanju – govore za sebe: Nikad nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici, Ne dajmo se svojih prevariti, Pravda za žrtve, kazna za počinioce, Proterajmo patrijarhat, nacionalizam, klerikalizam i militarizam...

Iste godine kad se osnovane *Žene u crnom*, Indurain je osvojio svoju prvu biciklističku trku. ETA je te iste godine ubila 45 osoba. Jedan deo javnosti je istim očima posmatrao oba događaja. A onda su se eksperti, savetnici, posmatrači, medijatori, pomiritelji, užagreni branitelji naroda trećeg sveta, naučni delatnici slepo odani nacionalnoj stvari, a neki među njima su aktivni u društvenim pokretima, bezuslovne pristalice pregovora i normalizacije i mnogi drugi uticajni krugovi, latili posla da pronađu dobre strane kolateralnih žrtava „konflikta”. I pored toga što su blisko povezani

sa društvenim pokretima, ni feministkinje ni antimilitaristi (doduše ima izuzetaka, ali prevladaju oni/e koji su nosili fotografije kriminalaca/heroja/zatvorenika (iz ETA) na manifestacijama 8. marta) nisu se potrudili da se *Ženama u crnom* posveti dužna pažnja u Baksiji. Možda će se do toga doći u sadašnjim promenama u društvu; možda bi simboličko priznanje ovog ženskog kolektiva podstaklo, barem one koji/e se kolebaju između etičkog i etničkog, da postave sebi pitanja o pristajanju i prećutnoj saglasnosti. Tu mislim i na one koji/e se tako marljivo reklamiraju kao pacifisti i pacifistkinje.

(M. Alonso je filozof, autor brojnih studija o bivšoj Jugoslaviji, član mirovnog kolektiva i časopisa Bakeaz, Bilbao, Baskija, Španija)

